

Máté Zsuzsanna–Bene Kálmán

Madách Imre lírája –  
irodalomesztétikai és filológiai nézőpontból

Madách Könyvtár — Új folyam 57.

**Sorozatszerkesztő: Andor Csaba**

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapokon!

Madách Irodalmi Társaság  
Szeged • 2008

Máté Zsuzsanna–Bene Kálmán

Madách Imre lírája –  
irodalomesztétikai és  
filológiai nézőpontból

A könyv megjelenését  
a Szegedi Tudományegyetem JGYPK  
Magyar Irodalom Tanszéke és a Szegedért Alapítvány támogatta

Lektorálta:  
Bárdos József

Készült Budapesten, 2008-ban. Felelős kiadó,  
műszaki szerkesztő, borító:  
Andor Csaba

ISBN 978-963-9386-57-0  
ISSN 1219-4042

## TARTALOM

|              |   |
|--------------|---|
| Előszó ..... | 7 |
|--------------|---|

### MÁTÉ ZSUZSANNA

|                                                                             |     |
|-----------------------------------------------------------------------------|-----|
| A versel(get)ő Madáchról .....                                              | 9   |
| (Irodalomesztétikai tanulmányok Madách Imre lírájáról)                      |     |
| Bevezető .....                                                              | 9   |
| II. A madáchi líra értékelésének főbb tendenciáiról .....                   | 16  |
| III. Érzelmi, lírai alkat – a lírai tehetség hiányával .....                | 22  |
| IV. Képiség – szerkezet – reflexió .....                                    | 25  |
| V. 'Göröngyös technika' – elmélkedő alkat – reflexív tehetség .....         | 47  |
| VI. A madáchi 'szabálytalanságok' .....                                     | 69  |
| VII. Az egymásba-játszás .....                                              | 83  |
| VIII. Lírájának ellentételezései és<br>ellentmondásos együttlevőségei ..... | 91  |
| IX. Befejezés helyett .....                                                 | 150 |

### BENE KÁLMÁN

|                                                          |     |
|----------------------------------------------------------|-----|
| Megjelent Madách-versek .....                            | 157 |
| Madách Imre költeményei – ciklusok, témák, műfajok ..... | 165 |
| I. A <i>Szerelem</i> c. ciklusról .....                  | 166 |
| II. Madách epikus versciklusairól .....                  | 177 |
| III. A tematikus ciklusok .....                          | 188 |
| IV. Gondolati költemények .....                          | 197 |
| V. Az epigrammák három ciklusa .....                     | 213 |
| VI. Berekesztés .....                                    | 221 |

|                                                       |     |
|-------------------------------------------------------|-----|
| <b>Madách-versek, születőben</b> .....                | 227 |
| I. A <i>Tragédia</i> lírája .....                     | 227 |
| II. A <i>Csak tréfa</i> lírájáról .....               | 231 |
| Meléklet: A <i>Csak tréfa</i> 'verskezdeményei' ..... | 237 |
| <b>A Madách-versek címmutatója</b> .....              | 284 |

## Előszó

Madách Imre líráját sem a közönség, sem az irodalmi szakma nem értékeli túl, a szerzőt általában csak egyműves *drámaíróként* emlegetik. *Az ember tragédiája* valóban messze kiemelkedik életművéből – de ne feledjük: a Tragédia is költemény, bár *drámai* költemény. Nem dráma tehát, ez a szó itt csupán jelző, a jelzős szerkezetben a hangsúly a költemény szóra esik. Talán ezért, *Az ember tragédiája* lírai természete miatt jellemző a Madách-szakirodalomra a líra bemutatásánál, elemzésénél is annyira a Tragédia állandó, szinte már kényszeres jelenléte, a folytonos összevetés, az előzmények keresése, a fő mű eszméinek, gondolatainak kutatása a lírai versekben. A líra és a Tragédia párbeszédét emeli címébe a Madách-líráról önállóan tárgyaló utolsó tanulmánykötet, Schéda Mária munkája is. Pedig – véleményünk szerint – ez a líra megérdemli önmagában is, hogy foglalkozzunk vele, értékeljük és értelmezzük gazdag jelentéstartalmát, kíséreljük meg feltárni olyan jellemzőit, melyek azt bizonyít/hat/ják: Madách Imre nem egyműves szerző, gazdag életművének *Az ember tragédiáján* kívül is találhatók, nem is kis számban, kiemelkedő darabjai. S ezek a darabok nemcsak a lírához közel álló többi dráma között keresendők – költeményei is több figyelmet érdemelnek.

Persze elkerülhetetlen, hogy a *Tragédia* egy alapvető viszonyítási mércét jelentsen az itt következő tanulmány sorozatban is, de nem elsősorban a líra és a *Tragédia* közötti tematikus és gondolati párhuzamosságok révén, melyeket szinte már teljes mértékben felderített a páratlanul gazdag *Madách*-kutatás. Az első nagy, több részes tanulmány az esztétikai jellemzők vonatkozásában dolgozza fel Madách lírai költeményeit, s ez a szempont alapvetően újat jelent ezen a téren. Az alkotói személyiség, az alkotófolyamat néhány (lehetséges) madáchi 'szabálytalanságának' feltárása után valamint néhány kiemelt *Madách*-költeményben realizálódó esztétikum formáinak vizsgálatát követően a gondolati líra kétszólamúságainak, két-világainak és ellentételező sajátosságainak az elemzésével záródik a tanulmány sorozat. (Ez utóbbit eddig még nem tárta fel a *Madách*-szakirodalom.)

A Madách-líra esztétikai szempontú elemzésének nem célja a líra és a *Tragédia* tematikus vagy gondolati párhuzamainak teljes feltárása. Ugyanígy nem a Tragédia és a líra párbeszéde a főszereplő a kötet második részének tanulmányaiban sem. A madáchi líra filológiai szempontú vizsgálatát itt három dolgozat kíséri meg. Az első rövid írásban a Madách-költemények kiadásainak mostoha sorsáról, elhanyagolt helyzetéről van szó, a második hosszú tanulmány, mint egy olvasónapló, számba veszi és megkísérli a legfontosabb értékek mentén bemutatni a legnagyobb kézíratos Madách versgyűjteményt, az 1864-ben összeállított kétkötetes ’összes versei’-tervezet darabjait, a harmadik írás két ’lírai’ dráma (*Csak tréfa, Az ember tragédiája*) szövegének és a belőlük keletkezett lírai költeményeknek filológiai vizsgálatára vállalkozik.

Reméljük, hogy írásainkkal kicsit közelebb hozhattuk, ismertebbé tehattük Madách Imre költészetét a Madách-szerető olvasóközönség előtt. Talán egy eddigieknél pontosabb és teljesebb Madách-líra kiadásnak is egyengethettük ezzel az útját, egy olyan kiadásnak, amelyből nem marad ki az egyik legismertebb Madách szerelmes vers, a *Szív és ész* legszebb, jellegzetesen ’madáchos’ strófája. Hogy az újabb kiadásokban ez ne történhessen meg, itt is közöljük a Borkához írt költemény ismeretlen, nyolcadik strófáját.

Ember sorsa: hogy romlás legyen csak  
Minden szépnek, jónak lényege, –  
A virág meghalni nyitja kelyhét,  
Déli napnak az éj előjele.

# MÁTÉ ZSUZSANNA

## A versel(get)ő Madáchról (Irodalomesztétikai tanulmányok Madách Imre lírájáról)

### I. BEVEZETŐ

Különleges kíváncsisággal olvastam *Madách Imre* elfelejtett verseit, két év alatt immáron harmadszor. Először a csaknem háromszáz költeményt<sup>1</sup> a *Madách Irodalmi Társaság* honlapján, majd visszafelé haladva az időben, másodszor az 1942-es *Madách Imre összes művei* kiadásban,<sup>2</sup> végül a legelőször kiadott *Madách Imre összes műveinek* első kötetét, *Gyulai Pál* szerkesztésében, az 1880-as válogatott kiadású ’*Lyrái költeményeket*’.<sup>3</sup> *Gyulai Pál* mintegy 128 költeményt közölt a – *Madách* fiától, *Madách Aladártól* kapott – kézíratos versekből, és jó néhányat önkényesen javított is. A barnás sárga lapokon a tartalomjegyzékben, a verscímek mellett ismeretlen, valahai olvasók ceruzás bejegyzéseit vettem észre: feltűnően sok ikszet, másutt kérdőjeleket, felkiáltó jeleket, aláhúzásokat, végül egy meglepő, szintén ceruzás bejegyzést láttam a tartalomjegyzék végén: ’*X-szel jelöltek készen vannak (Magyar remekírók M. I.)*’. Tehát egy ismeretlen szerkesztő-irodalmár *Madách Imre* költeményeiből 58 verset szándékozott megjelentetni a ’*Magyar Remekírók*’ sorozatba. Némi könyvtári kutatás

<sup>1</sup>A *Madách*-versek pontos számbavételét e tanulmánykötet második részének egy tanulmánya tartalmazza Bene Kálmán: *Madách Imre költeményei – ciklusok, témák, műfajok* címmel.

<sup>2</sup>*Madách Imre összes művei. I–II.* (Továbbiakban: MÖM.) Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta Halász Gábor. Révai Nyomda, Bp., 1942.

<sup>3</sup>*Madách Imre összes művei. I–III.* Kiadta: Gyulai Pál. Első kötet. Lyrái költemények. Bp., Az Athenaeum R. Társulat tulajdona. 1880.

után rábukkantam e sorozat 49. kötetére,<sup>4</sup> mely 1904-ben *Az ember tragédiája* mellett 58 költeményt közölt, pontosan azokat, amelyeket a Gyulai Pál-féle kiadásban X-szel megjelöltek. Egy sejtés villant fel bennem: az ismeretlen ikszelő lehetséges, hogy maga *Alexander Bernát*<sup>5</sup> volt, e kötet szerkesztője, vagy egy munkatársa, akinek a válogatásával és értékelésével egyetértett, és aki éppen azt az 1880-as Gyulai-féle kiadást használta, amit én is. Ugyanakkor eltűnődtem: hogyan lehetséges az, hogy amíg a 20. század elején egy rangos remekmű-sorozatban *Madách Imre* költeményeinek egy része helyet kapott, addig a 21. század elejére szinte teljesen elfelejtődtek e versek?

E líra éppúgy hozzátartozik *Madách Imre* életművéhez, önálló értékű önkifejezéséhez és ugyanúgy hozzátartozik irodalomtörténeti

---

Gyulai Pál – Madách “osztályozását”, “gyűjtő címeit”, azaz a ciklusokba rendezést megváltoztatja, “önkéntesen megbontotta a költő által megszabott rendjüket, más ciklusokba osztotta be őket és még egyes ciklusokat is átkeresztelt.” (Halász Gábor: *Jegyzetek. MÖM. II.* 1157.)

Gyulai válogatott kiadásában a *Szerelem, Benső küzdés, Benyomások, Jellemzések, Kedvcsapongások, Rajzok és képek, Elmélkedések, Epigrammák* ciklusok szerepelnek, míg a Halász Gábor-féle 1942-es kiadás, mely a *Madách Imre* által rendezett “bőrbe kötött költeményes kéziratkötet” belső cikluscímeit vette figyelembe, mely így kiegészül még *Románc és ballada, Legenda és rege, Tábori képek* című ciklusokkal, valamint a *Levelekkel* és a *Vegyesekkel*. Mivel Gyulai Pál kiadása a szövegűség szempontjából nem megbízható az önkényes javításai miatt, ezért Halász Gábor kiadását vettem alapul a versek idézésékor.

<sup>4</sup>*Madách Imre munkái.* Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta: Alexander Bernát. Bp., Franklin-Társulat, magyar irod. intézet és könyvnyomda, 1904. Magyar Remekírók 49. kötet.

<sup>5</sup>*Alexander Bernát* filozófus, esztéta–irodalmár, esszéista, sikeres irodalmi és filozófiai kiadványsorozatok szerkesztője, jeles filozófiai műfordító. Véleményem szerint az egyik legjobb ‘szoros szövegolvasatot’ ő készítette *Az ember tragédiájáról*, 1906-ban. V. ö.: Madách Imre: *Az ember tragédiája.* Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta: Alexander Bernát. Második, javított kiadás. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.T. Kiadása, Bp.. 1909.

múltunkhoz is, ahogy a nagy mű, *Az ember tragédiája*. Igaz, *Madách* a kiadatásukat – a 17 évesen írt *Lant-virágok* kivételével – nemigen szorgalmazta. Életében 15 költeménye jelent meg, *Bene Kálmán* a *Megjelent Madách-versek* című tanulmányában új szempontokat felvetően részletezi e publikált költemények sorsát. Valószínűsíthetően, *Madách Imre* a *Tragédia* sikerétől inspirált felkéréseknek akart eleget tenni, amikor tematikus ciklusokba válogatta költeményeit és kiadásukat tervezte. 1864. február 17-én Nagy Ivánnak szóló levelében így írt erről: “De apróbb költeményeim gyűjtésével s javításával, rendezésével most foglalkozom, mik Petőfy kiadásának formájában körülbelül teendnek annyit mint annak két kötete. Igaz, hogy ezt most hanyagúl viszem, mert nem tudom jó időjárás volna-e kiadásukra, hogy egy kicsit más ízűek legalább – érdemük felől magam bírása nem tudok lenni – mint a szokott versek, (...).”<sup>6</sup> Az akkor kiadatlanul maradt bőrbe kötött költeményes kéziratkötet szolgált alapul *Madách Imre* kisebb költeményeinek későbbi kiadásai számára. Az elmúlt másfél évszázad hatástörténetéből úgy tűnik, mintha e versek a lehetséges olvasók igen szűk táborának, a *Madách Imre* életművét kutató filológusoknak és irodalomtörténészeknek készültek volna, akik ‘tudományos’ módszereikkel vizsgálták azokat, és szinte egybehangzóan meghozták ítéletüket e líra esztétikumának ‘csökkent értékűségére’ és ‘egyenetlenségére’ vonatkozóan. E megközelítésekben a madáchi líra a ‘használati’ funkciójában volt csak érdekes, olvasatukban a versek hordozójává váltak egy napló helyetti madáchi életrajzi kiegészítésnek, élménygyűjteménynek. Több monográfiában (is) a versek felhasználásával rekonstruálták a hajdani érző, gondolkodó és cselekvő embert. Másrészt egy olyan kutatási területté vált a madáchi líra, mely a *Tragédia* (még) jobb megértését e lírától is remélte a legkülönbözőbb összehasonlítások révén, így a versek egy részére, mint a *Tragédia* elő-vázlataira, gondolat-kísérleteire, -töredékeire tekintett, ezért a tematikus valamint a gondolati párhuzamokat kereste és találta meg. Az egész életműre vonatkoztatva ezt az egyértelmű álláspontot képviseli Barta János: “*Madách verseinek, drámáinak elbeszéléseinek egy értelme van: az hogy részei a Tra-*

<sup>6</sup>*Madách Nagy Ivánnak 1864. február 17-én írt levele.* In: *MÖM. II.* 937.

gédiához vezető útnak. Önálló költői értékük csekély vagy vitatható.”<sup>7</sup>  
 Hasonlóan ítélt Németh G. Béla is, hangsúlyozva a líra olvasatának eszköz-jellegét: “Többi, más műfajú művei elsősorban eszközöknek számíthatnak ez egy keletkezésének és jelentésének magyarázatához.”<sup>8</sup>

*Madách Imre* néhány – azonban valóban csak egynéhány – költeményében mégis fellelhető az esztétikum valamely formája, vele együtt az a bizonyos madáchi ’más ízűség’ és éppen ez ad(hat)ja meg önértéküket az eddigi felfogás eszközjellegével és használati funkciójával szemben, hiszen egy írott szöveg a benne megnyilvánuló, a sajátosan rá jellemző esztétikum révén lesz/lehet műalkotássá. Ugyanakkor azt is tudjuk: befogadó nélkül a műalkotás nem él, nem létezik. Teoretikus kiindulópontom az, hogy a megértés-értelmezés és az esztétikai tapasztalat különböző, alkotói és befogadói formái és mindezzel együtt az esztétikum feltárulkozása, egy szétválaszthatatlanul együttes folyamatot jelentenek, melynek következményeként maga az esztétikum sokfélesége is megmutatkozhat. Így nemcsak az irodalomtörténeti és filológiai kutatások tárgyerülete lehet a madáchi líra, egyfajta ’tudományos’ eszközzé (le)minősítve, hanem egy-két költeménye talán érdemes arra is, hogy a befogadók szélesebb táborára alaposabban is megismerje, mint műalkotást vagy úgy, mint egy annak szánt szöveget. És ezután az utókor érdeklődő olvasója maga dönthesse el: méltó volt-e a figyelmére egyik-másik *Madách*-vers.

Bármelyik irodalomtudományi irányzat, iskola felől is közelítjük meg az irodalmi műalkotásokat (jelen esetben a madáchi lírát), az elmúlt két évszázadban valamennyinek közös feladata, szándéka alapvetően hermeneutikai funkciójú volt illetve ma is az: a műalkotások megértésének a segítése. Magának a megértési-értelmezési folyamatnak a természetét vizsgálta többek között a gadameri (filozófiai) hermeneutika, illetve a különböző irodalomtudományi irányzatok számtalan interpretációs stratégiát dolgoztak ki a pozitívizmustól, *Madách* korától napjainkig. Azonban máig sincs egyetlen helyes interpretációs stratégia,

nincs recept a ’hogyan kell a művet értelmezni?’ kérdésre illetve maga a kérdésfeltevés is helytelen és idejétmúlt. Továbbá: arra a kérdésre sem adható egyértelmű, egzakt és széles körben elfogadott válasz, hogy miként lehet esztétikai értéket hordozó irodalmi műalkotást létrehozni, már csak azért sem, mert megválaszol(hat)atlan maradt az is, hogy mi az irodalmi mű és maga az esztétikum mibenléte is relativizálódott.<sup>9</sup> A számtalan irodalmi mű-meghatározás – melynek felsorolása egyáltalán nem szándékom – közös jegye az, hogy az irodalmi szöveg, mint nyelvi képződmény, kisebb-nagyobb mértékben ugyan, de valamilyen esztétikai értéket, valamilyen esztétikai minőséget hordoz, és ez különbözteti meg más típusú szövegektől. Ez a (valamilyen) esztétikai érték és minőség, mint esztétikum az, ami – szélesebb értelemben – műalkotássá tesz egy tárgyi képződményt, mely annak így ontológiai sajátossága. Azonban minden mű másképpen hordozza ezt az esztétikumot. Éppen ezért nem lehet az esztétikai értékességet, az esztétikumot mesterségesen megkonstruálni, azaz nem lehet stratégiát, leíró mechanizmust adni arra vonatkozóan, hogy miképpen lehet írni – például – egy ’jó verset’ vagy másképpen: nem elég a mesterségbeli tudás technikája. Ugyanakkor, ha hiányos ez a technika, vagy ’tanulatlan’, ez ugyanolyan gátló tényezője az esztétikum potenciális létrejöttének. De a másik oldalról, a befogadás oldaláról ugyanígy nem lehet megalkotni az egyetlen igaz és helyes megértési stratégiát sem vagy az egyetlen helyes feltáró-elemző módszert az esztétikai értékesség, az esztétikum felfedésére. Illetve maga az esztétikum milyensége is hasonlóan relativizálódott, egyrészt állandó mozgásban van maga az esztétikum minősége, valamint az esztétikai érték mibenléte is: mit tekint(ett) annak az alkotó; mit vél annak az adott kor aktuális befogadója, mit tart(ott) annak a hagyomány; valamint a korokon átívelő, változó esztétikai ízlés: szűkebben az irodalomesztétikai ízlés, tágabban az esztétikai ítélezés és végül a kanonizáció, valamint mit tart esztétikumnak a ma befogadója. Ha az irodalmi műalkotások közös lényege nyelviségük mellett az, hogy esztétikumot hordoznak, akkor ennek fel-

<sup>7</sup>Barta János: *Madách Imre*. Franklin – Társulat Kiadása, Bp., 1942. 155.

<sup>8</sup>Németh G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő félévszázad*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1971. 150.

<sup>9</sup>Máté Zsuzsanna: *Megérthető műalkotás? (Esztétikatörténeti és befogadásesztétikai tanulmányok)*. Lazy Könyvkiadó, Szeged, 2007. 10–25.

tárása, megképz(öd)ésének bemutatása, az esztétikum változó dinamikájú milyenségének a bemutatása is részleges tárgyat képezheti egy irodalomesztétikai megközelítésnek.

*Madách Imre Az ember tragédiája* drámai költeményével remekművet alkotott. Ugyanaz az alkotó emellett számtalan verset és drámát írt, melyek kiestek az irodalomtörténeti tudatból, a kanonizációból, melyek nem bizonyultak sem akkor, sem most klasszikus értékű műalkotásoknak. Vajon ezek a műalkotások, így jelen esetben a versek, mi-féle esztétikai hiányosságokkal bírnak? A versekről eddig esztétikai ítélezést hozók milyen esztétikai értékek, minőségek 'sikerületlenségeit' jelezték, generálva a madáchi líra teljes elfelejtődését napjainkra? Tudjuk-e, hogy *Madách Imre* mit tekintett a költészet sajátosságainak? Vannak-e *Madách*nak olyan kivételesen 'jól sikerült' versei, strófái, melyekben valamely esztétikai érték és minőség megmutatkozik/hat a mai olvasó számára, és hogyan, milyen formában van ez jelen? A magyar irodalom talán legszabálytalanabb pályaképe – *Madách Imréé*. A jellegtelen *Lant-virágok* – 1840-es, kis példányszámú, csak a szűk baráti körben ismertté vált verseskötetének – megjelenését két évtized múltán egy remekmű követte: *Az ember tragédiája*. Ugyanakkor ez a szabálytalanság páratlan is a magyar irodalom történetében. Első műve harmincnégy évesen jelent meg nyomtatásban a szélesebb olvasóközönség előtt, és sem előtte, sem utána nem írt klasszikusnak bizonyuló műalkotást; bár folytonosan alkotott, ahogy ezt a körülbelül háromszáz költeménye, kilenc drámája, jó néhány dramakísérlete és töredéke, öt elbeszélése, négy tanulmánya, cikkei, beszédei és vegyes feljegyzései bizonyítják. A pályakép szabálytalanságán felüli csodálkozás a *Madách*-kutatókat folytonosan arra inspirálta, hogy a *Tragédia* felől visszatekintve, annak mérlegére téve keressék a drámai költemény előkészületeit, elővázlatait, motívumait és gondolatcsiráit az életműben, mint egyfajta folytonos készülődés nyomait a nagy műre, létrehozva így egy kivételesen gazdag filológiai és irodalomtörténeti szakirodalmat. E kutatások egy részét (is) alapul véve vizsgálódásaimban – amely egyáltalán nem azt jelenti, hogy egy analógia-jegyzéket állítanék össze a *Tragédia* és a líra közötti legkülönbözőbb motívikus, tematikus és gondolati párhuzamokról vagy akár kiegészíteném a már meglevőeket, egy to-

vábbi kérdésfeltevésem a következő. Az esztétikum megképzésének alkotói sajátosságai felől mi-féle válaszokat találhatunk arra vonatkozóan, hogy miért csak egy klasszikusnak bizonyuló remekmű született *Madách Imre* rövid életében, hogyan lehetséges ez, miképpen értelmezhető és érthető meg számunkra ez a madáchi 'szabálytalanság'? Az esztétika nézőpontja felől tekintve miért nem tudott *Madách Imre* maradandó költészetet létrehozni, miért nem tudott 'jó verseket' írni; milyen objektívnek illetve szubjektívnek tekinthető gátló tényezőket találhatunk?

*A versel(get)ő Madách* című esszéisztikus tanulmányorozatomban a fentebbi kérdésekre keresem a lehetséges válaszokat. Nézőpontomat az alkotó, a műalkotás és a befogadó relációi határozzák meg, ezen belül kiindulópontom az esztétikum megképzésének alkotói oldala, annak ellenére, hogy korunk irodalomtudományi szemlélete zárójelbe teszi az alkotási folyamatot és alanyát, a szerzőt. Úgy vélem, hogy a madáchi líra 'sikerületlenségének' okait, azt, hogy néhány költeményt kivéve miért nem tudott 'jó verseket' írni, éppen az alkotó és az alkotási folyamat sajátosságaiban, a madáchi 'szabálytalanságokban' lelhetjük fel, másrészt abban a teoretikus problémaszituációban, melyet az irodalom és a filozófia, szűkebben a líra és a bölcselkedés határmezsgyéje, a költőileg megformált eszmeiség irodalomesztétikai problematikussága jelent.

Az alkotási folyamat sajátosságait tekintve a tényszerű kiindulópont kevés: elsősorban *Madách*-levelezésében fellelhető néhány elszórt önvallomás, vegyes feljegyzései és lírájának ars poetica-szerű sorai említhetőek meg. Ezzel szemben a *Madách*-kutatások terjedelmes irodalma bőven szolgál adatokkal és sejtésekkel *Madách* (alkotói) személyiségéről és alkotói folyamatáról, ezekből a számomra megalapozottnak tűnő következtetéseket emelem ki. Tehát kutatásom egyaránt magába foglalja az esztétikum 'megképzésére', így a madáchi alkotási folyamatra vonatkozó (már ismert) bibliográfiai és irodalomtörténeti tények valamint feltételezések egy részének az összegzését. Másrészt összegzem az esztétikum különböző formáinak hiányosságait lírájának egészében, és a vélhető okoknak a feltárását kísérem meg, azokét, amelyek egy mai horizontból számomra megnyilvánulhatnak.

Harmad-



részt a műalkotás és a befogadó relációjába helyezkedve bemutatom az esztétikum különböző minőségeit egynehány, a *Madách*-kutatásokban kiemelkedőnek tekintett valamint a meglátásom szerint annak tekinthető versében és strófájában.

A *Tragédia* egy alapvető viszonyítási mércét jelent tanulmányosorozatomban, de nem elsősorban a líra és a *Tragédia* közötti tematikus és gondolati párhuzamosságok révén, melyeket szinte teljes mértékben felderített a páratlanul gazdag *Madách*-kutatás, hanem annak esztétikai jellemzői vonatkozásában, így ez a szempont alapvetően újat jelent a *Madách*-kutatásban. Az alkotói személyiség, az alkotófolyamat néhány (lehetséges) madáchi 'szabálytalanságának' feltárása után valamint néhány kiemelt *Madách*-költeményben realizálódó esztétikum formáinak vizsgálatát követően a gondolati líra kétszólamúságainak, két-világainak és ellentételező sajátosságainak az elemzésével záródik tanulmányosorozatom. Ez utóbbit eddig még nem tártá fel a *Madách*-szakirodalom.

Ugyanakkor esszéisztikus írásaiban nem lesz szó a líra és a *Tragédia* tematikus vagy gondolati párhuzamosságainak teljessé tételéről, sem az összes költeményről, sem a konkrét versek élményhátterének pontosításáról, sem azok keletkezéstörténetéről vagy eszmetörténeti hátteréről. A madáchi líra filológiai szempontú vizsgálatát e tanulmánykötet másik része, *Bene Kálmán* tanulmányai tartalmazzák.

## II. A MADÁCHI LÍRA ÉRTÉKELÉSÉNEK FŐBB TENDENCIÁIRÓL

*“E művek, ha nem rendkívül becsesek is, de épen nem becs nélküliek, teljes képét nyújtják a költő fejlődésének s egyszersmind kulcsot szolgáltatnak főművéhez. Az irodalomtörténeti szempont kiadásukat nemcsak támogatja, hanem követeli is.”* – írja Gyulai Pál az első kiadás 1880-as előszavában.<sup>10</sup> *“Madách költői tehetség, de szorosan véve nem lyrai; a dalnak önkénytelen kiömlése, az ódának merész szárnyalása nem az ő sajátja. Ő az elégiai ellágyulás és filozófiai elmélke-*

<sup>10</sup>*Madách Imre összes művei.* Első kötet. Kiadta: Gyulai Pál. 1880. IV.

*dés, mély meghatottság és keserű gúny vegyületének költője, a melyek egymást élesztik és mérséklük. Küzd magával, az érzések és eszmék súlyával, a nyelv és a verselés nyűgeivel. A belforma lyraibb báját, a külforma zengzetesb rhythmusát mintha megtagadta volna tőle a természet.”*<sup>11</sup> Gyulai Pál – a kor pozitivista szemléletének megfeleltethető rövid – megjegyzéseit e líra egészéről, ha hivatkozások nélkül is, a *Madách*-szakirodalom tovább részletezte és finomította: így a versek élelményhez való kötöttségét, a hatásélményeket, a *Tragédiával* való gondolati és tematikus párhuzamosságokat, e líra ádámi illetve luciferi hangját és lírája egészének pesszimiztikusabb voltát. *“A költemények tartalmából vagy hangjából könnyen hozzávethetni, hogy mily időben irattak. Némelyekben ifjúkori benyomásait rajzolja, másokban család-élete boldogságát, most fogsága szenvedéseit zengi, majd hazafiúi fájdalomt és reményeit. Az irodalmi hatásokat is érezhetni rajtok. Némelyeken, legalább a versformát és hangot illetőleg, Vörösmarty és Gáray hatása érzik, másokon, mint például a Vadrózsákon a Petőfié, a festő s egy pár elbeszélő költeményen az Arany és Tompáé. De a borongó lélek, mely érzésbe és reflexióba sülyed, heves felindulás és hideg gúny közt hánykolódik, egészen Madáché. (...) De az Ember tragédiája szerzőjét sok helyt megismerhetni lyrai költeményeiben is. Ádám ábrándjait és csalódásait, Lucifer gúnycaczeit halljuk itt is s általában véve kevesebb megnyugvást találunk bennök, mint főművében, hol minden mintegy megért, megkristályosodott, a mi szellemét éveken át foglalkoztatta.”*<sup>12</sup>

*Madách Imre* lírájáról szóló *Madách*-kutatások főbb tendenciáit a következőkben látom. Az egyik megközelítési mód, melyet már Gyulai Pál is megfigyelt: *Madách Imre* rövid életének eseményeihez párosítva idézik az egyes élményközpontú költeményeket, mint egyfajta poétikusan megformált életrajzi 'bizonyítékokat'. Hangulati, érzelmi illusztrációként használják őket a monográfia-írók, így kiemelve e líra kétségtől erőteljes önvalomás-jellegét, érzelem- és élményközpontúságát. Ez a típusú líra-olvasat és értelmezés az első jelentős *Madách*-

<sup>11</sup>*Madách Imre összes művei.* Első kötet. Kiadta: Gyulai Pál. 1880. VI.

<sup>12</sup>*Madách Imre összes művei.* Első kötet. Kiadta: Gyulai Pál. 1880. V–VI.

monográfiától, *Palágyi Menyhért* 1900-ban megjelent könyvétől egészen máig ível, *Andor Csaba Madách-életrajzáig* és *Kerényi Ferenc monográfiájáig*.<sup>13</sup> Egyfajta naplóként olvassák a kutatók a verseket és az élmény-típusok alapján csoportosítják azokat. Például *Andor Csaba* a *Szerelem* ciklus verseinek alapos olvasatából kiindulva derítette fel *Madách Imre* válása utáni szerelmi életét.<sup>14</sup> *Palágyi Menyhért*, az első *Madách*-monográfia szerzője szinte valamennyi jelentősebb életélményhez (szerelmi életének eseményeihez, betegeskedései révén egy állandó halál-közeliség érzéséhez, kétségbeeséseihez, a családi és nemzeti tragédiáihoz stb.) idéz(het)te a megfelelő költeményt vagy strófát, mivel *Madách* lírájának nagyobb része a közvetlen élményen alapuló költészet.<sup>15</sup> Hasonlóan *Voinovich Géza* 1914-es *Madách*-könyvének megállapításai naplójellegű élményköltészetről máig hullámoznak a lírával foglalkozó írásokban: “*Madách egész élete és költészete ritka összhangban állnak és egymást világítják meg. Versei napló bizalmasságával számolnak be élményeiről. Egész költészete élményeiből táplálkozik s ezek visszhangja kihallatszik még drámai műveiből is. Legtöbb verse megannyi önvallomás; nagy részük életrajzi adattal ér föl s pótolja azok gyér voltát. Ez életében zárkózott költő verseiben oly nyíltan tárja föl lelkét, hogy Petőfi sem őszintébb nála. A külső zárkózottság meze alatt erős benső közlési vágyat érzett; egy czédulára azt jegyezte föl: “Érzéketlennek tartanak, s nagyon is romantikus vagyok; bajom, hogy sohasem találok valakit, ki megért.” Visszafojtott közlékenységét verseiben öntötte ki. Így lett legbizalmasabb barátja a papiros. Művei oly őszinték és élethívek, hogy önkénytelen czélzásaikból meg lehet határozni keletkezésük korát, a mi Madáchnál fontos, mert az évszámokat nem szokta odajegyezni versei alá. Majdnem azt*

<sup>13</sup>V. ö.: Andor Csaba: *A siker éve: 1861 Madách élete* (Madách Irodalmi Társaság, Bp., 2007. Második, javított kiadás) című életrajzi könyvével.

V. ö.: Kerényi Ferenc: *Madách Imre*. Kalligram, Pozsony, 2006.

<sup>14</sup>V. ö.: Andor Csaba: *Ismeretlen epizódok Madách életéből*. Bp., 1998.

Andor Csaba: *Madách Imre és Veres Pálné*. Bp., 1998.

<sup>15</sup>Palágyi Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Az Athenaeum Irod. és Nyomdai R.T. Kiadása, Bp., 1900. 19–20.

*mondhatni, megírta költeményeiben egész benső életrajzát, ábrándjait és csalódásait, mindent, amit érzett és gondolt, föltárta világnézetének töredékeit, a mint élményei nyomán kialakultak s melyeket Az ember tragédiájában egységes képben foglalt össze.*”<sup>16</sup> Ezért véli *Voinovich Géza* *Madáchot* lírai alkatnak, aki “*nem lyrai tehetség egyszerűsmind*”<sup>17</sup> – és ezt hangsúlyozza a *Madách*-kutatók egy része, egészen napjainkig, ahogy *Bene Kálmán* tanulmánysorozata is.

A másik fajta indíttatás a versek vizsgálatában az, amikor a monográfia-író *Az ember tragédiája* és a líra tematikus, motívikus és gondolati analógiáit kutatta a ’nagy mű’ eszmeiségének függvényében. Ebből következően a versíró *Madách* gondolati költészete került elemzéseik középpontjába. *Horváth Károly* *Madách Imre* monográfiájában a *Tragédia* közvetlen gondolati előzményének tekintette azokat a költeményeket, melyek főként a *Benső küzdés*, az *Elmélkedések* valamint a *Legenda és rege* ciklusban kaptak helyet. *Horváth Károly* tematikus analógiái szerint bibliai történeteket mitizálnak újra a *Lót*, *A nő teremtetése*, *Az első halott* című versek; az “*Éden-szféra*” megálmodott harmóniáját előlegezik a *Gyermekimhez*, az *Ó- és újkor* és az *Örüljek meg* költeményei; majd harmadik csoportként az úgynevezett “*világsszemle*” verseit jelöli meg, így *Az angyal útja*, *A betelt kívánságok* címűeket. A tematikus csoportosítás negyedik válfajaként a történelmi küzdelem értékét és az élet – halál kérdéseit felvető verseket különíti még el, ide sorolva a *Pál öcsém sírjánál*, a *Mária testvérem emlékezete*, az *Éjjeli gondolatok* verseket és *A halál költészete* című ötrészes ciklust.<sup>18</sup> *Sötér István* *Álom a történelemről* könyvében az “*elveszett paradicsom*”, az “*Éden-szféra*” valamint a “*küzdés és bizás elvének*” motívumai felől keresi ezeket a párhuzamokat a líra és a drámai költemény között.<sup>19</sup>

<sup>16</sup>Voinovich Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Kiadja a Kisfaludy Társaság. Bp., Franklin Társulat, 1914. 126–127.

<sup>17</sup>Voinovich Géza, 1914, 96–97.

<sup>18</sup>Horváth Károly: *Madách Imre*. Horpács, 1999. 101–106.

<sup>19</sup>Sötér István: *Álom a történelemről*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965. 40–49.

A szakirodalom harmadik tendenciájaként különíthető el e kétféle szempont vegyülése. Voinovich Géza *Madách*-könyvében mind az élet-élményforrást, mind a versek és a *Tragédia* közötti gondolati és téma-párhuzamok szempontját alkalmazza.<sup>20</sup> Voinovichcsal megegyező módszert követ Schéda Mária *A líra és a Tragédia párbeszéde* könyvében, aki mind az élménytípusok, mind a főmű és a líra közötti analogikus témák és gondolatpárhuzamok felől közelít. Az 'égi szó', a dal; az "*édenről álom*" és annak megbomlása; 'az álkereszténység', az 'álerköcs' elutasítása; a 'lázadó tudat', a halál-tematika, az életküzdelem, a jó és a rossz küzdelme, az emberi tudás, a hit, a remény, a kétség, a szerelem (stb.) örök nagy problémái felől sorakoztatja fel az igen gazdag megfigyelhetőségeket.<sup>21</sup> Mivel a *Madách*-kutatás egészében, illetve kiemelten Voinovich Géza, Horváth Károly és Schéda Mária kutatásainak köszönhetően – feltártnak tekinthetők a líra és a *Tragédia* közötti, élménytípuson alapuló, motivikus, tematikus és gondolati megfigyelhetőségek hosszú sora, így ennek összegzése vagy akár a kiegészítésre törekvés nem képezi sem tárgyát, sem célját tanulmányorozatomnak.

Szinte egybehangzó következtetése valamennyi *Madách* lírájával foglalkozó tanulmánynak illetve a monográfiák erre vonatkozó részeinek, hogy a versek 'előtanulmányai', félig sikerült 'vázlatok' főművének, *Az ember tragédiájának*. Voinovich Géza megállapításain – *Madách* lírájának egészéről – alapvetően nem változtatott az utókor értékelése: "*Szembeszökő fogyatkozása a darabos nyelv*", "*Nyelvének nincs zenéje, hangjának ércze. Stylusából hiányzik a képzelet, kifejezései nem kelnek szárnyra. Izlése magyarosság és jóhangzat dolgában fogyatékos, tájszavai (czaplatás, nyék, silleszt) rossz hangzatuk miatt nem honosodtak meg az irodalomban. Csak egy erős oldala van: né-*

<sup>20</sup>Voinovich Géza, 1914.

<sup>21</sup>V. ö.: Schéda Mária: *A líra és a Tragédia párbeszéde*. Árgus Kiadó – Vörösmarty Társaság, Székesfehérvár, 2002. Schéda Mária könyve egyrészt az élménytípusok alapján közelíti meg a madáchi lírát (a közélet és politika, a férfi nő kapcsolata, az emberi tudás és tudomány lehetőségei és mibenléte, a halál és halhatatlanság misztériuma, a küzdelem szükségessége), másrészt a líra és a *Tragédia* analógiái alapján.

*mely helyütt gondolatok tömör kifejezése*".<sup>22</sup> Ezt a hiánylistát bővítette tovább a *Madách*-kutatás a nyelvi, poétikai, stilisztikai 'érteletlenség' és 'sikerületlenség' további jellemzőivel. Ennek legfontosabb elemei a következők: a többnyire konvencionális képalkotás szegénysége vagy elmaradása; a szervesen, mozaik-szerű szerkesztések; a túlrtság, a bőbeszédűség; a túl erős érzelmi hevület dagályossága, mely legtöbbször konvencionálisan szentimentális illetve patetikus; az elnagyoltság és a kidolgozatlanság; a bölcséleti, a moralizáló és a kritikai gondolatok esztétikai hatástalansága, e reflexiók és az eszmeiség (az ideologikum) szervesen kapcsolata a líraisággal. Ezzel szemben kevés tanulmány hangsúlyozza a madáchi líra néhány darabjának az értékességét. Bóka László<sup>23</sup> és Kiss Aurél<sup>24</sup> – a talán nem véletlenül azonos címet viselő *A lírikus Madách* című rövid írásukban – figyelmet és tiszteletet érdemlő alkotásoknak vélték néhány *Madách*-költeményt.

Köztudott, hogy a legtöbb költemény keletkezési időpontja bizonytalan, nagyobb részt csak hozzávetőleges és a magánéleti párhuzamokból, a levelezésből következtetett, illetve csupán a *Lant-virágok* serdülőkori kötet (1840) és 15, a különböző lapokban megjelent költemény keletkezési időpontja ismert teljes bizonyossággal. A versek kézírataira *Madách Imre* nem írt keletkezést, költeményeinek nagyobb részét 1864 elején tematikus ciklusokba csoportosította az úgynevezett "*bőrbe kötött költeményes kéziratkötet*" számára, és számtalan költeményt át is írt közülük, kiadásukat tervezve. Tanulmányaimban e bizonytalanságok miatt nem jelölöm a versek keletkezési időpontját. Ugyanakkor a feltételezhető keletkezési időpontokat tekintve Radó György–Andor Csaba: *Madách Imre életrajzi krónika* (Madách Irodalmi Társaság, Bp. 2006) könyvére támaszkodok, mivel bármennyire is átjavította *Madách* az egyes verseit 1863 és 1864 telén, illetve 1864 tavaszán tervezett kiadásukra készülve, azok alapvető karaktere nem válto-

<sup>22</sup>Voinovich Géza, 1914, 128–129.

<sup>23</sup>Bóka László: *A lírikus Madách*. In: Bóka László: *Válogatott tanulmányok*. Bp., 1966. 624–634.

<sup>24</sup>Kiss Aurél: *A lírikus Madách*. In: *Madách-tanulmányok*. Szerkesztette: Horváth Károly. Akadémiai Kiadó, Bp., 1978. 255–264.

zott. Ez alapján különíthető el az első évtizedre dominánsabban jellemző élményköltészete az utolsó évtized jobbára reflexívebb lírájától.

### III. ÉRZELMI, LÍRAI ALKAT – A LÍRAI TEHETSÉG HIÁNYÁVAL

Szinte lehetetlen vállalkozás felsorolni a versekben kifejeződő érzelmeket, amelyek belső élményekké válva át- és átszövik *Madách* lírájának egészét. Csupán néhány hangsúlyos élménytípust és a hozzá kapcsolódó jellegzetes érzelmeket emelem ki, mintegy összegezve. A szerelem élménye és az abból fakadó szomorúságok, a fájdalmak és a csalódások, de a ritka szerelmi boldogság, az öröm, a harmónia átélése is hangot kap. Pozitív érzelemként a szeretet érzelmi élményét és ennek különböző válfajait, így a család, az otthon, a szülőföld szeretetét, a természet szeretetét kifejező panteista verseket említhetjük még meg, a haza szeretetét kifejezőeket, sőt a vesztett szabadságharc után a hazaszeretet hangja csak még inkább felerősödik. Megszólalnak a családi és a nemzeti gyász érzelmei is – a testvérek halála miatti bánat és a szabadságharc elbukása felett érzett szomorúság, valamint a gyűlölet – a közéleti, amorális emberi játszmák miatt, néhol embergyűlöletté fokozódva; a harag, a düh, az undor – az emberi kisszerűségek és a gyarlóságok miatt, mely némely költeményében az egész emberi nem megvetésébe torkollik. Egész líráján keresztül ível egyfajta félelem-nélküliség és rezignáció: betegeskedéseiből fakadóan egy állandó halálközelség érzés: a halál megszépített, megszelídített ábrázolása, vagy a halálnak egy jobb, másfajta létezési minőségben történő feloldása, szembeállítva az élet értéktelenségével, szenvedéseivel. Hasonlóan lírájának egészére jellemző egyrészt a lelkesedés, másrészt az illúzióvesztettség, a kiábrándulás. Életének utolsó évtizedében ez utóbbi, a kiábrándulás és csalódottság érzése még erőteljesebbé válik: a dezillúzió és a pesszimizmus megszólaltatásának különböző esztétikai minőségeit eredményezi, így a tragikumot, az elégikusságot és az iróniát.

A *Madách*-irodalom egy része – *Voinovich Géza*, *Schéda Mária* – szerint *Madách* erőteljesen érzelmi alkat volt, mivel lírája tanúsága szerint első reakciói érzelmi jellegűek, és ezért vélik alapvetően lírikus

alkatnak – a lírai tehetség hiányával.<sup>25</sup> *Voinovich Géza* szerint tehát a lírikus *Madách*-nál az érzelmi élmény az elsődleges, és ez váltja ki az elmélkedő reflexiókat.<sup>26</sup> Hasonlóképpen a külső valóságtól kapott közvetlen élmények (egy-egy természeti kép, táj-elem, a harangszó, a temető, a szivárvány, egy-egy utazás, a zsidóvásár, a csárda stb.) is reflexióval párosulnak, bár ezt a külső valóságélmény-réteget önmagában szegényesnek tartja a *Madách*-irodalom.<sup>27</sup> Mi a probléma e líra reflexív-rétegével? *Schéda Mária* így foglalja össze: „*S mivel az érzelmi ráhatások szinte egyidejű gondolati reflexiókat váltanak ki, képi látásmódja nem tud kifejlődni. Az intenciók nála az alkotói psziché gondolati és nem képi rétegébe ütköznek.*”<sup>28</sup>

A madáchi alkotófolyamat e kétségkívül meglévő sajátosságát, a képi réteg, a látvány elnagyoltságát vagy hiányosságát és az elemző, vagy a kritikai reflexiók szervesen összekapcsoltságát az is befolyásol(hat)ta, hogy az alkotási folyamatban túl közeli maradt az élmény illetve az általa kiváltott érzelem. Ezek intenzitása valamint a gyors alkotói hevület miatt verseinek írásakor nem tudott kialakulni egy elmélyültebb és objektivizálabb állapot, melyet a művészi gondosabb formaalakítás megkívánt volna, valószínűsíthetően alkotói módszerének sajátossága miatt. *Barta János* szerint *Madách*-ot az alkotás során: „*egy indulatszerű hev viszi előre, a nyelvi oldalra egyáltalán nem figyel. S maradt ránk nagyon sok műve, amelynek kézírásáról, szerkesztéséről lerí a pillanat, a közvetlenség hatása – de ezek a művek semmit sem adnak a költő Madáchból, irodalmilag jórészt értéktelenek, formailag jellegtelenek.*”<sup>29</sup>

Lírájának élménygazdagsága, az élményeket követő azonnali versírások, mely miatt szinte napló-szerűen is olvashatóak költeményei, azt jelzik, hogy *Madách* legtöbb emberi élményét azonnal művészi él-

<sup>25</sup>Voinovich Géza, 1914. 96., Schéda Mária, 2002. 11.

<sup>26</sup>Voinovich Géza, 1914. 99–100.

<sup>27</sup>Barta János: *Madách Imre*. Franklin Társulat Kiadása, Bp., 1942. 56.

<sup>28</sup>Schéda Mária, 2002. 11.

<sup>29</sup>Barta János: *Az ismeretlen Madách. Tanulmány*. Lőrincz Ernő Bizományos Könyvkiadó, Bp., 1931. 14–16.

ménnyé szerette volna alakítani, és innen (is) eredeztethető az, hogy főleg a korai verseiben szinte a dilettáns költő módján összenőtt azok élményanyagával. Költészetének első évtizedében túlságosan közelmaradt az alkotást kiváltó külső (majd belsővé váló) emocionális élményanyaghoz, innen az érzelmi túlfűtöttség és a gyors tempójú alkotás, így a versek gondosabb megformálása csak ritkábban történhetett meg. Másrészt a madáchi lírának az élményköltészet-jellege, mely munkásságának első évtizedére erőteljesebben jellemző, nagyobb részt azért hatástalan, mivel az élmények megjelenítése a formai sikerületlenségek, a nyelvi és a képi teremtető hiányában csak ritkán tudnak esztétikai élményt, hatást kiváltani, és ezt még az érzelmi túlfűtöttség, az erőltetett szentimentális pátosz sem tudja helyettesíteni, sőt inkább felnagyítja hiányukat.

Az élményközpontú versek és a gyors hevületű alkotásmód bár a korra jellemző zseni-esztétika alkotói módszerére hasonlít, mégis, többnyire csak azoknál a költőknél hoz létre maradandó költészetet, akik egy ösztönös, belülről jövő formaalkotói tehetséggel bírnak. De *Madách* nem volt lírai formateremtő tehetség, sőt, ennek egy alapvető bázisa, a nyelvi és a poétikai, stilisztikai megformálás technikája jelentette számára a legnagyobb problémát, ahogy ennek vélhető életrajzi okaira a V. és VI. fejezetben részletesebben is kitérek. Márpedig az élményköltészet művésze éppen hogy a nyelv és a forma egyik legnagyobb, sok esetben ösztönös művésze egyben. *Madách* a lírai megformáltság sikerületlenségeit érzelmi túlfűtöttséggel helyettesítette számos költeményében (ahogy említettem, különösen alkotói korszakának első évtizedében a versek feltételezhető keletkezési időpontja alapján), melynek eredményeképpen viszont érzélgős, idejétmúltan szentimentális, és bántóan konvencionális képalkotással bíró költemények tucatjai születtek. A költő *Madách* többnyire nem bontja ki a képet, hanem az impressziót erős emóciókkal igyekszik hatásossá tenni, és az eredmény legtöbbször egy érzélgős dagály. Nem véletlen, hogy azok a költeményei a jobban sikerültebbek, amelyekben ez az érzélgősség hiányzik, így például a miniatűrök, a leíró, realisztikus és a panteista versek – mindkettőt a következő fejezetben részletezem –, és a polemizáló-érvelő szövegtípusú költemények, melynek kiemelkedőbb darabjai a *P.*

*barátomhoz*, az *Életbölcsség*, a *Három feljajdulás*, *A meglegedés* és a *Szív és ész (Borkához)* címűek. Az, hogy később újból és újból elővette költeményeit és javított rajtuk – erre az 1861. november 2-án *Arany János*hoz írt levelében utal<sup>30</sup> –, nem tette sikerültebbekké e verseket, és ezt ő maga is jól látta e levél tanúsága szerint. Akár lírájára, akár a *Tragédiára* tekintünk, annak „*stílusbeli iskolázottsága csakugyan a romantikáé, az 1830-as, 1840-es éveké. S emellett olyan kérdésekkel, fogalmakkal, élményekkel kellett megbirkóznia, mikhez a magyar költői nyelv kevésbé volt felkészülve.*”<sup>31</sup> *Németh G. Bélának* a *Tragédiára* tett megállapítása a madáchi lírára éppúgy vonatkozik: azonban nehézkes, darabos nyelvének a líra különböző műfaji és poétikai kötöttségei jobban ellenálltak.

#### IV. KÉPISÉG – SZERKEZET – REFLEXIÓ

*Voinovich Géza* egyszerű megállapítását – ’Madách verseiben megírt mindent, megírta élményeit, amit érzett és gondolt’ – az érzelem és a gondolat természetes egybekapcsoltságát sokszor mint ellentétet állítja szembe a *Madách*-irodalomnak az a vonulata, mely *Madách* lírai alkotását emeli ki. Ezért legtöbbször a versek hangulati és érzelmi élményjellegét kifejező képi réteget állítja szembe a ’gondolt’-ság elemző, elmélkedő vagy morális reflexióival. Majd a versek e reflexív rétegét mintegy kárhóztatja a szép hangzat, az összhang, az egyneműség, a szerkezet megbomlásáért, a nyelvi forma darabosságáért, a képi réteg elnagyoltságáért vagy éppen elmaradásáért és a költői képzelet szegényességéért vagy hiányáért.

Véleményem szerint éppen ez lenne a madáchi líra ’más ízűségének’ egyéni sajátossága, az, hogy verseit reflexiókkal, elmélkedő gondolatokkal tüzdeli tele. E sajátosságon túl az már más kérdés, hogy miképpen sikerül ezt kiviteleznie, azaz sikerül-e megtalálnia az esztétikum és az ideologikum – az életfilozófiai, moralizáló, társadalombírá-

<sup>30</sup>*MÖM. II.* 867–868.

<sup>31</sup>*Németh G. Béla*, 1971. 162.

ló, valláskritikai (stb.) gondolatok – egyensúlyát verseiben? Sikerül-e megvalósítania a lírába szőtt elmélkedést? Lírájában többnyire nem, csak egészen kivételesnek tekinthető egy-két költeményben, néhány strófájában. Úgy vélem, ennek oka nemcsak a formai tökéletlenségekben lelhető fel, hanem abban is, hogy az esztétikum és az ideologikum viszonya másként konstruálódik és konstruálható a különböző lírai műfajokban, másként egy költői levélben, egy elégikus költeményben vagy egy dalszerű lírai versben. És másként a drámai költeményben.

Kétségtelen tény, hogy a költői képzelet által (is) táplált képalkotás lírájának egészében szegényes marad, mivel a képi réteget többnyire elkerüli és vagy az emocionális átfestés – főleg az első évtized lírájában – vagy az életfilozófiai elmélkedések és a morális eszmefuttatások elemei (leginkább az utolsó évtized verseiben) veszik át a főszólamot. Ha mégis kísérletezik a képi megformálással, akkor csak igen ritkán bukkan fel egy-egy hatásosan kibontott komplex kép, egy-egy nem-konvencionális metafora, meglepő hasonlat és szépen felépített allegória, szemben a számtalan jellegtelen képalkotással, régimódi allegorizálással, utánérzésekkel, sablonokkal. A képi látásmód kétségtelen fejletlensége mellett azonban érdemes alaposabban is szemügyre venni az egynéhány kivételt: a madáchi képalkotás, a szerkezet és a reflexió összhangjának egy-két sajátos megoldását.

A XX. század második felében a *Madách*-szakirodalom egyetlen verscsoportot emelt ki a lírikus *Madách* sikerültebb költeményeiként, az ún. 'miniatűr'-öket. *Sőtér István* az *Egy látogatás*, az *Alföldi utazás*, az *Ősszel* és az *Egy nyíri temetőn* című verseket felsorolva, mint a madáchi líra legjobb darabjairól így ír rövid értékelésében: "*Madách költeményeinek igazi líraiságát néhány miniatűr-szerű darabban leljük meg, melyeknek frissessége, szemléletessége némiképp rokona annak a művészetnek, melyet a Tragédia színpadi képeiben is megfigyelhetünk. (...) Az Egy nyíri temetőn csaknem modernnek tetszhetik, hangulatfakasztó, megjelenítő tájképelemeivel, melyek halványulón siklanak át a reflexió feszes általánosságába. Ez a költemény nagy, lírai felidéző erővel szól, s kerekded zártságában érett költőt, gondolkodót mutat.*"<sup>32</sup>

<sup>32</sup>Sőtér István, 1965. 41.

Valóban, *Madách Imre* egyik legszebb verse az *Egy nyíri temetőn* című miniatűrje, mely a madáchi más-ízűség egyfajta megmutatkozása is egyben, ugyanakkor a hangzás, a képiség, a szerkezet és a reflexió kivételes összhangja.

|                                          |                                        |
|------------------------------------------|----------------------------------------|
| Kopár homok ameddig lát szemed,          | Nem hirdetvén reményt, sem földi hírt, |
| Domb domb után mint órjas sírmezőben,    | Csak kérlelhetlen számokban mutatva:   |
| Poshadt mocsár lent, fent fehér mezében, | Hány élet folyt a mindenség dalába,    |
| Mint kósza lélek, egy-egy nyír mered.    | Mely mint kitépott hang magába sirt.   |

|                                       |                                     |
|---------------------------------------|-------------------------------------|
| Mély hallgatás – mint földalatti hang | S a délibáb, ez édes csalfa kép,    |
| Hallik csak a bölömbika nyögése,      | Ha néha báját még itt is kitarja,   |
| Bíbic-sírás – varangyok ümmögése,     | S tündéri éltet költ a sírtanyára,  |
| Míg széltől üzve nyargal a katang.    | Mint dús szívünk, ha a világba lép; |

|                                        |                                     |
|----------------------------------------|-------------------------------------|
| A dombhajláson néma temető,            | Egy fürgeteg jó s széjjeltépve hull |
| Nincsen kerítve, árnyas fák nem állnak | Foszlányokká a képzelet világa,     |
| Örül a porladók nyugodalmának,         | A kék eget fűvényfelleg takarja,    |
| Csak árvalány-haj, ami benne nő.       | Más nem marad, mint a fejfák alul.  |

|                                      |                                       |
|--------------------------------------|---------------------------------------|
| Sötétlő fejfák állnak föld felé      | Méltóbb tanyát nem lelhet a halál,    |
| Hajolva, hosszú, egyhangú sorokban,  | Itt ég, föld gyászol összeolvadottan, |
| Mint sors betűi, melyekkel nyugodtan | Természet s ember csillámló zajában   |
| Mulandóságunkat följegyezé;          | Ellentétet vérző szűnk nem talál.     |

Az elégia dísztelensége jól illeszkedik alaptémájához, a mulandóság jelenvalóságához. Kivételesen egységes egésszé áll össze a hangulatteremtés, a vers hangzása és ritmikája, a jól tömörítő, bár kissé ódon hangzású nyelvi megfogalmazás, a képi láttatás megjelenítő ereje és az elmúlás kérlelhetetlen tényével szembesítő reflexió. A temető látványa elindít egy létértelmezést az élet folyásáról a halál befejezettsége felől, megjelenítve az ember tragikus jellegű léttörténetét, mindvégig az átfogó Egész – élet és halál, ember és természet, folyamat és befejezettség, egyedi és általános – viszonyrendszerében maradva. *Madách* reflexív lírájában, ahogy itt is, végigvonul egy, a romantikus költő-filozófusokra

jellemző igény – melyet a korai német romantikus esztéták fogalmaznak meg először teoretikusan és hazánkban *Berzsenyi* bölcséleti lírájában látható először –: a költői én az emberi létezés legáltalánosabb értelmezését keresi. Ez a hermeneutikai igény egyben a *Tragédia* létrehozója is.

Az első két strófában az egész tájat, a szem által belátható vidéket – halvány utalást téve az ember által érzékelhető tájra – egy óriási temetőként láttatja, lent és fent ellentétében. A közbeékeltségekkel a táj egészébe montírozza bele a később megjelenített temető egy-egy titokzatos elemét (kósza lélek, földalatti hang), így teremtve meg az első két strófában az alaphangulatot. A *“Poshadt mocsár lent, fent fehér mezében, / Mint kósza lélek, egy-egy nyír mered”* sorok modernsége feltűnő, a lent-fent ellentétébe foglalt nyírfa kétszeres metaforizáltságával (nyírfa mered fehér mezében), és a közbeékeltségekkel különösen erőteljes megjelenítő erővel bír, ugyanakkor már átvezet a temető kísérteties és sivár hangulatába is. A harmadik strófával zárul a szükséztű és realisztikus leírása a temetőnek, egy strukturális egységet alkotva. A negyedik strófától a hajló fejfák sorainak *“Mint sors betűi melyekkel nyugodtan / Mulandóságunkat följegyezé”* hasonlatától kezdődően egyre halványul a temető látványának konkrét megjelenítése, és e hasonlattól kezdődik az átsiklás az elmélkedésbe, a reflexiók kibontásába életről és halálról, mely a vers következő öt strófáját egybeköti. Így a képiség és a reflektálás együttese köti össze a vers második nagyobb egységét (4–8. strófa.) Ugyanígy megváltozik a költemény stílusa és hangneme is: az első három strófa realisztikus higgadtsága után a rákövetkező öt strófában a rezignáltság váltakozik az elégikussággal és a tragikummal, valamint egy erőteljes stilizálás választja el a két szerkezeti egységet az utóbbi javára.

A költemény két szerkezeti egysége, annak első három illetve öt strófa terjedelme az aranymetszés elvére épül az egészhez, a költemény nyolc strófájához viszonyítva. Majd a második öt versszak további kétharmad-egyharmad arányban strukturált, és ez utóbbiban még egy további kétharmad-egyharmad arány alakul ki. Összegezve e többszörös (lebontódó) aranymetszési strukturáltságot:

– a nyolc strófán belül 3:5 arányú szerkezet (1–2–3. versszak és 4–5–6–7–8. strófa egy-egy nagyobb egység)

– az öt strófán belül 2:3 arány (4–5. versszak és a 6–7–8. versszak egy-egy kisebb egység)

– az utolsó három versszakon belül 2:1 arány (a 6–7. strófa és a 8. egy-egy még kisebb egység).

Gyönyörű ez a kompozíció, a madáchi lírában egyedüli.

A vers ritmusa szinte hibátlan: a strófák első és utolsó sora tizes jambus, a két középső sor tizenegyes jambikus sor, és ezt csak négy szóban szakítja meg a trocheus ellentétes ritmusa. Valamint a vers első felében a jambikus sorokat a gyakori spondeusok lassítják le, és ez a lassítás igen erőteljessé válik az alliterációkban bővelkedő, szép hangzású negyedik strófában valamint az ötödikben, ahol a versritmus már szinte teljesen lelassul a hosszú szótagok többsége miatt, felerősítve az elmélkedő attitűdöt és a rezignált szomorúságot. A hatodik versszakban, ellentétesen az előző két versszak spondeusaival, a pattogó jambusok vidámsága összhangban áll a ’tündéri élt’ felidézésével. Majd a hetedik strófában ismét egyre több a spondeus, míg végül az utolsó versszakban végül teljesen lelassul a versritmus.

*Madách* legtöbb költeményében nem jön létre a versritmus, a hangzás, a képi sík és a reflexiók szép összhangja, itt azonban igen. A (temetői) kép és az elmélkedés egybeszővészt az is segíti, hogy sikerült megtalálnia egy olyan tárgyi elemet, a fejfát, mely konkrétségében többször is visszaüt a temető képére, ugyanakkor mindenki számára érthető módon jelképezi az egyes emberi életet és hajló, hosszú, egyhangú soraik, mint betűk egyben jelképezik a minden emberre váró közös sorsot, a mulandóságunkat. S hogy e versszak képi megjelenítése mennyire elevenen élt *Madách*-ban, bizonyítja az is, hogy fennmaradt rajzainak egyikén, a *Temető* címűben éppen ilyen hajló és egyhangú sorokat képező fejfákat láthatunk.<sup>33</sup> A fejfák mint a sors betűi hasonlatot – ellentéteken keresztül építi tovább az ötödik versszakban, majd ahogy az első két sor rezignáltsága elégikusságba vált át, úgy vált a fejfák, mint betűk hasonlata, a fejfák, mint számok metaforikus hasonlításába. A negyedik és ötödik versszak allegóriájával – fejfák, a sors

<sup>33</sup>Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba: *Madách Imre rajzai és festményei*. Madách Irodalmi Társaság Balassagyarmat–Bp. 1997. 27. számú rajz: Temető.

betűinek a feljegyzései, melyek a kérlelhetetlen halált mutatják – egy erőteljesebb stilizálás veszi kezdetét az elégia második nagy szerkezeti egységében (4–8. strófa).

Ahogy azt említettem, a vers második nagyobb egységén (4–8. strófán) belül a 4–5. strófa egy aranymetszési egységet jelent a 6–7–8. strófához képest. Az egységet a két strófát egybekötő fejfák allegória kibontása jelenti. Az allegorikus mondat utolsó két sora egy közös emberi sorsot sugall, egy fogalmakra nehezen átvihető közös életérzést, mely ugyanakkor, romantikus módon egy elidegenedés-érzetet is jelez: az egyedüllét, a magány, a nagy egészből kitéptség érzetét. A mindenség dala és a kitépott hang ellentéte a nem-én és az én ellentéte, mely elidegenült egymástól, így minden egyéni emberi létezés tragikus. A feloldás csak a halál: az egyéni élet magányos kitépott hangja csak a halál révén folyhat vissza a mindenség dalába. A metaforák és a hasonlat modernsége abból fakad, hogy az absztrakció (az élet, a mindenség) és a dal, a kitépott hang, a sírás konkrétumával egy többszörösen vibráló, oszcilláló hatást indít el a befogadó tudatában. Az emberi létezés e két sorban – *“Hány élet folyt a mindenség dalába, / Mely mint kitépott hang magába sirt.”* – a mindent magába olvasztó halál fonákja: árnyalt negatív értékminőségeket kapva. Ugyanakkor úgy vélem, *Vörösmarty* egész költői munkásságát átható *“egyetemes lírai részvét”*<sup>34</sup> hangjának rokona ez a két sor, az egyéni létezés tragikumában való összetartozás hangja.

A költemény 6–7–8. strófáját a létezés folyamatának a reflexiói kötik egybe, ezen belül a 6–7. strófa az élettörténeté, a 8. versszak a halálé. A hatodik és hetedik strófában a temető feletti természeti elemek (déliab majd a fürgeteg) ellentétbe állítva megváltoztatják e sírtanya látványát. A délibab, mely *“tündéri éltet költ a sírtanyára. / Mint dús szívünk, ha a világba lép”* leíró hasonlattal a temető, az elmúlás helyét köti össze az egyedi élettel, minden gyermek vagy fiatal érzelmi lelkesedésével a számára feltáruló világ iránt. Szép megoldású ez az összekötöttség, hiszen a mulandóság helyének, a temető képének idilli

megváltozásába montírozza az élet nagy történést, a gyermek, az ifjú délibabos lelkesedését; végeredményben a halál helyét az élettel, minden emberi élet illúzióval telítettségével köti össze. Ezen összekötöttség miatt a következő strófa fürgetege egy egyszerű metaforaként is értelmezhető, mely analógiát teremt a temető feletti konkrét vihar és az egyes ember érzelmi viharai, csalódásai között, melynek eredményeképpen *“széjjeltépve hull / Foszlányokká a képzelet világa”*. Ahogy a temetőből eltűnik a délibab, ugyanígy megteremtődik az analogikus áthallás az egyes ember illúzióvesztettségére is, ugyanakkor mint objektív történést mutatja be a képzelet világának eltűnését. A strófát záró sorok a temető konkrét képi látványára térnek vissza: *“A két eget főnyelleg takarja, / Más nem marad, mint a fejfák alul.”* A temető ellentétesen változó képének (déliab, fürgeteg) és az egyes élet lelkesedő, majd illúzióvesztett voltának párhuzamba állítása oda vezet: az egyedi ember számára sem marad más, mint illúziói, majd csalódásai után a mulandóság, a fejfák, a halál tudomásulvétele. Az egyedi emberi élet legáltalánosabb értelmezését keresve ez a tragikus és egyben dinamikus létértelmezés köti össze a 6. és a 7. versszakot: egy múltbeli (ifjúkori) értéktelítettség egy értékhiányba, egy visszafordíthatatlan és feloldhatatlan értékhiányba vált át.

Az utolsó strófában a reflexió erősödik fel, és az eső áztatta temetőre éppen csak halványan utal az ég és a föld összeolvadottsága és az eső szinesztézikus metaforája, a csillámló zaj. E metaforában, valamint a föld és az ég megszemélyesítésében (gyászol összeolvadottan) rejlő kép – azaz a temetőben zuhogó eső – nincs jelen a strófában, a befogadó tudata csak közvetve, csak egy-egy sejtetett mozzanat útján tud át-átvillanni az esőben ázó temető képére. A végső reflexió talányos tömörsége teszi többértelművé. Értelmezésemben: amilyen sivár az esőben ázó temető képe, ahol *“ég föld gyászol összeolvadottan”*, ugyanilyen illúzióvesztett az ember is, éppen ezért természet és ember közt nincs ellentét. De ’szívünk vérez’ – a többes szám első személy miatt a befogadó mintegy felszólítva érezheti magát egy közös, egy a nagy Egészét átfogó egyetemes lírai részvételre: a tragikus emberi létezés feletti egyetemes fájdalomra. Ezt az illúzióvesztett emberi létezést gyászolja a költői énnel (és velünk) együtt – az ég és a föld.

<sup>34</sup>Szegedy-Maszácz Mihály: *Világkép és stílus*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1980. 191.



“Az Egy nyíri temetőn például a sivárság olyan poézisét idézi, aminővel sem Petőfinél, sem Aranyánál nem találkozunk. Van valami modern ennek az egyébként igénytelen versnek hangulatfakasztásában, s ez a modernség furcsán fér meg a kifejezés kissé avított, szokványos módjával.”<sup>35</sup> – olvashatjuk *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig* kötetében, Madách életművét összegző fejezetében. Lehetőséges, hogy e költemény képi világának elemei (temető, fejfa, sors betűi, fejfák száma, dal, hang, délibáb, fürgeteg stb.) igénytelennek tűnnek, lehet, hogy korszerűtlen a nyelvezete. Kétségtelen, hogy – amint számtalan versében – itt is használ rövidített szólakokat (*örjás, kérlelhetlen*), vagy ritmikai okokból régies szóalakat (*följegyezé, szűnk*), vagy ugyanezen okból megváltoztatja a magánhangzók helyesírását (*szivünk, sirt, kerítve*) illetve a temető szinonímáinak (*sírtanya, tanya*) szokatlansága is zavaró lehet. A mai befogadó számára ez a korszerűtlen nyelv éppenséggel egy ódon varázst, a temetőt és az abban nyugvó halottak régmúltságának hangulatát is felidézheti. Mégis, a ritmus, a kép és a reflexió harmonikus egybeolvadása felerősíti az esztétikai hatást, és ez a vers megszólít(hat)ja olvasóját. Valamennyien átélhettük azt az életérzést, melyet e költemény közvetít: az emberi mulandóság kérelhetetlen tényével való szembesülést és a fájdalmas ráismerést: a lelkesült majd illúzióvesztett, a múlton és jelenen átívelő, közös, mégis egyedi sorsunkra. Nemhogy nem igénytelen ez a költemény, hanem a legkiemelkedőbb verse az egyéni létezés tragikumának Madách lírájában.

Úgy vélem, hogy a többi “*miniaturá*”-ban és leíró költeményben nem sikerül még egyszer létrehoznia ezt az összhangzást, a többi költemény csupán egy-két soros vagy strófán átívelő részletszépséget rejt. Az *Alföldi utazás* egy vihar előtti és utáni nyári utazást beszél el az alföldi pusztában, melyet a kedvesével tett,<sup>36</sup> bőbeszédűen vonva meg a párhuzamot kettőjük érzelmi kapcsolatának hullámzása és az időjárás váltakozása között. A képi láttatás révén kiemelkedik a költemény első

<sup>35</sup>*A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. IV. kötet Szerkesztette: Sötér István. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965.

<sup>36</sup>*Andor Csaba* szerint feltehetően 1845. június 24. körül íródott, Fráter Erzsébettel együtt tett közös pesti út élményéből. V. ö.: Radó György–Andor Csaba, 2006. 215.

felének – az alábbiakban idézett – öt tájleíró strófája, mely nemcsak egy egységes és érzékletes komplex képet nyújt a déli, tikkasztó alföldi pusztaságról, hanem a hatásosan megjelenített déli hőség, a pusztai környezet ábrázolásába sejtelmesen beleszővi lelkiállapotuk érzékeltetését is, mintegy megteremtve a táj elemei és a lélekállapotok közötti egymásba-játszást. Különösen eredeti a “*Nem volt a reménynek egy fűszála rajta*” sor – kettős – metaforikus rájátszása a táj képére és a belső lelkiállapotra. Modernsége szinte *József Attila* metafora-alkotási módszerére emlékeztető. A ‘reménynek egy fűszála’ metafora egyrésről az absztrakció, mint elvont fogalom és a konkrétum azonosításán alapul, de az azonosítás maga biszociatív módon feszültséggel telített. Így e metafora hatásaképpen a befogadó tudata az azonosítás és a nem azonosítás skáláján mozog, vibrál, rezeg, – esztétikai terminológiában fogalmazva – oszcillál. A ‘remény’ és a ‘fűszál’ valamint a ‘reménynek fűszála’ – mint több különböző sík – feszültséggel teljes összeillesztése itt esztétikai hatást nyújt. A továbbiakban tömören, egyszerűen, mégis nagy megjelenítő erővel ábrázolja az izzadó lovakat, a kocsi haladását és a sivár pusztai környezetet. Majd ezt az egységes képsort, a táj tikkasztó sivárságát még fokozni is képes az utolsó idézett strófának modern szemléletű, eredeti megszemélyesítéseivel, azok gondolatrítmusra épülő, “*Tán még*” kezdetű anaforikus alakzatával.

Ezzel elmaradt a legvégső életkép,                    A vakító fényben izzadt lovaink csak  
Végzetlen homoktér nyult izzón előttünk,    Lassan haladának, elnyujtott fejekkel,  
Nem volt a reménynek egy fűszála rajtaS ostopattogás és biztató szavak közt  
S mi a pusztá képén búsan elmerengtünk.    Őrlék a homokot a kocsikerékkel.

Oly jól összehangzott az borús szivünkkel,    Útfelen ökörfark állt portól lepetten  
Távolról fénylett csak a toronynak orma,    Kék számarkenyérrrel, búsan elkóckadva  
Messziről mosolygott, dőre képzeletként,    Olyan mozdulatlan, oly némán merően,  
Ránk a délibábnak fényből szőtt világa. Mintha kőből volna még az is faragva.

Tán még az árnyék is elhagyá itt tárgyat,  
Kiesebb tanyát hogy keressen magának,  
Tán még a szellő sem jár e pusztaságon,  
Martalékul esni félvén a halálnak.

Horváth Károly monográfiájában *Madách* leíró, realisztikus költészetének egyik legjellemzőbb darabjának véli az *Alföldi utazást*: „A reális mozzanatoknak és az érzéseknek ez a sikerült összhangja remek lírai verssé tenné ezt a költeményt, ha a gondolatok nyelvi alakba való öntése is megfelelőbb lenne, a szókapcsolás zengőbb, a rímek gazdagabbak volnának.”<sup>37</sup>

Az *Egy nyíri temetőn* és az *Alföldi utazás* című költeményekben a képi rétegbe – tágabban – a konkrétba szövi bele a reflexív réteget, néhány eredeti szóképet létrehozó összeillesztésekkel (a temető leírásába az élet-halál reflexióit; az alföldi utazás leíró részleteibe az érzelmi lelkiállapotot szövi bele), melyeknek esztétikai hatása az oszcillációban érvényesül. Hasonló egymásba-szövésre figyelhetünk fel az *Ősszel* kezdő strófájában, ahol a (konkrét) őszi eső és az égbolt mögött egy miniatűr életút absztrakciója rejtekezik, egy dinamikus értékszerkezetű (értéktelített majd értékvesztett) hasonlatba bújtatva.

Tán már elázik a világ,  
Úgy pocskol kint az őszi eső.  
Az ég mint szürke remete,  
Egykor örömnök embere,  
Mostan bűnbánatos kesergő.

A miniatűrök mellett még két verscsoportban lelhetőek fel a képalakítás és a képszerkesztés eredeti törekvései, így a leíró, realisztikus költeményekben, a *Télen*, az *Őszi séta* és a *Nyári estén* címűekben, valamint a panteisztikus jellegű versekből a *Dalforrás* című verse emelhető ki, míg a képszerkesztés további néhány, *Madách* lírájára jellemző megoldását figyelhetjük meg a *Sírom*, a *Sárga lomb* és a *Szélhárfa* címűekben.

A *Télen* verse egyike azoknak, mely még *Madách* életében megjelent, a *Gyulai Pál* szerkesztette *Részvét könyvé*-ben, 1863 júliusában, az *Önmegtagadás* és a *Megnyugvás a sorsban* című versekkel együtt, és valószínűsíthető, hogy még ez év elején írta.<sup>38</sup> E költemény egésze

<sup>37</sup>Horváth Károly, 1999. 76.

<sup>38</sup>Radó György – Andor Csaba, 2006. 698.

olyan benyomást kelt, mintha az ellentételező szerkesztési mód jól bevált módszerét alkalmazná *Madách*, és két különböző, 13–13 strófából álló költeményt illesztett volna össze – sajnos szervesen és így sikertelenül. Másrészt e kétféleség szemléletesen mutatja a madáchi líra egyik típusú ellentétes karakterisztikáját is: az első sikerültebb 13 strófa természetleíró képsorait elképzelt halálának, temetésének asszociációval vegyíti, létrehozva a konkrét külső táj és a belső – a halálra készülődő – lelkiállapot közötti átjátszások szép megoldását, párhuzamosan építve fel így a külső táj látványát egy belső látomással. Míg a második, a sikerületlen 13 strófa ugyan egy hangulatos életkép egy egyszerűségében kedves családi idillről, azonban a költemény búsongó hangú, szokványos metaforákkal telített lezárása érzélgőssé teszi a befejezést, a reflexiók – saját életének folyásáról – pedig darabossá teszik a költemény zárását. Így a vers két nagy, 13–13 versszakos részét nem sikerült egyetlen harmonikus egésszé komponálnia. Olvassuk el a vers értékesebb részét, az első 13 strófát!

Üdvözölve légy, mely itt terülsz előttem,  
Szép fehér világ a távol vándorától,  
Nagyszerű fehér könyv, melybe gondolatját  
Isten írja, menten emberek mocskától.

Elveszett a mesgye, melyet kapzsiság vont,  
Mit kicsinyes tervvel emberkéz irányza;  
Hol az Isten ír a télben és halálban,  
Ott beáll a végzet szent egyformasága.

Csak az alkonyat von még bibor palástot  
Nyom nélkül sikamló szánomnak körébe,  
Nincs egyéb nesz, mint az ostorpattogás és  
Tüsszögő lovamnak kisedes csengetyűje.

Szól a csengetyűcske félbe nem szakasztva  
Vidám dalt tanuló visszhangok szavától,  
Sir árván magában, mint halál harangja,  
Mely szegények sírján búcsuzó gyanánt szól.

És előttem a nap vérszínű golyója  
Oly borongó arccal ég, mint síri lámpa,  
Azt hinné az ember halvány fátyolában,  
Hogy tán elfogyott már minden hő sugára.

S íme a végső jel is letűne lassan,  
Mely a föld és ég közt állott még határul,  
És egész világ egy órjás jég-golyó lett,  
Mely tán egy Titánnak épült sirlakául.

Árván elhagyottnak, idegennek érzi  
Itt magát a szikra embernek szívében,  
Mint egyetlen gyöngye éltető melegnek  
A sötét enyészet jegült tengerében.

Sűrűn kezd havazni, elborít mint hogyha  
Jőne a halál, hogy végkép eltemessen –  
Barna varju károg még csak a ködárban  
És követ – talán hogy a sirhoz kísérjen.

S mintha a sírlakra hantokat hánynának,  
Mind sötétebbé lesz a télnek határa:  
Az utat csak olykor egy bokrocska jegyzi,  
Szép fehér ruhában, mellékében állva.

S míg mellette a szán gyorsan elsikamlík,  
Súgár ágakat nyújt a bokor feléje;  
Gyöngye fagyvirágot hullat arcaimra,  
Mintha hogy maradjak, esdekelve kérne.

S messze elszalad bár szánom a bokortól,  
A bokor még mindég integet utána,  
Mintha fájna néki, hogy magára hagytam  
S mintha mégis boldog utazást kívánna.

Most fenyőerdőbe visz magányos útam,  
Zölden állnak a fák, bár hó ül felettek,  
Mint mosolygó arcú ifju vándorok, kik  
A fagyos haláltól útközt meglepettek.

Itt-ott félíg égett, barna törzsök állnak,  
Mint órjási rémek elnyújtott karokkal,  
Beljebb mind sötétebb – s a sűrű homályát  
Lelkem népesíti szörnyű alakokkal.

Különösen hatásos a vers kezdő két strófája. A téli táj allegorizált metaforája (*nagyszerű fehér könyv*) és annak kibontása (*melybe gondolatját / Isten írja, menten emberek mocskától*), romantikus módon egy olyan látvány és egyben gondolatalakzat, amely a leírás mellett a létezés egy értelmező aspektusát is jelképezi a maga teljességében, egy transzcendens és immanens (az isteni kézírás a téli a tájon) értéktelített állapotba rejtett (emberi) értékhiányt.

A második strófa még mindig a téli táj, mint *nagyszerű fehér könyv* allegóriát építi tovább, és benne illetve rajta (a téli tájon) az értéktelen (kapzsi, kicsinyes) emberi kéznyomot és Isten írását állítja szembe. E szembeállításban egyrészt a lebontás – építés elvét láthatjuk érvényesülni, azaz utal az elveszett tájképre, az emberi kéz (írás)nyomának, a birtokhatárnak, a kicsinyes kapzsiságnak az eltűnésére, és ezzel állítja szembe a téli táj havas képét, *“Hol az Isten ír a télben és halálban / Ott beáll a végzet szent egyformasága.”* Másrészt az isteni írás értéktelítettsége szintén romantikus vonást mutat: a minden létezőre vonatkozó egyetemes (isteni és egyben természeti) törvény felállítását. Nem a költői képzelet eszközével ragadja meg a táj hangulatát és képiségét, hanem a fogalmiságon keresztül (*beáll a végzet szent egyformasága*). A versszakok hatásában tömören és egyszerre érvényesül a láttatás (a téli táj, mint *nagyszerű fehér könyv*) és a reflexió meggondolkodtató ereje. A harmadik strófától a 14-ig ível a számkóval történő utazás apró történeleinek érzékletes és realiztikus leírása. A 4., 5. és a 6. strófa a *Tragédia* eszkimó-színe ’eljegecsedett’ világának képét idézheti fel az olvasóban. Egy eredeti képszerkesztési megoldásra is felfigyelhe-

tünk az első 13 strófában, mely a vers első részét átfogó utazás komplex képének a logikus konstruálását mutatja: ahogy lassan véget ér a konkrét utazás a téli tájban a vadászakhoz való megérkezéssel, úgy épül fel – a táj és az apró történetek elemeinek hasonlataiba építve – egy másik képsor, egy belső látomás egy elképzelt temetésről, apró mozaikon keresztül a harangszótól a sírhantokig. A vers először csak elszórtan utal erre és személytelenül: a 3. strófában lovának csengettyűje, mely *“Sir árván magában, mint halál harangja”*; a 4. strófában a nap *“vérszínű golyója / Oly borongó arccal ég, mint síri lámpa”*; a 6. strófában a *“sötét enyészet”*, majd a 7. és 8. strófa három hasonlata már a lírai alany személyességéhez köti a halál képét: *“mint hogyha / Jőne a halál, hogy végkép eltemessen – / Barna varju károg még csak a ködárban / És követ – talán hogy a sirhoz kísérjen. / S mintha a sírlakra hantokat hányának, / Mind sötétebbé lesz a télnek határa.”*

A képi megszerkesztettségnek másik újszerű, jellegzetes törekvést mutató példája a *Nyári estén* leíró, realiztikus költemény első három versszakja, melyben a lemenő nap és a közelgő est ellentmondásos változásához illeszti a költő az életfilozófiai gondolatokat. A kezdő képi elemek petőfies utánérzése és konvencionális ellenére érdemes megfigyelni a képszerkesztést: a második strófa hasonlatba épített antropomorfizációját és a harmadik strófa montázs-technikáját, melyben a természet konkrét elemeit (holdsugár, harmat) illeszti össze az emocionális fogalmakkal (szelíd emlék, mosolygó bú). A *“Szelíd emlékek rezgő holdsugára”* metaforában ugyanazt a metafora-alkotási módszert figyelhetjük meg, mint az *Alföldi utazás* versének *“Nem volt a reménynek egy fűszála rajta”* sorában, tehát az elvont fogalom és a konkrétum hasonlítását.

|                                      |                                     |
|--------------------------------------|-------------------------------------|
| A fáradalmas nap s a csendes éj      | Mint hogyha ember kétkezőleg áll,   |
| Csatában állnak kék bérceknek ormán. | Remény, lemondás lesz-e harci bére, |
| Kiömlő vérök a gyors fellegek        | És szíve vérzik, míg csendes éj     |
| Ezüstös szárnya szélein ragyogván.   | Szét nem teríti szárnyait fölébe.   |

És a heves nap nyomdokába jő  
Szelíd emlékek rezgő holdsugára,  
Vérző sebünket bémerítve a  
Mosolygó bűnnek enyhe harmatába.

Az *Őszi séta* című költeménynek kezdő sorai szintén a képszerkesztés montázs-szerű technikáját, az összeillesztés ilyen módját mutatják: itt az évszak elemeihez illeszt életfilozófiai gondolatokat.

|                           |                         |
|---------------------------|-------------------------|
| Ősz volt és efelett       | Mellyel minden mi élt,  |
| Vasárnap délután.         | Mosolyogva halni megy,  |
| Ki a szabadba kettős vont | Mint hogyha mondaná:    |
| Kettős sejtés talán,      | Élvezni most siess,     |
| A nyugalom ünnepe         | E fényes pillanat       |
| Méltón hogy ott ülöm,     | Után fed síri mez.      |
| Hol Isten ünnepe          | De ah, miért is teszek  |
| A hangzatos mezőn;        | Az őszhöz sírt, halált, |
| S hogy lelkemet a csók    | Hervadt virága bár,     |
| Varázsa tölti meg,        | S zengő dala elállt!    |

Néhol a leíró, realiztikus versekben is, de leginkább a panteisztikus költeményekben figyelhető meg az, hogy ha a képi réteg természeti elemekkel (nap, hold, csillagok, évszakok, napszakok, az időjárás, az élő természet legkülönbözőbb jelenségei stb.) telített, akkor az annak konkrétumaiba beleszőtt reflexióik gyakran *Madách* panteisztikus életérzését fejezik ki. Azt az érzést, hogy lelke egybeolvad valamely természeti elemmel, a természet révén Isten lelkével, így az egésszel, a mindenséggel; azt, hogy az ember és a természet: egy, és tágabban, hogy minden: egy. Ez a természetfelfogás leginkább Spinozáéval rokonítható.<sup>39</sup> A mindenséggel, az egésszel, a transzcendenciával meglévő összeolvadottság egy értéktelített, immanens állapota a költői énnak. A természet valamely jelenségével való értéktelített egybeolvadás az egyik leggyakoribb képi elem *Madách* lírájában.

A *Dalforrás* című versét valamennyi monográfus *Madách* legszebb panteista illetve ars-poetica-szerű költeményének tartja.

<sup>39</sup>Spinoza természetfelfogását értelmezi Tóth I. János: *Spinoza etikája és a környezetfilozófia*. In: Tóth I. János: *Fejezetek a környezetfilozófiából. Szerzők és irányzatok*. JATEPress, Szeged, 2005. 43–58.

Ha a zöld gyep hullámira terülök  
 S eltölt körüllem mindent napsugár,  
 S mig elkábúlok fényétől, melegje  
 Mint új élet forrása végigjár:  
 Nem is tudom már, lelkem hol végződik,  
 Vagy a nap fényének hol kezdete,  
 Csak azt tudom, hogy olyan édes élni  
 Keblünknek ott, hol minden él vele.  
 Nem is tudom az életnek zsongását  
 Hallottam-é, vagy szűmben dal terem,  
 Arany felhőnek árnya szállt-e végig,  
 Vagy életöröm, ittas érzélem?

Ha dombtetőről nézek ifju hajnalt,  
 S virágkelyhekből száll az illatár,  
 Mint áldozat, ragyog a játszi harmat,  
 S üdvözlöt danol a kis madár:  
 Nem is tudom már, lelkem hol végződik,  
 Avagy hol van a hajnal kezdete,  
 Csak azt tudom, hogy oly édes szeretni  
 Szívünknek, hol minden szeret vele.  
 Nem is tudom, a kis madárnak dalját  
 Hallottam-é vagy szűmben dal terem,  
 Virág illatja-é ez édes mámor  
 Avagy te vagy ifjúi szerelem?

Ha elhangzott a munkás nap zajgása  
 S halkan felkél a halvány holdsugár,  
 Mig a halál s titoknak őrtündére  
 Csillag leplelve mint kísértet jár:  
 Nem is tudom már, lelkem hol végződik,  
 Hol kezdődik a csendes éjszaka;  
 Csak azt tudom, hogy kétség s nyugalom közt  
 Kell mindkettőnek hullámoznia.  
 Nem is tudom, a csillag ragyogását  
 Csodálom-é vagy szűmben dal terem,

Kisértetes denevér surran-é ott  
 Az éjen által vagy bús szellemem?

Ha jő az ősz, virágink elbucsúznak,  
 Fagyos szél sír madárdalok helyett,  
 Pereg a zúz, repülnek a vadlúdak  
 Bucsúzva ködlepett rónák felett:  
 Nem is tudom már, lelkem hol végződik,  
 Hol kezdődik a halvány ősz köde,  
 Csak azt tudom, hogy olyan édes halni  
 Keblünknek, hol minden meghal vele.  
 Nem is tudom, hervadt virágszál-e ott,  
 Avagy lelkemben őszi dal terem,  
 Darvak repülnek-é a szürke égen,  
 Vagy messze sejtésű képzeletem?

Ha megriad a vészek trombitája  
 És összefutnak barna fellegek,  
 Mint harcosok, a villámok cikáznak,  
 Ordít a szikla, az erdő recseg:  
 Nem is tudom már, lelkem hol végződik,  
 Hol kezdődik a vészek fellege,  
 Csak azt tudom, hogy dúlni és enyészni  
 Szeretne e haragvó szív vele.  
 Nem is tudom, a felhő villámlott-e,  
 Avagy lelkemben honfi dal terem,  
 De azt tudom, hogy itt cserek dülnek csak,  
 És ez, és ez, hajh, nem elég nekem.

*Horváth Károly Petőfi Sándor Dalaim versével hasonlítja össze e költeményt: "Lehetséges, hogy Madáchhoz eljutott a Bajza szerkesztette Ellenőr, mely 1847 elején jelent meg külföldön. A Dalaimat ugyanis csak ebből ismerhette meg Madách, tekintve, hogy Petőfi Összes Költeményeinek 1848-as kiadásából a cenzúra miatt ez a vers kimaradt. Ami a két költeményt összekapcsolja, az az ábrándozás, a*

szerелеm, a szabadságszeretet – Madáchnál hazaszeretet – mozzanata, és az utóbbinak a viharral való jelképezése, valamint mind a két költeménynek ilyen kicsengése, formailag pedig a refrén használata, illetve a refrén variálása. Egyébként a ritmus és a strófászerkezet teljesen különböző. Petőfinél a versszakok hat párrimes, tíz szótagos, trocheusi lejtésű sorból állnak, Madáchnál félrímes hatodfeles és ötös jambusok váltakoznak hatszor, tehát tizenkét soros a strófa. A Dalforrásban a refrén alkalmazása is bonyolultabb, valamennyi strófa ötödik sorát ugyanaz a kérdés alkotja: »Nem is tudom már, lelkem hol végződik«, s a hetedikben a választ erre a szintén ismétlődő »Csak azt tudom«-mal kezdődő, de variálódó értelmű sor adja meg. A kilencedik sor újra megismétli – de már az egyes szakaszok tartalmának megfelelően kiegészítve – a »Nem is tudom«-mal kezdődő kérdést, amelyre a következő és mindig »dal terem«-mel kezdődő sor felel. A strófákat záró két-két sor egyáltalán nem lezáró, konklúzió jellegű, mint Petőfi Dalaimjában, hanem vaglyagos kérdés, az utolsó versszakban is inkább óhaj-tó állítás. Ezzel szemben Petőfi refrénjei mindvégig állító jellegűek.

Ez az eltérő szerkesztési mód is arra utal, hogy Madách versének mondanivalója egészen más, mint a Petőfi-versé; a Dalforrás a költő lelkének a természettel való lírai összeolvadását énekli meg, a harmonia megtalálását a természettel, szerelemmel, halállal, és hazával. (...) Legtöbb versével ellentétben Madách a Dalforrásban ki tudja használni a nyelv zenei lehetőségeit, akár a hajnali természet üde hangulatát, akár a holdas éjszaka kísérteties sötétjét, akár a vihar tombolását énekli meg benne. A Dalforrás az ideiglenesen megtalált harmonia legsikerültebb kifejezése, noha a lezárás kilép ebből az összhangból, és a hazafi küzdelemre kész elszántságának ad hangot.<sup>40</sup>

Ha az esztétikai jellegzetességek felől tekintünk Madách Dalforrás című versére, elsősorban a logikusan felépített és az ismétlődő variálásokra épített szerkesztés a szembevetendő, másrészt a természeti (képi) elemek párhuzamba állítása a lelki történetekkel valamint az ismétlésekből is adódó zeneiség. A természet és a lírai alany homogenitását ötször nyomatékosítja az ugyanolyan szerkezetű sorpár, melynek első

sora változatlanul ismétlődik (*“Nem is tudom már, lelkem hol végződik / Vagy a nap fényének hol kezdete”*) és a további variáns sorpárok – *“Avagy hol van a hajnal kezdete,”*; *“Hol kezdődik a csendes éjszaka”*; *“Hol kezdődik a halvány ősz köde”*; *“Hol kezdődik a vészek fellege”* – szinte felölelik a mindent illetve az erre irányuló törekvést reprezentálják. E sorpárok gondolati magja a vég és a kezdet azonosítása, a kettő közötti határ eltűnése valamint lelkének a teljes összeolvadottsága a nap fényével, a kis madár dalával, a virág illatával, a hajnallal, a csendes éjszakával, a csillag ragyogásával, az ősszel, a hervadó virággal, a fellegekkel, a villámokkal, így szinte a természet mindenségével. Ennek kifejtésére igen szép poétikai megoldást talál, a versdallamot felerősítő ismétléses variációt, a párhuzamos gondolatritmus alakzatát.

A természet különböző történései összeolvadnak lelkének történéseivel: a reggeli napfény, a kezdődő élet zsongása – az életörömeivel; a hajnali virágillat és a madárhang – szerelemittas érzésével; a csendes, kísérteties éjszaka – lelkének *“kétség s nyugalom közt”*-i hullámlásával; az ősz beállta halálvágyával: *“olyan édes halni / Keblünknek, hol minden meghal vele.”*; a vihar tombolása – haragvó szívével. Minden versszak nemcsak egy több mozzanattól álló egységes természeti kép, nemcsak észlelései illetve lelkének hangulati és érzelmi rezonálása a természeti történésekre és egybeolvadása azokkal, hanem mindez egyben ihletének forrása is lehet, a dalt megteremtő erő. Ez az ars poetica-szerű vonás egyben lírájának élményköltészet karakterét is hangsúlyozza: bármely természeti élmény kiválthat valamely hangulatot, érzelmet, melyek mindegyike ugyanakkor ihletének forrása is lehet. A természeti elemek, az azokra rezonáló lelki, hangulati, érzelmi reflexiók és mindez együtt, mint ihletforrás – e hármasság összhangjának megformálása igen eredeti és szépen megformált. Ha egyben végigolvassuk a strófák utolsó *“Nem is tudom”*-mal kezdődő kérdéseinek – szintén párhuzamos gondolatritmusba rendeződő – négy sorát, láthatjuk feszes logikai szerkesztésüket. Egyrészt a strófák utolsó négy sora a versszakok egészen belül összegzik a külső és a belső történeteket. Másrészt vaglyagos lehetőségekként párhuzamba állítják (a strófák első részében már ábrázolt) természeti történeteket, az érzeteket (a hallási, látási észleléseket), a képzelgéseket, az érzelmeket, a dalteremtés lehetséges forrásait, mintha csak valamelyik

<sup>40</sup>Horváth Károly, 1999. 78.

történt volna meg vagy mindegyik megtörténhetett volna. Harmadrészt a szerkesztési elv ugyanaz a négy-négy, strófát záró sorban: a *“Nem is tudom”*-mal kezdődő sor objektív természeti megnyilvánulását a *“dal terem”* sor követi, majd az újabb konkrét természeti történéssel az utolsó sor egy elvontabb, belső lelki állapotot állít vagylagos párhuzamba. Ezt a folyamatosságot az utolsó strófa négy sora szakítja meg, itt már megszüntetve a természet és a lírai alany összhangját és egybeolvadottságát, egyfajta csattanóként, nem várt hatásmozzanatként megbontja a természettel való harmonikus, azonosuló állapotot.

Rokonverse e költeménynek a *Szélhárfa* című, mely kiemeli és önállósítja a *Dalforrás* versének azon ars poetica-szerű jellegzetességét, hogy lelke miképpen rezonál a *Szélhárfa*-ban implicit, rejtett módon allegorizált és ellentétes minőségű természeti történésekre, és hogyan válik mindez ihletének forrásává, a dal teremtettségévé. A *Szélhárfa* zárása ugyanazt a megoldást követi, mint a *Dalaim: a hazafi küzdésre kész elszántságának ad hangot*, és nemcsak a természetre rezonáló állapotot bontja meg, hanem a lírai én költőként való létezését is megszünteti.

|                                 |                                  |
|---------------------------------|----------------------------------|
| Szélhárfa a költő keble, ha     | Ha jó az ősz fagyos szelével     |
| Némán, magába zárva áll,        | És sárga lombot hord legott,     |
| Sok szép daleszme szunnyadozva, | Gyászos rokonság érzetében       |
| Mint a virág bimbója vár.       | A hárfa húr is felzokog.         |
| S ha illatos szél lenge csókja  | De hogy ha Istennek haragja      |
| Hoz rája rózsalevelet,          | Viharzik a szent hon felett,     |
| Megcsendül ím a hárfa hangja    | Mi hárfa volt, mostvész harangja |
| És zeng édes lágy éneket.       | És felsikolt és megreped.        |

Panteisztikus életérzését erősíti meg például a *Sírom* végakarataival: a szabad természetben temessék el, egyszerű deszkakoporsóban. Ebben a költeményében szintén jól megfigyelhető a sajátos madáchi képszerkesztés: az erőteljes antropomorfizációval párhuzamosan a természet elemeinek montázs-szerű összeillesztése egy sírban lévő elképzelt élet történéseivel. A vers egésze erre a paradoxonra épít, a sírban lévő létezés fikciójára.

|                                |                               |
|--------------------------------|-------------------------------|
| Egyszerű fenyődeszkából        | S életem lesz a természet     |
| Adatok nekem koporsót,         | Minden szívedobbanása,        |
| Melyen tegnap még vihar sirt,  | A madárdal – a ködös nap,     |
| Melyen tegnap még madár szólt. | Rózsaár – levél hullása.      |
| Zöld mezét mely nem löké el    | Kis virág hajol siromra       |
| Közepette szörnyű télnek,      | Ő emlékszik, azt hiszem, rám; |
| Mint a költő emberek közt      | Hogyha halom a pacsirtát,     |
| Ifjúságát a kebelnek.          | Azt hiszem, dalom zengik tán. |
| Sírom kint álljon szabadban,   | S fergeteg ha jó robogva,     |
| Honnan messzi, messzi látni;   | Gondolom, hogy népem ébred,   |
| Nap sugára, éj viharja         | Számadást tart – és haragján  |
| Járjon azt meglátogatni.       | Multja vesz – jövője éled.    |
| Emberkönyny csak fájna nekem,  | S álmodom tán így sokáig,     |
| Bár valódi, bár ál lenne,      | Ámde dőre nem lesz álom,      |
| S lelkem sírban sem kesergne,  | Egykor testesül bizonnyal,    |
| Ámde életet szeretne.          | Jól tudom s nyugodtan várom.  |

A *Dalforrás* és a *Szélhárfa* közös elemét variálja tovább a *Sárga lomb* című panteisztikus költeményének alap gondolata: a természet valamely elemének azonosítását a dallal. A nyár és az ősz évszakainak halvány rájátszása az ifjúságra és annak elmúltára, majd a múlt emlékeit kapcsolja össze az ősz sárga lombjaival; a lombokat, a faleveleket egy-egy nap *érzékenyével*; végül mindezt (egybegyűjtött) dalaival azonosítja. E szentimentális hangulatot csak fokozza az utolsó versszak újabb emocionált, emlékező átfestése, s mindennek eredményeképpen egy összetettebb lírai hangulat uralja a költemény egészét. Ez a vers a *Madách* által összeállított kéziratos verseskötet nyitó költeménye, hangsúlyozott szerepében egy ars poetica-szerű önértékelésnek is tekinthető, melynek fontos elemei a panteisztikusság és az érzelem- és élményközpontúság (a lombok = elmúlt érzemények = dalok azonosítása), valamint a jellegzetes madáchi ellentételező látásmód, azaz olyan ellentétek felállítása, melyek mégis egy egészet alkotnak, mint ellentmondásos együttlevőségek. E költeményben már harmadszor erősíti meg ars poeticáját (jelezve egyben azt is, hogy e líra egészében igen nagyfokú a redundancia): egy érzelem-alapú, a természettel azonosuló,

az élettörténeteket eldaloló költő-létet. *Bene Kálmán* szerint jellemző darabja ez a madáchi lírának, melankolikus hangulata pedig erőteljesen emlékeztet *Tompa Mihály* dalaira.<sup>41</sup>

|                                 |                                    |
|---------------------------------|------------------------------------|
| Gazdag bőségen a nyárnak        | Összeszedjük akkor őket            |
| A virágot fel se vesszük,       | Édes bű emlékeképen –              |
| Minden óra új gyönyört ad –     | Egy-egy napnak érzeménye           |
| A hervadtat porba vetjük,       | Írva van minden levélen.           |
| <br>Míg az ősz jó hűs szelével, | <br>Egy-egy lomb minden dalocskám, |
| A virágok mind kihálnak,        | Mely a múltban éle-nyíla –         |
| S mult idők emlékeül csak       | Ez kertben, míg az vadonban,       |
| Csak sárga lombjaik maradnak.   | Ez lányszűt, az sirt virasztva.    |

S a tavasznak halvány képe  
Száll előttem egyszer még el,  
Amidőn a dalt mosolyogva  
Zengem el – könnyű szemekkel.

A *miniatűrök*, a leíró, realisztikus versek (melyek mindegyike a *Benyomások* ciklusban kapott helyet), a panteisztikus költemények, a szakirodalomban egyetlen kiváló versként méltatott *Dalforrás* valamint a véleményem szerint az egyik legsikerültebb *Egy nyíri temetőn* című vers kapcsán a szembetűnő ellentételezések mellett a következő képszerkesztési sajátosságokat emeltem ki: a képiség és az elmélkedés, a reflexiók összhangjának a megtalálását, melynek négy formáját láthattuk. Az egyik: a halvány átsiklás a képi rétegből az elmélkedés síkjára (*Egy nyíri temetőn*). A másik: két képsor párhuzamos szerkesztése, és ahogy lebontódik, véget ér az egyik, úgy épül fel a másik képi sík (a *Télen* című vers első fele). A harmadik: a logikusan szerkesztett és az ismétlődő variálásokra épített szerkesztési mód, melyben a természeti (képi) elemeket párhuzamba állítja a lelki történetekkel (*Dalforrás*, *Alföldi utazás*). A negyedik képszerkesztési forma:

a

montázs-

<sup>41</sup>Bene Kálmán, 2007. 289.

szerű technika révén a természet elemeinek, az érzéseknek valamint az életfilozófiai illetve az ars poetica-szerű gondolatoknak az összeillesztése (*Őszi séta*, *Nyári estén*, *Szélhárfa*, *Sírom*, *Sárga lomb*). Újszerű egy-két metafora-alkotása is, mely az elvont fogalom és a konkrétum analogikusságán alapul (*“reménynek egy fűszála” /Alföldi utazás/; “Szelid emlékek rezgő holdsugára” /Nyári estén/; “S a kíváncsiságnak kérdése kifárad” /Télen/*). A metafora-alkotás e típusával való kísérletezés már egészen korai költeményeiben is felfedezhető, így az *Elváláskor* címűben, mely feltehetően 1841-ben keletkezett, míg a fentebbiek valószínűsíthetően későbbben.<sup>42</sup>

Könnyében is szivárvány  
Gyanánt reményi égtek.  
Midőn mosolyga nekem  
Is még a létnek arca.

A *Dalforrás*, az *Egy nyíri temetőn* és a *Télen* feszes kompozíciója pedig mintha csak igazolná *Madách* megállapítását, mely a Kisfaludy Társaság székfoglaló ülésén, 1862. április 2-án hangzott el: *“a költészet a száraz logikának tőszomszédja”*.<sup>43</sup>

## V. 'GÖRÖNGYÖS TECHNIKA' – ELMÉLKEDŐ ALKAT – REFLEXÍV TEHETSÉG

Tagadhatatlan, hogy a néhány kiemelkedőnek tekinthető költeménnyel illetve néhány más strófa részletszépségével szemben több száz sikerületlen vers található, melyek többnyire a költői mesterség hiányos gyakorlatát és a nyelvi megfogalmazás nyúgeit mutatják. A megfelelő nyelvi forma megtalálásának dilemmájához csupán két levélrészletet emelnék ki, egy igen korait és egy késeit. 1838. december 11-én test-

<sup>42</sup>V. ö.: Radó György–Andor Csaba, 2006. 692–699.

<sup>43</sup>Madách Imre: *Az esztétika és társadalom viszonyos befolyása*. In: *MÖM. II.* 579.



véréhez, *Madách Máriához* írt levelében egy szerencsés jelző megtalálása felett örvendezik és így szól ki a levélből: *“bravo, ez jól sült el, talán először életemben, szinte megizzadtam bele. (...) s, im ismét egy: igen jól folynak ezek a tollból, ha valakinek írunk, kit szeretünk.”*<sup>44</sup> Ez a két mondat több információt is rejt számunkra a 15 éves *Madáchról*: ha egy jelző megtalálása ekkora öröm számára, akkor nyilván már serdülőkorban gondot okozott számára az (anya)nyelvi kifejezés. Ha egy jelző megtalálásának egyszerű megtörténtét egy ilyen erős lelki és fizikai élmény átéléseként írja le, akkor ez az aprócska tény is megerősíti a *Madách*-kutatásnak azt a megállapítását, mely szerint személyiségének egyik alapvonása az erőteljes érzelmi beleélés volt. Végül egy harmadik információ: megéli az élményt, és rögtön elemez, ahogy ezt az idézett levélrészlet második mondata mutatja. Ha ilyesféle (írás)élményt többször is átél, és úgy érezte, hogy az erős és közvetlen érzélem hatása alatt könnyebben ír, akkor talán így alakulhatott ki a kezdő éveket dominánsan jellemző közvetlen érzelmi élményhatás alatti alkotói módszer, másrészt ez már igen korán összekapcsolód(hat)ott a reflexivitással.

Alkotói műhelyének formaalkotó hiányosságait, verseinek *“göröngyös technicá”*-ját maga *Madách* is fel- és elismerte. Ennek őszinte megvallását tartalmazza egy másik levélrészlet 23 évvel későbből. 1861. november 2-án, *Arany János*hoz írt leveléből idézek, melyben a *Tragédiára* tett javító javaslatokat egyeztetik. Majd arról ír *Madách*, hogy mi lett volna a sorsa a *Tragédiának*, ha azt nem találja érdemlegesnek *Arany János*: *“annyira megbízom benned, sőt megbíztam már akkor is, midőn csak híredet ismerém, hogy hidd el nekem kedves barátom, ha az öreg isten szabómesteres kitörése művem tovább olvasásától végkép elriaszt, s te azt rosszálló ítéllettel vissza küldöd, – már azóta melegegtem volna mellette, s Ádám utósó álmát a purgatorium lángjai közt álmodta volna végig. – Általán csak azt ne hidd, hogy műveimbe szerelmes vagyok. Túl vagyok a’ koron, melyben magát az ember nyomtatva szereti látni. – Igen, van nekem is hiúságom, nagyobb mint amaz, – semmi középszerűt nem adni a világ elé. Ha irtam*

<sup>44</sup>MÖM. II. 920.

*valamit, rendesen esztendeig rá se néztem. Akkor elővehetém s megbírálhatám mint idegen művet, láttam hibáit ’s vetettem tüzre. “Az ember tragediája” volt az első melly a próba évet ki állván, azon meggyőződésre hozott, hogy a’ nekem jutott fejlődést el értem, most másnak kell ítélni, – így hoztam azt hozzád. (...)*

*Amit a technicaról írsz, mind azt értem és tudom. Helyesen állt lapokban, hogy egyes tökéletes technicájú versszakok azok, mellyek képzeletünkbe ragadnak, népszerűvé teszik a’ költőt s zengnek végig az országon. Nem is képzeled, mennyit s mióta fáradok én, hogy jobb technicára szert tegyek, de hiában, miután itt sok esztendőről van szó, kénytelen vagyok e rám nehezkedő átokban mint valódi végzetben megnyugodni. Hogy csak egyet említsek, van sok apróbb költeményem, mellyek gondolatait legalább én eredetieknek s jóknak hiszem – Neki álltam kidolgozásuknak újra és újra; – a’ próba év végen a’ göröngyös technica újra el ieszgett, ’s hogy még szekrényem egy szegletében élnek csak annak köszönhetik, hogy más emlékek is csatlakoznak hozzájuk. (...) Nincs nagyobb calamitás mint egy középszerű mű felmaradása.”*<sup>45</sup>

S bár 1864. februárjában (a már idézett levelében) *Nagy Ivámnak* arról ír, hogy apróbb költeményeit gyűjtögeti, javítja és rendezi, de *“ezt most hanyagúl viszem, mert nem tudom jó időjárás volna-e kiadásukra, hogy egy kicsit más ízüek legalább – érdemük felől magam bírása nem tudok lenni”*. Talán ez a hanyagság egy ösztönös reakció volt arra a sejtésére, hogy verseinek többsége középszerű. Ugyanakkor az *Aranyhoz* írt levelében a *“mellyek gondolatait legalább én eredetieknek s jóknak hiszem”* önértékelése igen lényeges (és egyben ritka), hiszen maga a szerző emeli ki ezt verseinek pozitív értékeként.

Hogy magában az alkotási folyamatban mennyire lényeges volt a gondolatosság, erről sokat árul el egy szabadkozása – ugyanebből az *Aranyhoz* írt levélből, igaz, a *Tragédiára* vonatkoztatva: *“Miután nálam a kézirat mása nincs meg, bár az eszmékre tisztán emlékezem, a szöveget nem tudom annyira”*.<sup>46</sup> Azaz emlékezetében a gondolatok

<sup>45</sup>MÖM. II. 867–868.

<sup>46</sup>Madách levele Arany Jánoshoz. 1861. november 20-án. MÖM. II. 864.

maradtak meg és nem azok szövegformája, így a gondolatiság fontosabb volt számára. Nem hiszem, hogy versel(get)ő *Madáchnál* ez másképpen lett volna. Visszafelé haladva az időben, két apróság is hangsúlyozza az alkotási folyamatban a gondolatiság elsődlegességét a megformáltsággal szemben. Így egy levélrészlet lábjegyzete. Az 1856. augusztus 11-én Szontagh Pál barátjához küldött *“baráti köszöntés”*-ben a költő szó lapalji jegyzeteként ez olvasható: *“Nem az a költő, ki rímekeket csinál, de kinek eszmeköre felül van a köznapin”*.<sup>47</sup> A másik apróság jóval korábbról: 1843. október 31-ei *Szontagh Pálnak* küldött levelében az egyetlen kortárs témájú, befejezett drámáját, a *Csak tréfiát “észgyermek”*-nek nevezi.<sup>48</sup>

*Madách* egyrészt ugyan többnyire valamely érzelmi élet-élmény hatására alkotott, ugyanakkor éppen annyira lényeges volt számára a reflektálás, valamint annak – valamely élettörténet által kiváltott – érzelemhez való kapcsoltsága is, és így a gondolat sokfélesége. Ez egy újabb madáchi szabálytalanság, az érzelem és a gondolatiság együttlévősége, mindkettő intenzív élményként jelenik meg; valamint az érzelmi változással együtt járó gondolati sokféleség. Ennek természetes együttélését világosan leírja *Szontagh Pálnak* küldött levelében, mely valószínűsíthetően 1844. első felében keletkezett. Először mentegetőzik, hogy miképpen lehet egyfajta tárgyról olyan különböző verseket írni, melyek *“nem egy világnézetében, nem egy kimondott elvében”*. Majd az eszmék sokféleségét, relativizmusát a különböző életélményekhez és az eltérő érzelmekhez való kötődésével indokolja: *“nem bölcsészeti tant írtam kényelmes dolgozó szobában, nyugodt kedéllyel, nem háborgatva senkitől, melly esetben el birtam volna én is az ellentmondásokat kerülni, tudtam volna én is a ’ legkellemesebb világnézeteket ki keresni. De írtam az élet’ gyors folyamán rohanó hajón, majd vihar közt majd nap fényben, mint a’ perc ihletett, s óh másként néz ránk az élet meleg szobában, másként a puszták rengetegében, más*

<sup>47</sup>*Madách levelek. Válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: Kántor Lajos.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982. 181.

<sup>48</sup>*MÖM.II.* 953.

*eszméink vannak a’ sírnál, mások a’ lakomában, az élet ki kacagja a logycát. S mellyik a helyes, talán mind, talán egy se.”*<sup>49</sup>

E 21 évesen írt levélnek három olyan információja van *Madách* alkotói látásmódjáról és alkotói gyakorlatáról, melyeket a későbbiekben részletezek: az egyik az élmény-közeliség, a másik az élet történéseihez kapcsolódó reflexivitások megléte, és a harmadik ebből következően: eszméinek sokfélesége. Előreutalva megjegyzem, az élmény-közeliség alkotói módszere az utolsó évtized lírájában már nem tűnik olyan meghatározónak, míg a reflexivitás, és annak sokfélesége felerősödik.

Hogy mi lehetett az oka madáchi líra *“göröngyös technicá”*-jának, és hogyan válhatott ilyen meghatározóvá az alkotói folyamatban – élményként átélve – az érzelem és az eszmeiség? Nyilván a különböző szubjektív adottságok, hajlamok, képességek és jó néhány külső körülmény megerősítő együttese, melyekből jelzésszerűen, csupán néhányat emelnék ki a továbbiakban, főképp a gyermekkori és az ifjúkori évekből. Elsőként a képességek és az érdeklődési körök kialakulása kapcsán *Bérczy Károlynak* a Kisfaludy Társaságban tartott *Madách Imre emlékezete* beszédéből idéznék: *“az életet inkább könyvekből és lapokból, mint gyakorlatból és személyes belevegyülésből kezdé ismerni, (...) E magányban töltött serdülő, s később ifjúkori éveknek tulajdonítom azt is, hogy gondolkodó, összetevő és elvonó tehetségét jobban kimivelte, mint a képzelő erőét”*.<sup>50</sup> Neveltetésének életrajzi ténye, hogy a gyermek illetve a fiatal *Madách* anyanyelvi nyelvérzékének kedvezőbb kifejlődését feltételezhetően gátolhatták idegen nyelvű olvasmányai és a *“mindent felölelni óhajtó tudományvágya”*, mely inkább az

<sup>49</sup>*MÖM. II.* 948–949.

<sup>50</sup>Bérczy Károly: *Madách Imre emlékezete.* In: *Madách Imre összes művei.* Kiadta: Gyulai Pál. 1880. XVIII.

*Bérczy Károly* volt az első, aki *Madáchnak* *“minden hátrahagyott betűjét figyelemmel”* elolvasta, aki *“kora ifjuságától utolsó perczéig barátja”* volt –, és aki megírta az első *Madách*-életrajzot, mint egyfajta ’ősforrást’. A *Madách*-kutatások némely vonatkozásban ugyan helyesbítették adatait, de mint *Madách* közvetlen közelében élő jóbarát és írói vénával megáldott kortárs olyan szemtanúnak bizonyult eddig, akinek – *Madách* személyes életére vonatkozó – megállapításaira folytonosan figyelt az utókor.

“exact és speculatív tudományok köréből vett kis értekezések” megírására<sup>51</sup> ösztönözte. Ilyen írásokat tartalmazott a *Madách*-fiúk által írt és szerkesztett *Literaturai Kevercs* néhány száma.<sup>52</sup> *Palágyi Menyhért* részletesen elemzi a nála még megtalálható példányt. Szerinte a 14–15 éves *Madách* – írásainak tárgyválasztása révén – “metaphysikai hajlamait árulja el, a hármasszámnak régi titokelvű jelentőségét s rokon szellemű tárgyakat fejtegetvén. A cikket azzal nyitja meg, hogy az újkor szelleme a világosság, míg az őskoré a titok és homályelvűség (mysticismus). Sólyom barátunk, mint látni, már szárnypróbákat tesz a világtörténelem korszakairól való szemlélődésben.”<sup>53</sup> Az 1837 nyarán szerkesztett kéziratos hetilapjuk mintája az akkor induló *Athenaeum*, a reformkor legszínvonalasabb folyóirata volt, bizonyíthatja ezt hetilapjuk fejlődésének *Berzsenyi* idézete, mely a folyóirat élén állt.

<sup>51</sup>Bérczy Károly: *Madách Imre emlékezete*. In: *Madách Imre összes művei*. Kiadta: Gyulai Pál. 1880. XX.

<sup>52</sup>A *Literaturai Kevercs* kéziratos ’hetilap’, melyet a *Madách*-fivérek szerkesztettek és írtak, *Pali* nyolc-kilenc évesen *Ligeti* álnéven, *Imre* 15 évesen *Sólyom* álnéven. *Bérczy Károly* még olvashatta a “lap néhány számát”, *Palágyi Menyhért* már csak egyet, végül az is elkallódott.

<sup>53</sup>“Versnek, elbeszélésnek, vagy másnemű szépirodalmi kísérletnek semmi nyoma a *Literaturai Kevercs*ben; a költészetet csakis a lap homlokára írt, *Berzsenyiből* idézett jelmondat képviseli:

Ész az Isten, mely minket vezet,  
Melynek hatalmán minden meghajol.

Bizony aligha van a magyar szépirodalomnak alakja, a ki tizenöt éves korában ily jelmondatot választott volna magának. A jó *Bérczyt* kissé nyugtalanítja a »speculatív« irány, a mely a *Literaturai Kevercs*ben megnyilatkozik. Nem érti az Ész-istenség költészetét, sem nem azt a természeti szemlélődő hajlamot, amely a *Madách*oknak, úgy látszik öröklött tulajdona. A költő egyik őse, *Madách Gáspár* (1637 körül) orvosi író volt, s fönmaradt egy *Newton*t dicsőítő vers, a melyet a költő atyja sajátkezűleg jegyzett egy csillagászti földrajzot tárgyaló könyvébe. (...) Nem hagyhatom szó nélkül azt sem, hogy a költő fia: *Aladár*, igen mély természetismerő, kit természettudományos hajlama vitt a spiritualista tanok útjára.” In: *Palágyi Menyhért*, 1900. 38–39.

*Bérczy Károly*, a barát és a kortárs így folytatja a nyelvérzék kialakulatlanságáról szóló meglátásait: “Másképpen azonban a leginkább idegen nyelvű olvasmányokból merített, bár saját észrevételekkel kísért tanulmányok, a tárgy természeténél fogva, nem voltak alkalmasak, s úgy látszik, a nevelő sem azon egyén, ki növendékének e részben képzésére befolyhatott volna. De aztán *Sztregova* és a tót ajkú környéke sem az a Tisza-vidék, hol a néppel való érintkezés a nyelvérzéknek észrevétlenül is kedvező lendületet adjon, s így történt, hogy a nyelv, bár azt mint anyanyelvét oly tisztán és hibátlanul beszélte mint kevesen, nem mindig állott gyors menetű eszméi kifejezésére oly készen, mint óhajta.”<sup>54</sup> *Palágyi Menyhért* ezt olvashatjuk: “Nyugtalanító erőmutatvány az, hogy *Imre* alig hat éves korában kifogástalan gyermek-szépírással készült francia felköszöntő sorokkal örvendeztetni meg édes atyját. Kétségtelenné válik ily módon, hogy a gyermek már négy-öt éves korában tanult meg nem csak anyanyelvén, de egyszersmind franciául olvasni és írni is.”<sup>55</sup> Ismert tény, hogy emellett már gyermekkorában elsajátította a németet, majd a gimnáziumi évek alatt a görögöt, a latint, később az angolt és környezetéből a szlovákot is. Feltehetően e tényezők is közrejátszottak abban, hogy *Madách* magyar nyelvi kifejezésmódja nehézkes maradt, és nemcsak lírájában, de drámáiban is “minduntalan feltűnő, mint küzd az író a nyelvvel, mennyire nem elég ez neki, hogy a szavaknak a gondolat teljes súlyát megadhassa.”<sup>56</sup>

Tehát korán kibontakozó gondolkodó, összetevő és elvonó tehetőség, metafizikai hajlam – így jellemzi a serdülő *Madách*ot a kortárs *Bérczy Károly* és fiának barátja, *Palágyi Menyhért*. Ugyanakkor e legfogékonyabb korban *Madách* szellemi érdeklődésének természettudományos irányultsága, a talán túl korán elkezdett idegen nyelvű tanulmányok és olvasmányok valószínűsíthetően gátolhatták az anyanyelvi

<sup>54</sup>Bérczy Károly: *Madách Imre emlékezete*. In: *Madách Imre összes művei*. Kiadta: Gyulai Pál. 1880. XX–XXI.

<sup>55</sup>*Palágyi Menyhért*, 1900. 36.

<sup>56</sup>Bérczy Károly: *Madách Imre emlékezete*. In: *Madách Imre összes művei*. Kiadta: Gyulai Pál. 1880. XXV.

érzék finomodását, a könnyedebb kifejezési képesség kialakulását, majd természetes módon később azt is, hogy anyanyelvével, mint az irodalmi mű anyagával – művészi módon megfelelően bánni tudjon. Az ifjú *Madách* alkotói folyamatában az irodalmi műalkotás anyaga a megélt élmény volt, amely egyrészt valamely emóció, élettörténet, másrészt az *“eszmekör”*, a gondolat, azonban a nyelv illetve annak poétikai megformálása a háttérbe szorult. Márpedig az irodalmi mű elsődleges anyaga a nyelv, a líráé különösképpen, a művészi kifejezés és hatás csak a nyelv megformált teremtoerején keresztül tud érvényesülni. A nyelv formálása az, amely elsődlegesen hordozza az akusztikai hatást, generálja az érzelmi, a hangulati, a képi társításokat és a jelentés síkját, másképpen a szintaktikai, szemantikai és pragmatikai viszonylatokat. A líra nyelve éppen abban különbözik más irodalmi nyelvi formáktól, hogy dallamot ad, élményt és/vagy hangulatot nyújt, gondolatot és/vagy képzeletet mozdit.

Az otthoni tanulmányok, a magánúton végzett gimnáziumi hat osztály után a pesti diákevek 1937-től életének leginkább élménydús szakaszát jelentették, nemcsak az élettörténetek, hanem a szellemi élmények vonatkozásában is. A két filozófiai és egy jogi egyetemi tanév alatt: *“érlelődik, forrong az ifjú költő szelleme, itt kapja meg egyénisége és világlátása az alapvető benyomásokat. Egyetemi tanulmányain túl megismerkedik a kulturális élettel, színházba jár, folyóiratokat rendel, hangversenyeket látogat, sportol. Felfigyel a közélet zajára, itt kezd tudatosan érdeklődni az irodalom iránt. A jövő Madáchára mélyen hatott ez a pezsgő szellemi élet. Egyetértünk Barta megállapításával, hogy a pesti évek alatt Madách személyiségének két eleme fejlődött ki: az egyik az írói, a másik a közéleti pályára való tudatos készülődés.(...) Ez a nagy kérdésekkel telített szellemi élet sokoldalú műveltséget nyújt Madách számára.”*<sup>57</sup> Emellett a baráti kör, a *“nyolcak”* társasága – melynek tagjait éppen az a *“szinte habzsoló tudásszomj hajtott”,* mint a fiatal *Madáchot*, hogy *“aztán tudásukat mielőbb a haza javára kamatoztassák”* – szintén újabb művelődési lehetőséget nyitott

<sup>57</sup>Baranyi Imre: *A fiatal Madách gondolatvilága. (Madách és az Athenaeum).* Irodalomtörténeti Füzetek 42. szám, Akadémiai Kiadó, Bp., 1963. 14–16.

meg számára. Összejöveteleiken sor került eszmecserékre, írásaik megvitatására, *“sőt, Lónyay szállásán a bírálatokat túlélő írásokból kéziratot is szerkesztettek Mixtura néven, amit aztán olyan jól konspiráltak, hogy egyetlen példányát sem ismerjük.”*<sup>58</sup>

Ezt a széleskörű műveltséget, az erre irányuló inspirációt, ahogy azt Baranyi Imre *A fiatal Madách gondolatvilága* című terjedelmes tanulmánya bizonyítja, az Athenaeum folyóirata is közvetítette Madách számára 1837 és 1843 között. *“Madách egyéniségének, költői és “tudós” adottságának egy olyan tematikájú folyóirat, mint az Athenaeum rendkívül megfelelt. Ő is érezhette ezt, ezért ragaszkodott hozzá. (...) Az az egyetemes jellegű szerkesztési elv, amelyet folyóiratunk magának vallott, számára széles ismeretszerzési lehetőséget adott, megismerkedhetett a tudomány, a filozófia, a művészet és az esztétika alapvető kategóriáival és fogalmaival, megnyitotta számára az érdeklődés széles szemhatárait.(...) Az Athenaeum nemcsak a nagy gondolatok ébresztésében játszik fontos szerepet, hanem irodalmi tájékozódásában, sőt íróvá válásának folyamatában is.(...) A költő látja és átéli az irodalmi mozgalmakat és megnyilatkozásokat, ezek titkos inspirálást adtak költői lelkiségének. Tele van állandó készülődéssel, úgy érzi, “lesz idő, mely megtermi gyümölcsét”. Ennek az íróvá fejlődésnek külső nyomait – félreérthetetlen megnyilatkozásain kívül – levelei is elárulják. Az ifjú Madách, ha tollat vesz kezébe, akarva-akaratlan elárulja titkos belső írnivágását. Lónyainak írja 1839-ben: “Én most éppen semmit sem tudok tenni, minden ún, tele keblem gondolatokkal, melyeket versekbe kiönteni nem tudok.”*<sup>59</sup>

Tudásszomj; a szellemi, közéleti és a társasági élet élményei; óriási ismeretanyag felhalmozása (magyar, német és francia nyelvű) könyvekből és a többnyire magyar folyóiratokból; színházba járások, drámai olvasmányok; egy korán megfogalmazódó írni vágyás; majd az első szerelem (lehetőségének?) élménye; ugyanakkor a betegségek sorozata. És valamennyi élményének egyfajta folytonos közlési vágya: az irodalmi pályakezdésnek tekinthető első dráma, a *Commodus* és a 17

<sup>58</sup>Kerényi Ferenc, 2006. 32–33.

<sup>59</sup>Baranyi Imre, 1963. 12.

évesen írt 26 szerelmes verset egybegyűjtő *Lant-virágok* (1840), majd további drámatervet és verskísérleteket – talán így lehetne összegezni a pesti éveket, egy serdülő törekvéseit.

Gyakori betegeskedései – a feltehetően öröklött mellkasi betegségek, a reumás lázas állapotok és a szívelégtelenségek – miatt korán kényszerült szembenézni a halál, az elmúlás kérlelhetetlen tényével. 1838 májusában anyjához írt levelét érdemes talán hosszabban is idézni, mely nemcsak a gyanúsítgatások miatti – mely mögött az anyai aggodás és féltés állt – túlérzékenységről ad hiteles képet, hanem a halál-közeliség érzetéről is. 15 éves volt ekkor: *“S ha visszajövök a templomból, v. másunnan, ismét azon öltő gyanús szavak, »talán nem is voltál templomba« (...) – mindenkor inkább egy tör döfést éreznék mellembe. – Valóban gyakran gondolám ilyenkor, nem lenne-e jobb nem lennem, – s az ég hatalma ellen vétkezek. – Mind meg legyen, sohasem megyek hazúrl el ezentúl, mind hová kell, hogy essen életem mentül hamarabb áldozatául, megmenekülve földi szenvedésektől. – Mutatja úgys mellem s egészségem, hogy nem oly igen hosszú lesz a földi pálya. Ám legyen az bár mi rövid, is szentelve neked – téged holtig szerető fiad Imre: többet nem írhatok védségemre, de evvel a végítéleten is bírám elibe állhatok, mondva: ilyen valék. Tán nevetni fogod zavarodásomat, óh, mert engemet csak az ért, ki érezi keservemet.”*<sup>60</sup>

Betegeskedései<sup>61</sup> miatt egy folytonos határhelyzetben, az élet-halál mezsgyéjén élt, mely még inkább felerősít(het)ette befelé forduló alkátát, elmélkedő természetét. De ugyanígy sarkalhatta egy ezzel ellentétes irányultságra is, arra, hogy az élet nyújtotta élményeket a legnagyobb intenzitással és nyitottsággal fogadja be, a rá jellemző szélsősé-

<sup>60</sup>Madách Imre levele anyjához, 1838. május In: *MÖM. II.* 901–902.

<sup>61</sup>Gyermekkorától végigkísérték egész fiatalkorát a meg-megújuló betegségek. 1838 nyarán olyannyira, hogy a második félévi vizsgáit halasztania kellett, aztán 1839 áprilisában, majd 1840-ben a póstyéni fürdőben, melynek következtében az egész 1840/41-es tanévet is végigbetegeskedte. Hasonlóan intenzív betegeskedések jellemezték az 1843–44-es éveket, amelyek megyei pályafutását is akadályozták, aztán közvetlenül esküvője előtt, 1845 pünkösdjén és utána néhány hétig. *Kerényi Ferenc*, 2006. 35–38., 60–61., 103.

ges érzelmi beleéléssel. A halál-közeliség folytonossága felerősíthette benne az elmélkedő hajlamot, az élet megértésének szándékát és értelmének keresését, emellett folytonos mérlegelését az élet történéseinek, a reflektálást, majd ezzel együtt egy erős kritikai beállítottság kialakulását is. De a halál-közeliség tudata ugyanígy felerősíthette a pillanat adta érzelmi élmények intenzív átélését is, a perc élvezetét.

A halálközeliség átélése nyomán *Madách* lírájának egyik alaptémájává, meghatározó motívumává vált a halál, nemcsak sírköltészetét, például a *Fagyvirágok* vagy *A halál költészete* című ciklusát és testvéreinek halálára írt verseket vagy a *Sírom* versét tekintve, hanem a *Tragédiában* is, hiszen Ádám tízszer kerül az élet és halál határhelyzetébe. A halál a madáchi líra nagy témája, *A halál költészete* ódái ciklusát egybehangzóan e líra csúcspontjának tekinti a *Madách-szakirodalom*. Schéda Mária *A líra és a Tragédia párbeszéde* című könyvében egy egész fejezetet szentel e halál-verseknek. Összegezve megállapításait: *“megfigyelhető, hogy mindig a halálközeliség súlyának átélése képviseli benne az élettel kapcsolatos kritikai magatartást”*. Így a halálközeliség átélése mérlegre állíttatja vele az élet minden eseményét, így egyre mélyíti, tágitja a halál témájának szimbólumrendszerét: *“Ezért van az, hogy XIX. századi költőink közül egyetlen egy sem értelmezhetette olyan bonyolult sokrétűségében a halál tényét, mint éppen Madách. Későromantikus intuitív értenivágyása az elmúlásban fedezi fel a mindentudás “titkainak őrtündérét”, melyet tér és idő fölé helyezve egyetemessé tesz. Ezáltal lehántja róla a közhiedelem által ráruházott sötétségeket is, mint a jó anya allegóriáját állítja elének, aki a zajgó, összhangtalan élethullámokat mind magához öleli. (...) A biedermeier által sematikussá szelidített halál-anya képet Madách egyéni motívumokkal teszi saját lírájában hitelessé és sokrétűvé.”*<sup>62</sup> Bene Kálmán is elemzi tanulmányorozatában *A halál költészete* ódái ciklust, bizonyítva azt, hogy valóban figyelemre méltó *Madách* halálköltészete.

1840. júniusában jelent meg a *Lant-virágok* kötete, melynek csekély önértékűségéhez az erőteljes mintakövetés is hozzájárult: *“Madách nem volt lírikus tehetség, nem rendelkezett a formateremtés vagy akár*

<sup>62</sup>Schéda Mária, 2002. 89–91.

csak a formaalkalmazás képességével. Ezt nem pótolhatta a széles körű olvasottság, ami itt a versmottókban érhető tetten, ahol a világirodalomból Tibullus, Calderón, Schiller, Goethe, Victor Hugo, a hazai literatúrából Verseghy Ferenc és Berzsenyi Dániel, Szemere Pál és Kölcsey Ferenc, a két Kisfaludy és Tóth Lőrinc, Vörösmarty Mihály és Bajza József idézetei szerepelnek. Az irodalomtörténet-írás pedig költemények egész sorát vonultatta fel a divatlapok és az almanachok lapjairól, amelyek témát, címet, fordulatokat kölcsönöztek az önállótlan tollnak. Kivált Bajza József hatása volt erős, (...) a költők ifjabb nemzedéke az ő biedermeieresen érzelmes, német mintákat követő dal-költészetét igyekezett követni. Madách sem tett másként.”<sup>63</sup>

A mintakövetés ellenére az első kötetben, a *Lant-virágok* biedermeieres, érzelgős, jobbára búsongó költeményei közül egyedi szerkezetével emelkedik ki az *Áldás, átok* című, melyben már itt kísérletezik a természet történései és a lelki állapotnak együttes ábrázolásával, hasonlóan a *Dalforrás* verséhez. Bár az alapszerkezet a *Madách* által kedvelt ellentételezésre épül (az ég mosolya és az ég haragja), de ezt tovább variálja a 2–2 ellentétes strófára tagolódó belső kompozíció. Az első versszakban az ég mosolya és a föld ébredő világának párhuzamát építi fel. Majd ezt a párhuzamot módosítva ismétli meg a második versszakban, az ég és a föld; a lírai alany és a kedves együttesébe; a felfelé és lefelé irányulásban, a mosoly és a bánat, a bánat ellentétében: ahogy felfelé száll a lírai én imája, úgy “az ég mosolya bánatomra száll, / Dicső szemének kék sugárain!” Az első két strófa belső logikai kompozícióját ismétli meg a harmadik és a negyedik versszak, a lírai én imájának profanizálásával: “S imát rebeg szívemnek érzete, / Szemének, az ha üdvöm elvé.” A bonyolult logikus szerkesztés egy feszés ívet ad ennek a korai költeménynek és ennek a kompozíciós megoldásnak a révén emelkedik ki első kötetének verseiből. A versszerkesztés e tudatos technikája a tizenhét éves fiatalban egy majdani intellektuális alkotót sejtet. Ugyanakkor a nyelvi megformálás nehézsége, az *égi átok*, az önmagában ugyan eredeti színesztézikus metafora, a *sárguló halál*, valamint a *föld üvöltése* indokolatlanul túlzóvá és dagályossá teszik ezt az eredendően szerelmes költeményt.

<sup>63</sup>Kerényi Ferenc, 2006. 47–48.

|                                    |                                  |
|------------------------------------|----------------------------------|
| Mosolyg az ég! mosolya éltető,     | Üvölt az ég, lesújtva átkait,    |
| Imádja azt az ébredő világ!        | Borúba fül a néma láthatár,      |
| Feléje nyújtja lengé könnyeit,     | S a tar mezők lesorvadott körén: |
| Tavaszi fuvalmban, mindenik virág. | Körülrepül a sárguló halál!      |

|                                   |                                 |
|-----------------------------------|---------------------------------|
| Imám is égbe száll; ha az mosolyg | S borzalmiban zajos imát kíván, |
| Bus életnek kinos útjain!         | A föld üvöltve zúgja azt felé,  |
| S az ég mosolya bánatomra száll,  | S imát rebeg szívemnek érzete,  |
| Dicső szemének kék sugárain!      | Szemének, az ha üdvöm elvé.     |

*Bene Kálmán Madách Imre költeményei – ciklusok, témák, műfajok* című tanulmányában a néhol epigonszerű minta-követést (történetek, motívumok, utánérzések) számtalan konkrét szerelmes költeménye és epikus verse esetében hangsúlyozza, kiemelve a *Petőfi*-, *Tompa*-, *Kisfaludy Károly*- és *Sándor*-, *Garay*-, *Kölcsey*-, *Vörösmarty*-, *Eötvös*- és *Goethe*-utánérzéseket. Ugyanakkor *Madách* több esetben nemcsak egyszerűen mintát követett, hanem az egyes műalkotásokból, ahogy első megjelent költeményében is, felhasznált bizonyos megoldásokat, vagy ötletként átvéve, tovább variálva hasznosított egy-egy poétikai, retorikai, nyelvi, motívikus elemet. Az *Egy anya gyermeke sírján* című első megjelent versében az Isten haragját kifejező igék és néhány szókapcsolatnak a *Hymnusból* való átvételét figyelhetjük meg. Valamint egy újabb analógiát: ahogy a *Hymnus* hazánk történetét az isteni támogatás illetve az isteni büntetés kontextusában tömöríti, hasonlóképpen e vers is e transzcendens vonatkozásban értelmezve mutatja be az anya életének eseményeit.

E felhasználások, mintaátvételek, utánérzések hosszú lajstromát állíthatjuk össze lírájában, de hasonló “*előképek*” vezetnek “*önállótlan tollat*” a drámaírás során is, sokszor a kéziratokon található feljegyzések utalnak ezekre *Kerényi Ferenc* szerint.<sup>64</sup> Már első kiadatlanul ma-

<sup>64</sup>Egyetlen példát említve a számtalanból: a Commodus kéziratlapján található irodalmi előképek: Schiller: Don Carlos – Erzsébet, Fiesco – Verrina, Dumas: Caligula – Messalina, Vörösmarty: Marót bán. A tényanyag forrása pedig a “nyolcak” egyik közösen vitatott olvasmánya volt: Edward Gibbon *History of the Decline and Fall of the Ro-*

radt drámájától, a *Commodustól* (1839) kezdődően kialakul a felhasználás egy másik módja is: az, amikor a saját maga – kiadatlan – műveit tekinti használható anyagforrásoknak, – *Madách* kifejezésével élve – “használható anyagszerek”-nek.<sup>65</sup>

A *Madách*-kutatás számtalan szövegszerű, motívikus és gondolati párhuzamot, mint “használható anyagszer”- párhuzamot lelt fel munkásságának egészében, és ez a filológiai kutatás még korántsem tekinthető befejezettnek, ahogy bizonyítja ezt *Bene Kálmán* tanulmánya, a *Csak tréfa* (1844–1845) című reformkori dráma és az *Egy örült naplójából* című 29 epigrammából álló ciklus összehasonlítása.<sup>66</sup> *Madách Imre* alkotó műhelyének arra a sajátosságára mutat e számtalan, életművön belüli párhuzamosság, hogy egy-egy jól megfogalmazott sort, képet, vagy motívumot, jellemzéseket, fordulatokat, dialógusrészleteket, epigrammatikus, vagy szekvencia-szerű aforizmákat, életbölcseleti, moralizáló vagy elmélkedő, reflexív gondolatokat, – ha az adott mű nem jelent meg, márpedig a *Lant-virágok* szűk baráti körbe terjesztett kötete után csak több mint két évtized múltán jelent meg a széles nagyközönség előtt a *Tragédia* –, akkor ezeket átemelte más műveibe. Így az egyes drámákból a költeményeibe,<sup>67</sup> drámáiból az újabb drámákba,

---

*man Empire* művének német fordítása. V. ö.: Kerényi Ferenc, 2006. 41. Hasonlóan letagadhatatlanok az irodalmi minták a Nápolyi Endre esetében is, így Victor Hugo: *A király mulat* és Shakespeare *Hamlet* drámák “gyenge kiaknázása érhető tetten”. V. ö.: Kerényi Ferenc, 2006. 62–63.

<sup>65</sup>E kifejezést *Bérczy Károly* emlékbeszéde is megőrizte, illetve levelezése. A *Férfi és nő* című drámáját – mellyel korábban akadémiai jutalomra pályázott – *Madách Imre*, “az akadémia levéltárából halála előtt pár évvel íratva le, mint olyant, melyben – szavai szerint – használható anyagszerek vannak.” *Bérczy Károly: Madách Imre emlékezete*. In: *Madách Imre összes művei*. Kiadta: Gyulai Pál. 1880. XXIII–XXV.

<sup>66</sup>*Bene Kálmán* 2007. – 280–284.

<sup>67</sup>V. ö.: *Bene Kálmán* tanulmányaival, melyekben nemcsak a *Csak tréfa* drámája és az *Egy örült naplója* versciklus közötti egyezéseket veszi sorra, hanem ezen túl kapcsolatot lát e dráma és a *Csapodár átka*, a *Merengés*, *Szeret hát* stb. című költemények között.

majd a *Tragédiába*,<sup>68</sup> illetve verseiből a *Tragédiába*.<sup>69</sup> Valamint jó néhány párhuzamot találni az irodalmi művei és a *Vegyes feljegyzések* “anyagszerei” illetve levelei között is. Mindennek következményeként a különböző jellegű átvételek, átemelések hosszú sorozata fedezhető fel életművének egészében.

A “használható anyagszer” kifejezéssel a saját újrachasznosítható, jól megfogalmazott sorait, gondolatait nevezte meg *Madách*, s nyilván megbecsülte ezeket, hiszen – kissé vulgárisan – a nyelvi, poétikai megformálással vagy a jól tömörítő megfogalmazással már nem kellett bajlódnia, mivel már megtalálta az eszme, mint az “anyagszer” kifejezésének és kifejtésének – számára elfogadható és nehezen létrehozott – nyelvi formáját.

A továbbiakban eredjünk az “anyagszer” kifejezés nyomába! *Bérczy Károly*t, *Madách* hagyatékának első átolvasóját még megdöbben-tette az “anyagszerek” mennyisége: “Irodalmi munkásságának azonban csekélyebb részét képezik a költemények és a drámák: sokkal nagyobb az, melyet anyagszerek gyűjtésében kifejtett. Ez valóban bámulatos. Erős hitem, hogy ő mindig írónnal vagy tollal kezében olvasott. Egyetlen eszmét sem bízott az emlékezet táblájára, honnan az könnyen tova száll, hanem papírszeletre, s ezt az illető papírcsomagba tette. Mint a méh építette a sejteket és hordta ezekben naponként a mézet. Hány ilyen csomagot találtam irományai között, tele írva az ismeret

<sup>68</sup>Már az első drámája, a *Commodus* egyes részeit átmentette a *Tragédiába*, *Kerényi Ferenc* összesítéséből egyet emelek ki: “*Condianus az életről a halálban jelöli meg, akár Ádám a Tragédia úrjelenetének híres soraiban.*” V. ö.: *Kerényi Ferenc*, 2006. 42–43.

Hasonlóan a Nápolyi Endre használhatónak vélt részleteit, fordulatait az “*utólagos rájegyzések szerint a Mária királynőbe és a Csak tréfa Jolán-szerepébe*” emelte át, majd a további átemelések a *Tragédia* londoni színéig illetve az utolsó színig vezetnek. V. ö.: *Kerényi Ferenc*, 2006. 63.

Végül egy másik kiragadott példa: a 1839 és 1843/44 közé tehető *Jó név és erény* drámájából fennmaradt töredéket a *Tragédia* londoni vására első vázlatának lehet tekinteni. V. ö.: *Kerényi Ferenc*, 2006. 72–73.

<sup>69</sup>V. ö.: *Schéda Mária*, 2002.

minden neméből vett és saját elvonó észrevételekkel kísért jegyzetekkel. E csomag itt philosophia, e másik dramaturgia, ez biblia, ez mythosz, ez életírás, az történelem, ez politika, az költészet, ez kivonatok a Corpus Jurisból, az zenészet – és így tovább. Nyilvánvaló, hogy folyvást sokfélével foglalatostkodott. Maga írja jegyzetében: »Mindig szükségem volt az izgatásra, egy tárgy nem foglalt el.« S a tárgyhalmaz látszólagos cél nélkül gyűlt és gyűlt; de a naplót pótoló reflexiók időnként fel-feltűnedeznek egy vagy más művében, leveleiben, megyei és országgyűlési beszédeiben, s elszórtan az Ember tragédiájában, melynek conceptiója azonban csak később, évek múlva fogalmazott meg lelkében.”<sup>70</sup> Hogy valójában mekkora mennyiségű lehetett e papírszettek halmaza, nem tudjuk pontosan. Halász Gábor fél évszázad múlva már sokkal kisebb mennyiségként pontosítja az “anyagszerek” számát: már csak négy jegyzetcsomót dolgozott fel a Bérczy Károly által felsoroltakkal szemben, amely a legkisebb papírszettel beszámításával 270 papírszettel jelentett. Ennek lényegesebb és nagyobb részét közli az 1942-es kiadásban, úgy, mint: “Madách gondolatait, munkatervait, az olvasmányából kiragadott ötleteket”.<sup>71</sup> Hogy Bérczy Károly túlzott-e azok nagyságát illetően vagy időközben az “anyagszerek” egy része – ahogy más kisebb Madách-dokumentumok is, netán feleslegesnek minősítve – elvesztek, ez utóbbi valószínűsíthető. Mindezenre Bérczy emlékbeszédében többfajta “csomagot” sorol fel, mint amennyit ma ismerünk a Halász Gábor-féle összes művekből. Kerényi Ferenc az anyagszerek felhasználási metodikáját a következőképpen rekonstruálja: “Ez az anyaggyűjtő módszer nem volt egyéni. A kor képzésében, történjen az iskolában vagy családi körben, egyaránt jelentős szerep jutott a híres mondások és történetek kijegyzésének, idézetfüzetek vezetésének. (...) A művek vázlatát, a szereplők rendszerét, a megírt részleteket, sőt az idesorolt cédulákat csak addig őrizte meg, amíg nem érezte művét késznek. Akkor mindezeket megsemmisítette. Innen van, hogy vázlatok és jegyzetek csak befejezetlen, átdolgozásra szánt műveiről vannak.”<sup>72</sup>

Az anyagszerek, vagy más néven a jegyzetek, illetve a cédulák között található meg néhány dráma-terve is, melyek a Színpad címet viselő mappában maradtak fenn. Madách Imre drámaírási munkamódszerére tett következtetések a tervek, mint az alkotói szándék és a megvalósultság összevetésén alapulnak, és így megalapozottnak tekinthetők. Kerényi Ferenc összefoglalását idézem: “A fiatal Madách – kiemelkedő intellektusával – mint minden problémát, ezt is gondolati síkon közelítette meg, kialakítva azt a munkamódszert, amit ezután egész életében követett. Drámatervei és vázlatai szerencsére egy “Színpad” címet viselő mappában fennmaradtak, (...). A dráma címét (később a mondandó egymondatos összefoglalását is) a “Jellemek” rövid karakterisztikája követte – így az írói szándék és a megvalósítás szembesíthető. (...) Azon persze nincs mit csodálkoznunk, hogy a jellemvázlatok olykor összetettebbek, mint a megírt figurák. (...) A cédulákon rögzített fogalmazványok azonban általában nem cselekménymozzanatokat tartalmaznak, hanem dialógusrészleteket, aforisztikus megfogalmazásokat.”<sup>73</sup> Ez utóbbiak, az aforisztikus megfogalmazások többnyire életbölcseleti meglátások, morális tanúságok vagy szellemesen tömörített élettapasztalatok. Az anyagszerek, a 272 cédula – a drámai munkaterv Színpad mappája mellett – a Novellatárgyak, az Életírás, az Aesthetika, a Politika, és a Természettudomány jegyzetcsoporthoz tartoznak, melyek egyaránt tartalmaznak olvasmányokból kivett gondolatokat, konkrét idézeteket, dráma-terveket, ötleteket, és jónéhány tömör, aforisztikus jellegű gondolatot. Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy ez a 270 cédula nagyobb része ‘maradék’ anyagszer, mivel egy-egy mű létrehozása után a felhasználtakat áthúzta, illetve nagyobb részt

<sup>72</sup>Kerényi Ferenc, 2006, 170.

<sup>73</sup>Korai drámáiban “mindig először az erkölcsi mondandó tételmondatát rögzítette, majd felvázolta a jellemek rendszerét, míg a cselekményszövegszerűségben való járatlanságot palástolandó, általában hűségesen követte forrásmunkáit (a Commodus lapjain Gibbon, a Nápolyi Endrében Fessler).” In: Kerényi Ferenc, 2006. 41–42., 65.

<sup>70</sup>Bérczy Károly: Madách Imre emlékezete. In: Madách Imre összes művei. Kiadta: Gyulai Pál. 1880. XXIII–XXVI.

<sup>71</sup>MÖM. II. 1195.



megsemmisítette.<sup>74</sup> És ha a *Tragédiában* helyet kapó számtalan, egy- vagy kétsoros, szinte szállóigévé vált aforizmára, szekvencia-szerű megfogalmazásra gondolunk, akkor joggal feltételezhető ez a megsemmisítés. Ez a tudatos gyűjtögetés *“az ismeret minden neméből”*, és a saját reflexiók egy intellektuális munkamódszert sejtetnek *Madách Imrénél*, a gondolatiság fontosságát valamint a jól sikerültnek vélt megfogalmazások megbecsülését.

Ha e vegyes feljegyzéseket, az *“anyagszer”*-eket egyvégtében át-olvassuk, felfigyelhetünk *Madách* sajátos műfajára, a már említett aforizmákra. E többnyire egy- vagy kétsoros kijelentések frappáns, sűrített, néhol keserűen paradox, vagy éppen gunyoros élettapasztalatok, másutt morális tanulságok, életbölcsségek vagy szellemes tömörítések. Önmagukban fontos mondatok, megfogalmazásuk csattanóra, paradoxonra, vagy a többszörös ellentétre épít. Sokszor össze nem illő dolgok között láttat meg egy rejtett és eredeti összefüggést, máshol erőteljesen sűrít, s mindebből fakadóan hatásuk szellemes, meglepetést keltő, a szokványostól eltérő, néhol szarkasztikus, gondolkodásra ingerlő, tömörségük miatt többféle értelmezést keltő. Az aforizmák egy része a drámatervekben kapott helyet. Olyan gondolatcsírák, amelyek elsőbbsége az alkotási folyamatban vitathatatlan, éppen ezért fontosak még akkor is, ha soha meg nem született művek aforisztikus mondatai. Fontosak, mivel egyértelműen utalnak *Madách* látásmódjának két igen lényeges elemére: egyrészt az életfilozófiai jellegű aforisztikus tömörítésekre való törekvése, másrészt ezek ellentétre építő vagy a megszokottól eltérő konstruálásra.

“Fadilla: A jóbarát nem hízeleg, de vészbe követ.”

“Soha sem mondtam igazat, csak ha csálni akartam általa”.

“Sírsz! – sírtam én is, s kacagtál”

“Mi gondunk, hogy hernyóból lett lepke, kevésbbé szép azért?”

(*Commodus* munkatervéből)

<sup>74</sup>Például nagyon jól látható ez a módszer a *Commodus* drámája esetében, mivel a cédulákon találhatóak olyan részletek is, amelyek végül is nem kerültek bele a kidolgozásba. V. ö.: Kerényi Ferenc, 2006. 42.

“Vívni szép, de csellel, ármánnyal, kín.”

“A pap: Csalatni akar a világ – csalódjon.”

“A kőnek nem dicsőség, melyen egy nagy ember bukik.”

“A trón ragyog kedvesen, de mi ismerjük, rossz fazék.”

“A nő ügyel, hogy szép állásban legyen, mikor meghal.”

“Éva is mosolygva adta az almát.”

(*Nápolyi Endre* jegyzeteiből)<sup>75</sup>

“Az ősz fűrt mért tiszteletes magában?”

“Kényelemben jónak maradni – nem mesterség.”

(*Jó név és erény* jegyzeteiből)<sup>76</sup>

“Mint csaljátok a világot, tavaszt hazudván nékik.”

“A holt oroszlánból sok féreg nőtt.”

“A magyarnak lámpája van, de olaja nincs.”

(*Verbőczy* jegyzeteiből)<sup>77</sup>

Ha alaposabban szemügyre vesszük a *Tündéralom* drámai költemény-tervezetének (1864. január 2-ai datálású) néhány alábbi aforizmáját, akkor láthatjuk, hogy az első kettőben a megduplázott ellentét alakzata kelt hatást.

“Költőileg veszed a nőt – csálódol, prózáilag vedd, élvezni fogsz.”

“Ha nem szerethetek semmit, gyűlöletre keresek tárgyat.”

Az alábbi aforizmában a hatás meglepetésszerű elemét az hordozza, hogy szinte hihetetlen ellentétet állít fel az idő, a mennyiség kicsinysége és nagysága között és mindezt párhuzamba állítja a remény meglétének természetével. Egy másik paradox ellentét is rejtőzik ebben az aforizmában: a szinte soha meg nem valósulóról állítja annak megvalósulását.

<sup>75</sup>*MÖM. II.* 720.

<sup>76</sup>*MÖM. II.* 1942. 722.

<sup>77</sup>*MÖM. II.* 724–726.

“Ha a tengerhez egy században egyszer jő egy madár, s szájában visz vizet, van remény, hogy elhordja.”

Az utolsóként kiemelt aforizma meglepetésszerű hatása egyrészt az össze nem illő dolgok (a bűn és a szépség) egymás mellé helyezéséből fakad, másrészt egy dolog önmagával való nagyfokú azonosságának az ellentétes értékminőségén: tehát a vétek szép lehet, de csak akkor, ha az nagyszerű (önmagával azonos, ezért megemelt értékű), azonban ha kicsinyes a vétek (csökkent értékű), akkor csupán utálatos.

“Ha nagyszerű vétkeitek volnának, azok is szépek, de az aprók utálatosak.”<sup>78</sup>

Az aforisztikusság kedvelését mutatja a *Tragédia* is, közhírré, közismertté, hogy számos aforisztikus mondata szállóigévé lett, közkeletű, gyakran idézett mondássá vált. E gnómius, aforisztikus tömörségű mondatok, az “egysorosok”,<sup>79</sup> mint bölcséleti szentenciák, a legkülönbözőbb élethelyzetekben ma is frappáns életfilozófiai összegzést nyújthatnak. Csak néhányat kiemelve e szállóigék közül:

Csak hódolat illet meg, nem bírálat.

Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy.

Nemes, de terhes, önlábunkon állni.

Néked silány szám, nekem egy világ,

A kor folyam, mely visz vagy elmerít.

Hiszen minden perc nem vég s kezdet is.

<sup>78</sup>MÖM. II. 742.

<sup>79</sup>Bene Kálmán: *A Tragédia dalai. Az ember tragédiája lírai ciklusokban*. Bába és Társai Kft. 2000. 209–212.

Nem az idő halad, mi változunk.

A cél halál, az élet küzdelem.

Akár a *Tragédia* aforisztikus mondataiban, akár a fennmaradt anyagszerek aforisztikus gondolat-töredékeiben (melyeket valamely készülő művébe szánt, vagy egyszerűen csak megőrzött, mint általa értékesnek vélt, még felhasználható gondolat-töredéket) az ellentét alakzata képezi a legfőbb hatáselemüket. Ilyen aforisztikus jellegű tömörítésekkel verseiben is gyakran találkozhatunk, szinte valamennyi az ellentételezés formáit variálja. S ha meggondoljuk, hogy például a drámatöredékei előmunkálatainak a nagyobb részét ilyen ellentételező aforisztikus megfogalmazások képezik, akkor talán nem túlzó az a következtetés, hogy az alkotói folyamat első csíraszerű ötletei ezek, melyeknek éppen az elsődlegessége az, ami hangsúlyozza *Madách* alkotói módszerének azt a sajátosságát, hogy a – valamely lényegre, gondolati absztrakcióra irányuló – látásmódja a sűrített életfilozófiai gondolatoknak az ellentétességükben történő megragadásán alapul(hatott). Ezt támasztja alá egy korabeli szemtanú is. A tragikus sorsra jutott *Madách Mária*, *Madách Imre* nővérének árvaságra jutott (első házasságában született) fia, *Balogh Károly* – aki egyéves korától együtt nevelkedett *Madách Imre* fiával, *Aladár*ral és tizenhat éves volt, amikor nagybátyja meghalt – így emlékezett a fia szerint: “Beszélte Atyám, hogy *Madách Imre* néha sajátos arckifejezéssel ment be a vacsorához. Sűrű szemöldökét ilyenkor többször magasra vonta homlokán, s egy-egy rövid mondatot ismételt, amellyel valószínűleg éppen akkor foglalkozott volt dolgozószobájában. Így emlékében maradt Atyámnak, hogy *Madách* többször elmondta azon időben Az Ember Tragédiájából jól ismert e sorokat: »Az ebnek is eb legfőbb ideálja, s megtisztel, hogyha társaul fogad,« – aztán meg: »nem az idő halad, mi változunk!«”<sup>80</sup>

Az utókorra maradt anyagszerek egyik, az *Életírás* címet viselő csoportjában olvashatunk egy később sokat idézett mondatot, önmagá-

<sup>80</sup>Balogh Károly: *Madách Imre otthona*. Bp., Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T. Kiadása, 1924. 44.

nak jellemzéseként: *“Mindég szükségem volt izgatásra, egy tárgy nem foglalt el.”*<sup>81</sup> E mondatot két megállapításhoz köti a *Madách*-irodalom. Az egyik: *Madách* alkotómunkájának gyors, hevült módszere, mely életének két periódusában igen intenzív volt, egyrészt 1840 és 1847 között, illetve 1856 és 1863 között. Az első időszakban ez az alkotói hevület jónéhány kiadatlanul valamint töredékben maradt drámat, drámatervet is eredményezett, verseinek sokasága mellett. Kéziratainak kézírása, szerkesztése, a gyors írás miatti gyakori betűtévesztések szintén a gyors alkotómunkát jelzik, és ezt a rendkívüli tempót tanúsítja a *Tragédia* is. Ez a gyorsaság azonban hátrányára válik a kidolgozottságnak. 1840 és 1847 között az élményektől való eltávolodás általában nem történik meg, így jobbra egy szentimentális élményköltészet jellemzi lírájának ezt az időszakát. Az első évtized lírájában lényegesen kevesebb a reflexió, szemben az utolsó évtized lírájával (a valószínűsíthető verskeletkezési időpontok alapján). *Madách* egyetlen klasszikus értékű műalkotása, a *Tragédia* nem táplálkozik közvetlen életélményből, sőt a gondolat-élmények is hosszú érlelődést mutatnak, és ezt éppen a líra és a *Tragédia* között fellelhető hasonló problémakörök felbukkanása bizonyítja számunkra. A *Tragédia* személyes életélmény-háttérre (a testvérei miatti gyász, a szabadságharc elvesztése, raboskodása, válása) időben igen távoli a nagy mű megalkotásának időpontjához képest, így transzformálódva és közvetetten, mint életbölcseleti belátások, életérzések és gondolati dilemmák jelennek meg. Az életélmények közvetlen megírása inkább lírájában realizálódott az utolsó évtizedben is, de már nagyobb élmény-distanciával, ezt a *Számoltam magammal* című versében önvallomás-szerűen rögzíti is. A feltehetően 1855–56-ban és 1857-ben írt verseit tekintve érzelmi élményviláguk esztétikai transzformálódása összetettebb az első időszakhoz (1840–1847) képest: ekkor az elveszett lelkesedés vegyül a nagy fájdalommal és csalódottsággal, néhol gyűlöletbe torkolva, generálva az elégekűsséget, a tragikum, a drámaiság, az ironia, a szarkazmus és a gúny esztétikai minőségeit.

<sup>81</sup>MÖM. II. 744.

*“Mindég szükségem volt izgatásra, egy tárgy nem foglalt el.”* – madáchi önvallomás egy másik magyarázó kontextusa az, amikor a szakirodalom feltérképezi a költő eszmei-gondolati világát, felsorolja lehetséges olvasmányait, érdeklődési tárgyköröit, a vélt szellemi hatásokat. Nem szándékom a továbbiakban, akár vázlatosan is bemutatni a *Madách*-kutatásoknak e konkrét eredményeit illetve sejtéseit. Esztétikai nézőpontból egy következtetés válik lényegessé: az eszme, a gondolat *Madách Imre* művészetének egyik anyaga. Tudatosan, egész életében gyűjtötte ezt a gondolati anyagot, mint művészetének egyik alapvető nyersanyagát, majd eredeti módon formálta és sajátosan gondolta tovább *Tragédiájában*.

A *Madách*-szakirodalom másik vonulata *Madáchot* nem tartja igazi lírikus alkatnak – természetesen lírai formaalkotó tehetségnek sem –, hanem sokkal inkább elmélkedő alkatnak és reflexív tehetségnek, ahogy *Alexander Bernát*, *Riedl Frigyes*, *Sőtér István* és *Németh G. Béla*.

## VI. A MADÁCHI SZABÁLYTALANSÁGOK

*Madách Imre* akkor tudott maradandót alkotni, ha az érzelmi élmények (a lírai alkat élményei) és a szellemi élmények (az elmélkedő alkat élményei) által kiváltottakat organikusan eggyé, egésszé tudta formálni, ahogy teszi ezt a *Tragédiában*, ahol Ádám *Madách szíve*, míg Lucifer *Madách esze*.<sup>82</sup> Az ismeretszerzés öröme egész életében folytonos szellemi élményt jelenthetett számára, mely házasságának éveiben ugyan elcsendesedett, de a válása után egy még inkább felfokozódott tudásszomjként realizálódott, és a legkülönbözőbb (filozófiai, történelmi, politikai, természettudományos, spirituális, vallástudományi, művészetelméleti stb.) eszmekörök iránti intenzív érdeklődést jelentette és egyben módszeres és rendszeres autodidakta művelődést is. Ugyanígy vál(hat)ott élménnyé mindennek bensővé tétele, a már önálló gondolati továbbformálás. Hasonlóképpen élményt jelent(het)ett

<sup>82</sup>E madáchi kétszólalás találó kifejezéseit *Gáspár Kornél* használja először *Madách és lelki rokonai* tanulmányában (Nyugat, 1923, 2. szám, I. kötet. 134.)

maga az alkotási folyamat is, a reflexiók objektiválása drámáiban, verseiben és a leveleiben is. Ennek az eszmekörnek a dominanciáját látja meg *Az ember tragédiáját* méltató Arany János: 'Madách erősebben gondol, mint képzel' vagy Szász Károly: "Az ember tragédiájának írójában erősebb a gondolkodó filozófus, mint a költő"<sup>83</sup> Az ember tragédiája nem a szó művészete, nem a nyelv művészete, hanem sokkal inkább az eszme, a gondolat művészete.

Tehát elmélkedő alkat, reflexív tehetség, ugyanakkor a lírai alkatra is jellemző erőteljes élményközpontúsággal. Magas intellektussal ragad meg egy problémát, de szélsőséges, könnyen lelkesedő, majd könnyen csalódó érzelmi beleéléssel. Ezt a kettősséget lírájában erőteljesebben látjuk viszont, és ennek egyik vagy másik oldalát, érzelmi (lírai) vagy értelmi (elmélkedő, reflexív) jellegét emelte ki a *Madách*-szakirodalom egy-egy vázlatosan – a III. és az V. fejezetben – ismertetett tendenciája.

Személyiségének ez az intellektuális-emocionális kettőssége verseiben transzformálódva egy – már Gyulai Pál által észrevett – kétszólalmúságot mutat: a luciferi intellektualitást és kritikusságot valamint az ádami lelkesedő-csalódó érzelmi hevület (szintén kettős és ellentétes) keveredését. Ez egyrészt az alkotási folyamat intellektuális sajátosságait erősíti fel, mely egyaránt magába foglalja – *Madách* elmélkedő alkatából, metafizikai hajlamából, érdeklődésének széles köréből fakadó – tudatos készülődését (valamely) nagy műre, az évtizedeken át tartó gyűjtögetését a legkülönbözőbb ismereteknek, valamint egy folytonos reflektálást. Továbbá ezt az intellektuális alkotót sejteti néhány kiemelkedő versének logikus kompozíciója, de leginkább bizonyítja magának a *Tragédiának* nagyívű felépítése és gondolati konstrukciója. Ugyanakkor ezzel egy ellentétes alkotói karakter, az erős emocionalitás is folytonosan jelen van lírájában: az érzelmi beleélés intenzitása és változékonysága, melynek esztétikai következménye az, hogy verseinek többsége egy régimódi szentimentalizmussal és szenvelgéssel telített.

<sup>83</sup>Szász Károlyt idézi Riedl Frigyes.

V. ö.: Riedl Frigyes: *Madách*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1934. 46.

Barta János könyvében, *Az ismeretlen Madách* címűben *Madách* igazi karakterét az állandó élményvággyal, a vitális élménnyel magyarázza. Megalapozott következtetéseit *Madách* levelezésének és életművének alapos olvasatából vonja le. Barta János szerint akár a költészet, akár az ismeretszerzés, az eszmeiség bővölete, vagy maga az alkotási folyamat, mind életeményt jelentettek *Madách* számára: mélyen átélni mindent, amit csak lehet, hogy az érzelmek vagy gondolatok életeménnyé váljanak; ismereteket szerezni, gondolkodni, folytonosan alkotni, tevékenykedni, amíg csak lehet, mert mindez élmény volt számára; a perc hevületében minél teljesebbé tenni a jelent. "Az igazi *Madáchot* úgy kell magunk előtt látni, mint olyan férfit, aki nem gondolkodásra és költésre, hanem elsősorban életre, az aktualitásra született s akinek az alkotás sem jelentett mást, mint intenzív élményt, életet."<sup>84</sup> Ez a vitalizmus a forrása annak, hogy "mind a költést, mind a gondolkodást zsenye gyermekkorában kezdi el"; ezt a vitalizmust mutatja az, hogy mindig "több témán dolgozik egyszerre"; hogy "halála után kusza tervek, töredékek, cédulák tömege marad fenn"; hogy "szélsébesen dolgozik, fontolgatásra és csiszolásra képtelenül". Az alkotás folyamatában az alkotási élmény heve a döntő: "Ez a hev nála sohasem szolt a tárgynak", "Csak az alkotás érdekli és nem az alkotás eredménye".<sup>85</sup> Alkotásaihoz érzelmileg kapcsolódik, s emiatt képtelen hozzájuk távolságtartóan viszonyulni és esztétikai értékelést kialakítani. Így meghódolva felkért bírálóinak véleménye előtt (először valószínűsíthetően Lónyay Menyhért, majd Berczy Károly, a legtöbbször barátja Szontagh Pál, később Arany János) kíméletlenül tüzre dobja illetve dobna azokat. Ezt az érzelmi viszonyulást mutatja egy korai, 1844. január 1-jén Szontaghoz írt levélrészlet is: "Ha fekete kockát vetsz rá, (...) ne hidd, hogy elcsüggedek – mást írok, talán jobbat. – Elöttem úgys csak addig kedves, amíg írom".<sup>86</sup> Emellett leveleiben feltűnik "az a rettegés, amellyel mások véleményét lesi. Ideges félelem járul ehhez, félelem a »kalamitás«-tól, attól, hogy valami gyenge

<sup>84</sup>Barta János, 1931. 15.

<sup>85</sup>Barta János, 1931. 16.

<sup>86</sup>Madách Imre levele Szontagh Pálhoz 1844. január 1-jén. *MÖM*. II. 959.

munkával rossz hírt szerez magának. A negatívum – a kellemetlenségekől való félelem mellett föltehető a pozitívum is: költőnk becsvágya, külső siker utáni szomjazása, az alkotás közben lángolt élettémének a sikerben való folytatása. Ez viszi őt a folytonos próbálkozásokba bele: sok pályázaton vesz részt s sokszor ostromolja sikertelenül az Akadémia kapuit”.<sup>87</sup> Barta János az élményközpontú és ellentmondásos személyiségképhez kapcsolja a madáchi alkotói folyamat szabálytalanságait.

Barta János a következő, 1942-ben megjelent *Madách*-könyvében meggyőzően részletezi tovább a személyiség elemzése felől a fiatal *Madách* alkotói folyamatának szabálytalanságait: egy igen erős “aránytalanság alakul ki az alkotásvágy és alkotóerő, az alkotásvágy és az átélőképesesség között”, így nem vagy ritkán jön létre egy olyan “titokzatos egyensúlyi helyzet, amely megteremthetné a nagy művészi hangulatot”. Azt a folyamatot, amely az élménytől az alkotásig tart, a fiatal *Madách* türelmetlen “lelki alkata nem engedi, hogy ezt a lassú folyamatot kivárja. A türelmetlen alkotásvágy megzavarja az élmények természete megérését, művészi hangulattal való átívódását. Mohó kézzel nyúl hozzájuk, leszedi őket félérésben. (...) Alkotásmódja alig különbözött a rögtönzéstől. (...) Mintha csak az alkotás élménye volna fontos, nem pedig az alkotás tárgya vagy eredménye.”<sup>88</sup>

*Madách* későromantikus személyiségelemeit így összegzi: “Csak erőtlén, túlérlett kor gyermekében fér meg a rajongó életszeretet a legsötétebb embergyűlölettel, az élményhajszolás a környezettől való el

<sup>87</sup>Még hosszasan folytathatnám Barta János nagyszerű és szinte pszichológiai mélységű levél-analízisait *Madách* személyiségéről, mint az élmények emberéről, akit egy örökös nyugtalanság, az érzelmi és szellemi élmények utáni ‘szomjazás’ hajt, aki egyáltalán nem a csendes és nyugodt elmélyedés, hanem a “közvetlen élet embere”, akinek pillanatnyi emócióit, erős élményvágyát “ki kell élnie”. Ugyanakkor ez az élményközpontúság párosul egyfajta életberendezéssel, így a meghittsége törekvéssel, az otthonosság kedvelésével, ami az élmények körét bizonyos vonatkozásban leszűkíti, de mégis felnagyítja nagyfokú érzékenysége, hogy bármilyen “változásra, újságra nagyon erősen és hirtelen reagál”. Barta János, 1931.

<sup>88</sup>Barta János, 1942. 58–61.

zárkózással és az egyetemes részvét a tömegek megvetésével.(...) *Madách* későromantikus jelenség elsősorban azért, mert az élet értelmét egyes-egyedül az élményben látja.(...) a Schlegel-Novalis-féle poétizálásnak a *Madáché* már elég kései sarjadéka.”<sup>89</sup> Ugyanakkor *Madách*-ban a serdülőkorra óta él az a tudat, “hogy szellemi téren nagy alkotásokra képes és hogy jelentős szerepre van kiszemelve.” *Madách* “egész életén keresztül áthúzódik egy különös várakozás s sors iránt. Érti, hogy a sors valami különleges szerepre tartogatja.(...) Az önbizalom hiánya azonban kielégületlenségre ítéli önbecsülését, s igen nehezzé teszi csak részleges megvalósulását is. *Madách* sohasem érezheti magát a sors urának, sohasem léphet fel az uralomra születettek önbizalmával.(...)”<sup>90</sup> Fiatal kora óta írónak készült, és valósággal azzá nevelte magát, azonban alkotásvágya – a *Tragédiáig* – erősebb volt alkotóerejénél, és ebből az aránytalanságból burjánzik a főmű árnyékában meghúzódó hatalmas életműve.

A madáchi szabálytalanság további elemzésében a személyiséget tekintve Barta János szerint a *Tragédia* a “kiismerhetetlenség kulcsa, *Madách* különös egyéniségének titka: a liberális – romantikus kettősség. Lelke egyik felével az élményszerű életért rajong, arisztokrata büszkeséggel bezárkózik a saját egyéniségébe, s nem fejlődést, inkább süllyedést vagy örök azonosságot lát az emberiség történelmében. Lelke másik fele pedig följe emelkedik az életnek, eszmék megvalósítását követeli tőle, a közért akar dolgozni, s hisz az emberiség fejlődésében.”<sup>91</sup>

A fiatal *Madách*nak, a közéletben cselekvő embernek: “Liberalizmus és romantika, ez a két elszánt ellenség, kibékül lelkében azért, mert mind a kettő ugyanazt tagadja. A liberalizmus harcol a feudális csökevények, a rendiség, a kiváltságok, a klerikalizmus ellen, mert a szabadságot korlátozzák, – a kései romantika szembefordul ugyanezekkel, mert az egyéni élményt elfojtják. A liberalizmus gyűlölettel tekint a maradiakra; *Madách* azt hiszi, ugyanezt a gyűlöletet érzi, pedig csak a kései romantika individualista-arisztokratikus tömeg-és intéz-

<sup>89</sup>Barta János, 1942. 18.

<sup>90</sup>Barta János, 1942. 86–88.

<sup>91</sup>Barta János, 1942. 27.

ményellenességét sikerült korszerűen átformálnia. Jól esett neki, hogy a liberalizmus páncéljában harcolhatott minden ellen, amit romantikus lelke gyűlött: csak hogy azt, ami liberális elvek alapján tagadható volt, azt ő a romantikus szertelenségével tagadta, bár a liberalizmus harcos, cselekvő szellemét alig-alig tudta magáévá tenni.”<sup>92</sup> Romantikus “csodaváró és eszmehívó optimista liberalizmus rakódott le” a fiatal Madách lelkében, s “fiatalkora elmúltával egy bizonyos dezillogonizmus hatása alá kerül.” Madách romantikus lelke az életben szeretne elmerülni, míg a liberális eszme-hit szerint “az élet a világnak csak egyik fele, még pedig a tökéletlenebb. Az eszmék tökéletesek, s örök igazságukban ők alkotják a mienk fölé emelkedő másik, felsőbbrendű világot.” Barta szerint Madách “hol egy, hol két világ gyermekének érzi magát.”<sup>93</sup>

Hosszasan idézhetném Barta János – az egész életmű analizálásán alapuló – kiváló megfigyeléseit a madáchi szabálytalanságokról és személyiségének további ellentmondásosságairól, melyek főleg a fiatal Madáchot jellemzik,<sup>94</sup> e helyett nézzük azokat az alkotási folyamatra ható tényezőket, melyek már a felnőtt Madáchra vonatkoztathatóak. Házasságának csendes éveiben alig írogat, szinte csak magának, már nem akar mindenáron költő lenni, e néhány évet: “a mohó, sietős élményvágy meglassúbodása”, “a türelmetlen alkotóvágy megcsendesedése” jellemzi. Majd a szabadságharc bukása, testvérei halála, börtönéve és válása, e mérhetetlen szenvedésfolyamat nemcsak egy mély válságkorszakot eredményez, hanem egy személyiségérlelődési folyamatot is: “lelkében új lelkierők, új képességek fejlődnek”, “az akarat megerősödése s vele kapcsolatban tervszerű szellemi munka nagyobb

<sup>92</sup>Barta János, 1942. 85.

<sup>93</sup>Barta János, 1942. 19–21.

<sup>94</sup>Csak néhányat kiemelve közülük: “Lelke két ellentétes félre szakadt: az egyik romantikus, életélvező, a másik liberális, életformáló és életmegtagadó. Törekvései útjába nagy akadályok gördültek: betegség, szigorú anya, üres vidéki környezet.(...) Madáchban, ebben a kései hajításban, a sors szeszélye erős, nagyon erős élményvágyat kapcsol össze gyöngre, nagyon gyöngre átélőképességgel. Megadta a vágyat, a szomjat, de nem adott hozzá megfelelő forrást sem.” Barta János, 1942. 54–55.

lehetősége”, “a felsőbbrendű megismerő képességek kifejlődése. Ezek nyitják majd meg a gazdagodás igazi forrását egyéniségében. Azt a széles szemhatárt és azt a bőséget, amelyet nem adott meg az érzelmi élet, megadhatja az értelmi belátás, a változó jelenségek mögött örök, változatlan lények megragadása, értékek és szellemi alkotások szemlélete, a világ egy-egy darabjának fogalmi megismerése.”<sup>95</sup> Barta János szerint Madách a számtalan csapást csak úgy tudta elviselni, ha kivetíti a világba és tárgyi, teoretikus problémává alakítja át azokat.<sup>96</sup> Barta értelmezésében így válik a személyes probléma objektív világproblémává, az élményproblémák pedig értékproblémákká. E személyes problémákból táplálkozó művészet – Reviczkyvel rokon – valódi individualizmus, a közösségi élmény hiányával. A “nemzeti elem tudatos ihletése hiányzik, (...) politikai élményeivel úgy volt, mint személyes sorsával és tapasztalataival: amit belőlük valóban magáévá tett, azt azonnal kivetkőztette konkrét, egyedi voltából, s valami általános emberi törvény vagy eszme átéléséig mélyítette. Nála is, akárcsak Reviczky-nél, ez az elvonó, egyetemesítő látás akadályozza meg a tematikus nemzeti elem kifejlődését.”<sup>97</sup>

Individualizmusának másik jellegzetessége “Madách nőkultusza és szerelemkultusza”, mely “egyéniége legmélyebb rétegéből fakad s beleszűrődik egyénisége legszellemibb rétegébe is, ez az az élmény, melyet minden ízében átélt, a legnyersebbtől a legéteiribb megnyilvánulásáig. Rendíthetetlenül, tapasztalatokkal nem törődve hitt a nő metafizikai rangjában, hitte, hogy a nő közelebb van Istenhez, mint a férfi. (...) Nyilvánvaló, hogy nőgyűlölete is ennek a nőtiszteletnek szerves fonákja.”<sup>98</sup> Válása után a néhány évig tartó válságperiódusában egy “magasabb erkölcsiség és egy magasabb gondolkodó tevékenység érik be lassan. (...) Megváltozik lelkének alapvető esztétikai álláspontja is. Ahogy a csapások súlya alatt a közvetlen létérdek elhalványul lelkében s helyét a lét morális alakítása és megértő szemlélete foglalja el,

<sup>95</sup>Barta János, 1942. 63–64.

<sup>96</sup>Barta János, 1931. 75.

<sup>97</sup>Barta János, 1942. 10–11.

<sup>98</sup>Barta János, 1942. 45–46.

úgy tér le Madách arról a hamis költői irányról, amelyet eddig követett. Most jut el odáig, hogy ne akarjon a közvetlen élmények költője lenni. (...) Ez a tendencia döntővé válik Madáchban akkor, amikor előbb a családi és nemzeti szerencsétlenségek, aztán pedig házasságának felbomlása lassan tompítják benne a közvetlen léthez, a mindennapi élményekhez fűződő érzelmi-hangulati erőket. Inkább szemlélni, mint élni az életet; behatolni rejtett szövevényébe, keresni a magunk lelki erőit, amelyek feljebb emelnek – ez más magatartás, mint az ifjú Madáché.”<sup>99</sup>

És hogy melyek voltak Madách „magasabb gondolkodó tevékenység”-nek a forrásai? A gazdag Madách-irodalom legnagyobb része hatáskutatás: Az ember tragédiája eszmeköreinek felderítése, a filozófiai és eszmetörténeti párhuzamok, a társadalmi – politikai csoportosulások és áramlatok hatása, az irodalmi minták, az ösztönzések keresése és megtalálása életművének egészében. Filológiai, irodalomtörténeti illetve eszmetörténeti szempontból nyilván indokolt az eszmekörök felkutatása és a lehetőség szerinti forrás- és hatáspontosítások valamint a lehetséges hatások felvetése. Így például új hatásfeltevésnek számít Andor Csaba feltételezése, aki szerint a Tragédia elsősorban a szabadkőműves hagyományhoz kapcsolódik.<sup>100</sup> Hasonlóan új hatásfeltevéseket tartalmaz Bíró Béla könyve is. A Tragédia paradoxona című tanulmánykötete azoknak a Tragédia-értelmezéseknek a sorába tartozik, amelyek a Tragédia jobban értését az eszmetörténeti és a filozófiai hatások felderítésével véli elérhetőnek, így a szabadkőműves hagyomány, a gnosztikus analógiák, és az „egyezményes filozófia” feltételezett hatása felől. Valamennyi felvetés új az eddigi hatáselemzésekben. Az utóbbi két hatás hipotetikus megfogalmazása lebegtetve hagyja azt a dilemmát, hogy itt a tényleges eredetről vagy, egy a korba beágyazódott, különböző áttételeken érvényesülő eszmei eredetről van szó, vagy csak véletlen analógiák meglátásáról. Míg ezzel szemben a szabadkőműves hagyomány hatását egyértelműnek tartja Andor Csaba

<sup>99</sup>Barta János, 1942. 76.

<sup>100</sup>V. ö.: Andor Csaba: *A siker éve: 1861 Madách élete* (Madách Irodalmi Társaság, Bp., 2007. Második, javított kiadás)

nyomán Bíró Béla, és könyvében kísérletet tesz ennek bizonyítására. „Madách nagyapja, Madách Sándor a magyar szabadkőművesség egyik jelentős alakja volt. Az ő hányatott élete, erkölcsi pályája és titokzatos szabadkőműves múltja (...) és nem utolsósorban gazdag szabadkőműves könyvtári hagyatéka, mely egész élete során Madách rendelkezésére állt, a költő szellemi fejlődését alapvetően meghatározta. (Ez a tény a Tragédia motívumainak elemzésével minden kétséget kizáróan bizonyítható).” A három hatást egy fogalomkörhöz köti a szerző, mégpedig a dualizmushoz, és e fogalomkör köti össze a bizonyított valamint a feltételezett hatásforrásokat és a Tragédiát: „Mivel a szabadkőművességet a gnosztikus dualizmus (a mai ezoterikus tanok egyik őse) is befolyásolta, feltételezhető, hogy Madách e dualizmussal is kapcsolatba került. De a dualizmus a kortárs magyar filozófiának is uralkodó irányzata. Madách eszmeiségének alakulásába Hetényi János és Szontagh Gusztáv »egyezményes« filozófiája is bizonyosan belezajlott.” Majd e dualista elveket a dráma „konfliktusának, tétjének, tragikusságának, végkifejletének” az elemzésével támasztja alá.<sup>101</sup> A 2006-ban megjelent Madách-monográfia, Kerényi Ferenc könyve pedig a kanonizált hatás-kutatások eredményeit összegzi.<sup>102</sup>

Lírájának esztétikai megközelítése felől azonban nem az adott és a konkrét gondolat, az eszme forrása és eszmetörténeti milyensége a lényeges, nem is a konkrét élettörténet, a konkrét élmény, hanem az eszme és az érzelem mint élmény, mint művészetének alapvető nyersanyaga és annak egyéni meg gondolásának a mikéntje, és mindennek a megformáltsága. Barta Jánossal egyetértve, lírájának első évtizedét inkább az érzelmi élményközpontúság uralja, míg 1854 és 1864 közötti verseket jobbra a gondolatiság élménye hatja át, amellet, hogy a két és fél évtized lírájában e két élménytípus mégis folytonosan jelen van. Tudjuk: egész életében nyitott maradt a szellemi élményekre egy folytonos tudásszomjtól motiválva, és ehhez párosult a már serdülőkorá-

<sup>101</sup>Bíró Béla: *A Tragédia paradoxona*. Liget Könyvek, Bp.–Kolozsvár, 2006. 60–106.

<sup>102</sup>V. ö.: Kerényi Ferenc: *Madách Imre*. (1823–1864) Kalligram, Pozsony, 2006. 53–58.

ban körvonalazódó elvont gondolkodásra való tehetsége; elmélkedő alkata, reflexív tehetsége, így folytonosan kereste a szellemi izgalmakat is, az eszmeköröket, melyek természetes módon váltak művészetének meghatározó anyagává. Érzékeny, élmény- és érzelmközpontú valamint intellektuális egyéniségén átszűrve megtalálta, kiválogatta, szintetizálta a (már létező és ismert) eszméket, majd tovább kombinálta és újragondolta. Ilyen újonnan született egész *Az ember tragédiája* drámai költeménye. Remekmű, de sajátos remekmű. *Alexander Bernátot* idézve: „*Az ember tragédiájának értéke nem művészi formájában, hanem a költői gondolat erejében, a koncepció nagyszerűségében, eszméinek bőségében keresendő. A művészi forma ereje nem adatott meg költőnknek, (...) Az ember tragédiája a gondolatnak a műremeke.*”<sup>103</sup> *Madáchnak* egyetlen egyszer sikerült megvalósítania a gondolatiság, az eszmekörök esztétikai megformáltságát, egyetlen egyszer sikerült megtalálnia elmélkedő alkatához is illő tárgyat, az ember, az emberiség tragédiáját. Egyben megtalálnia azt a műfajt – nem a drámát, nem is a lírát, hanem mindezek sajátos vegyületét – a drámai költeményt, melyben „*gyors menetű eszméit*” (*Bérczy Károly* emlékbeszédének kifejezését használva) polemizálva szembeállíthatta. Úgy vélem, *Madáchhoz* inkább az érvelő, a logikus építkezésű szövegalkotás állt közelebb, az a vitázó és polemizáló, a különböző gondolatmeneteket felépítő szövegalkotás, mely oly sodró lendületű *Az ember tragédiájának* párbeszédeiben, melyek egyszerre képesek intellektuális, emocionális és ugyanakkor esztétikai hatást is kelteni.<sup>104</sup> Amíg egy drámai költemény terjedelménél, műfaji sajátosságainál fogva lehetőséget ad arra, hogy a megformált érvelő-vitázó eszmekörök intellektuális és esztétikai hatást fejtsenek ki, addig a lírai műfajok többsége rövid terjedelmű és poétikai sajátosságaik révén ellenállnak az ilyen típusú szövegalkotásnak, ahogy többségükben ellenálltak *Madách* dalai, elégiai, románcai, balladái, regéi és legendái is. Talán nem véletlen, hogy az egyik legsikerültebb reflexív költeménye, a *P. barátomhoz* című

<sup>103</sup>Alexander Bernát, 1909, 224.

<sup>104</sup>V. ö.: Máté Zsuzsanna: *A luciferi diszkusszióról*. -In: XI. Madách Szimpózium. Kiadja a Madách Irodalmi Társaság. Bp. – Balassagyarmat, 2004. 151–166.

episztola éppen ilyen vitázó-érvelő szövegalkotáson alapul. S ugyanerre a típusú szövegalkotásra épül például a *Három feljajdulás* című búcsúverse vagy a *Szív és ész (Borkához)* című költeménye, melyek lendületességük és hitelességük révén (is) kiemelkednek az első nagy ciklus, a *Szerelem* költeményei közül. Azt, hogy *Madáchhoz* az érvelő-vitázó típusú szövegalkotás állt közelebb, többek között bizonyítják logikus felépítésű, a magyar nyelvet megfelelően használó, retorikusan építkező beszédei<sup>105</sup> és tanulmányai is. Ugyanakkor érdemes elgondolkodnunk *Bérczy Károly* meglátásán: *Madách Imre* 1843-ban, mint tiszteletbeli aljegyző már „*első felléptével rögtön figyelmet keltett: fogalmazatainak correctnessége, előadásainak tisztasága, sulya, meggyőző ereje, csakhamar kivívta neki a tekintélyt, melyet azon időkben az öreg tapasztalás magának követelve, szinte féltett az ifjú erőktől.*”<sup>106</sup> *Madáchhoz* inkább a diszkusszív típusú, a logikus építkezésű szövegalkotás állt közelebb, s nem a lírai nyelv poétikussága.

*Madách* elmélkedő alkat, reflexív tehetség – számtalanszor leírta már a *Madách*-irodalom, mégis mit jelent(het) ez? Ha az ember elmélkedik, akkor keresi az okát és a miértjét annak, ami vele és a szűkebb vagy tágabb környezetével történik. Aki elmélkedik, az egyben folytonosan reflektál önmagára és a világ történéseire, ahogy *Madách*. Megkérdezi: miért éppen így, lehetne-e vajon másképpen, netán fordítva is? Ahogy *Madách* is. Éppen ezt a gondolkodó attitűdöt fogalmazza meg az *Aesthetika* nevet viselő „*anyagszer*” mappa egyikében: „*Aki nagyon sokat tud, az jobbra-balra ismer minden argumentumot, s tudja, nincs abszolút igaz, s nem határoz;*”<sup>107</sup> A *nem határoz* attitűd és a *nincs abszolút igaz* felismerésének következménye egyrészt a polemizálás, amely a *Tragédia* bölcséletének egyik legjellemzőbb vonása, és amelynek tükrében *Madách Imre* egy olyan bölcselő költő, akinek a gondolkodását a polémia és a továbbkérdés hatja át. Nem tud egy

<sup>105</sup>Ezt kiválóan bizonyítja *Bárdos Dávid: Madách Imre beszéde* című könyvében (*Madách Irodalmi Társaság, Budapest, 2006.*)

<sup>106</sup>Bérczy Károly: *Madách Imre emlékezete*. In: *Madách Imre összes művei*. Kiadta: Gyulai Pál. 1880. XXII.

<sup>107</sup>*MÖM. II.* 753.



igazságot állítani, egyetlen filozófiai rendszer vagy egyfajta diszkurzus elfogadásában megnyugodni. Ezért sem találunk lírájában egységesnek tekinthető filozófiát, vagy életfilozófiát. Mégis, *Madách Imre* egész életművén keresztül átvitt a világ s benne az emberi létezés megismerésének és megértésének a kísérlete. És átvitt a bizonyosságra való vágyódás is, egy metafizikai igazságkeresés, mely ugyanakkor a legélesebben szemben állt a racionálisan felismert *“nincs abszolút igaz”* megállapítással.

Barta János szerint *Madách* a válása utáni néhány évben egy *“az egész egyéniségét megrázó világnézeti válságba”* került, *“most már világos volt előtte, hogy hiába hitt az eszmék erejében, a valóságban az erőszak győzött, hiába hitt az emberi lélek nemességében, hiába hitt abban, hogy a nő Isten hírnöke, mert az emberben is, a nőben is csak silány ösztönök uralkodnak. (...) Magára maradt a mindenségben, s rászakadt a teljes metafizikai támasztalanság vigasztalan hidegsége.”* Világnézetének e válsága beletorkollik a német materializmus és a pozitivisták (történelmi, természettudományos) ismeretek megszerzésének lázába, mely csak tovább növeli majd e szellemi válságot, hiszen mindez szemben áll romantikus alapélményével, azzal, hogy az élet több, mint anyagi, determinált folyamatok összessége: *“Nem engedhették a materializmusban megnyugodni lelkének normatív hajlamai sem. Hitt az eszmékben, hitt a nagyember különleges értékében, tehát ragaszkodnia kellett ahhoz, hogy az emberiség célja a magasabbrendű élet megvalósítása.”*<sup>108</sup> E válság lenyomata, vívódó dilemmája és feloldása lesz majd a *Tragédia*, melyet már nem a közvetlen élet-élmény, hanem az intellektuális élmény ihletett. *“Azonban a költő Madáchnak az intellektuális élmény nemcsak önmagában volt fontos, mert anyagot adott neki és megnyitotta számára az élményszerzés új forrását. Még fontosabb volt azért, mert fejlesztette egyéniségét bizonyos mélyebb érzelmi magatartás, hangulati visszahatás kialakításával is. A lényegmegragadás és az értelmi szintézis élménye okvetlen a dolgok fölé való emelkedés hangulatával töltötte el. Megszabadította a lét közvetlen nyomásának érzésétől, megtöltötte lelkét a bölcssek fölé-*

<sup>108</sup>Barta János, 1942. 94–95.

*nyes, megértő biztonságával és nyugodt örömeivel.”*<sup>109</sup> Az intenzív intellektuális élményszerzés, az értelmi munka nem oldotta fel a *“metafizikai tudásvágyat”*: *“A tudományos érdeklődés széles szemhatárban nyitotta meg előtte ezt a világot, de nem nyitott meg egy másik, a miénk fölé emelkedő transzcendens világot”,*<sup>110</sup> így legégetőbb kérdéseire – melyek a *Tragédia* kérdései egyben – nem talált egyértelmű választ semmiféle tudományban.

*Madách* szellemi élménye a gondolatok meggondolása volt, olyan gondolatoké, amelyek az ember, minden gondolkodó ember lényegét szólítják meg. Másrészt életművének bármelyik szegmentumához fordulunk, mindenütt ott van az ellentételezés, néhol az ellentmondások együtteségükben való láttatása. Ahogy a *Tragédia* egyik legfőbb esztétikai megformáltsága ez, úgy lírájának is, de ott van ez az ellentételezés tervezett alkotásainak fennmaradt gondolatcsíraiban is, a már elemzett aforisztikus mondatokban vagy – egy teljesen más területre tekintve – a rajzaiban is fellelhető ez a látásmód és egyben formaelv.

Az elmélkedő ember mindig rákérdez valamire, és kérdésének tárgya irányulhat az őt körülvevő szűkebb-tágabb valóságra, a kozmoszra, a transzcendenciára, az ember helyére a világban, az emberi lét értelmességére, az emberi egzisztenciára. Megtalált válaszaiban többször ott a feltevés: vagy így van, vagy éppen ellentétesen. Például leveleiben is ott ez a vagy-vagy dilemma, csupán egy példát hozva: még csak húsz éves, amikor szenvtelen higgadtsággal így ír barátjának, *Szontagh Pálnak*: *“Az élet rövid – a halálra sokat nem adok – Ha van öröklét, akkor éppen rövid határ üdő a halál, ha nincs annál rosszabb.”*<sup>111</sup> Aforisztikus töredékeiben is fellelhető ez az ellentételező variálás, ahogy arra már utaltam a fentebbi fejezetben, itt csak egy példát hozva: *“Nagyszerű ember volt, ki először halhatatlannak állítá a lelket. Nagyszerű, ki először megtagadta.”*<sup>112</sup> Szemléletének egyik alapvető sajátja az ellentétes nézőpontváltás, az ellentmondások együttlevősége, valamint a szokat-

<sup>109</sup>Barta János, 1942. 97.

<sup>110</sup>Barta János, 1942. 98.

<sup>111</sup>*Madách* levele *Szontagh Pál*hoz. 1843 12/1. *MÖM. II.* 957.

<sup>112</sup>*MÖM. II.* 754.

lan nézőpontok kedvelése, s ez nemcsak a nyelvi szinten, de a vizuális síkon is megjelenik, bizonyítja ezt az ifjabb Balogh Károly emlékezése: *“Festményei és rajzai valóban nem mondhatók valami tökéleteseknek. De mindig van bennük valami eredetiség, valami keserű humor, vannak – néhol groteszk hatású – ellentétek, mert Madách itt is nagy kedvét lelte az ellentétek kidomborításában. – Évekkel ezelőtt gyakorta felkerestem nagyon szeretett – sajnos, ma már nem élő – unokabátyámat, Madách Aladárt, Sztregován. A nagy költőnek, Madách Imre hajdani dolgozószobájában – melynek minden bútora, minden tárgya még az ő emléké-ről beszélt – hányszor nem nézegettem el ez inkább primitív, sokszor karikatúraszerű rajzokat és festményeket, amelyekben többnyire a széles a keskennyel, a hosszú a röviddel, a kerek a szögletessel, – a színekben pedig a lángoló vörös s zölddel vagy a kék a sárgával van, lehetőleg bizarr ellentétbe állítva.”*<sup>113</sup> A rajzok és festmények többsége fennmaradt, és a Madách Irodalmi Társaság kiadásának jóvoltából mi is szembesülhetünk e sajátos madáchi látásmóddal, ha átlapozzuk a *Madách Imre rajzai és festményei* könyvet. Az ellentétes nézőpont többször keveredik a nem várt és meglepő eredeti ötlettel, néhol a groteszk vonásokkal, és a karikatúraszerű ábrázolásokkal. Ilyen például az *Utcai látvány nézői ablakokról* rajzának fordított, felfelé irányuló nézőpontja; az *Imre-napi köszöntés az Oroszlánbarlangban* rajz öniróniája, a *Huszár Anna felülnézetben* (*“Huszár Anna a mint a légy látja a plafondról”*) rajz meglepő, felülnézetben ábrázoló perspektívája. Vagy a *Matolcsy szívét hozza Ité Ninának* rajzában a rajz szövegének köznapi metaforája és az ábrázolás konkrétuma (*Matolcsy* kezében tartja a szívét) közötti feszültség kelt humoros hatást. Hasonlóan humoros hatást kelt a meglepő ellentétes összeillesztések révén az *Egy joviális gyerek* karikatúrája, melyen egy guggoló gyermek látható, hatalmas fejjel, szájában hatalmas pipával. A gondolatcsírákat tekintve eredeti az *Arcképvázlat* kísérlete, melyen egy emberi arc megformálását 13 kisebb arcból illeszti össze.<sup>114</sup>

<sup>113</sup>Balogh Károly, 1924. 45.

<sup>114</sup>A Madách rajzokról és festményekről bemutatásuk mellett részletes elemzés olvasható: Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba: *Madách Imre rajzai és festményei*. Madách Irodalmi Társaság, Balassagyarmat – Bp., 1997.

Az elmélkedő alkatú ember nem mindig filozófus, nem épít rendszert, nem hoz létre egységes világnézetet, ahogy *Madách* sem. Az elmélkedő, reflexív típus a legkülönbözőbb eszmék befogadója, egyik fő szenvedélye az ismeretszerzés és a folytonosan reflektálás ezekre, így a morálra, a történelem folyamatára, az élet értelmére, saját és mások életének történéseire. Főképp drámái és drámatörredékei mutatják, hogy egész életében foglalkoztatták bizonyos konfliktustípusok, mint a férfi–nő kapcsolata, a kiemelkedő személyiség és a tömeg, az egyéni szabadság és az önmegvalósítás lehetőségei illetve korlátai.

Az elmélkedő *Madách*nak mindig szüksége volt az izgatásra, egy tárgy nem foglalta el: mindig szüksége volt eszmékre, a szellemiségre, az értelemre. Az elmélkedő *Madách* hol ilyen, hol olyan válaszokat, így végül is relatív igazságokat talált magának. Bizonytalanságba sodorja a racionalizmusa, míg romantikus lelke (metafizikai) bizonyosságokra vágyódik. E kettősség összefügg a kétféle tudás megkülönböztetésével: a racionális, értelemmel felfogható, hideg, – még negatívabb értékminőségében a számító, kalmárszemlé – tudással, és a metafizikai igényű, az élet, a létezés egészét a maga teljességében megértő bölcsességgel. Lirájának egésze az érzelmi telítettségnek és gondolatgazdagságnak egy jellegzetes keveréke, a sajátos madáchi látásmód hordozója, lelkének és szellemiségének többszörös ellentétekben megfogalmazódó, többszörös kétszólamúságokat hordozó belső vitája.

## VII. AZ EGYMÁSBA-JÁTSZÁS

Az irodalom történetében és a közoktatásban rögzült kanonizáció miatt az olvasó először *Az ember tragédiájába* mélyed el és érdeklődése netán ezután fordul *Madách Imre* drámái, versei felé. Ha jól ismerjük *Az ember tragédiája* egész szövegvilágát és elkezdjük a magunk örömeire olvasni a *Madách*-verseket, akkor egy-egy – a *Tragédiából* ismert – kulcsszó, kulcsmondat, motívum, gondolati párhuzam felfedezésével, az egymásba-játszások felismerésével, tehát a *Tragédia* valamely szegmentumának a versbe való belépésével már túllépünk a konkrét olvasott költemény szövegének megértésén. Tudatosan vagy tudat alatt, de

szinte megakadályozhatatlanul elindul a befogadóban egy mozgás, egy dinamikus felfedező és teremtő, elsősorban intellektuális síkon történő, játékos, ide-oda irányuló mozgás az adott költemény és a *Tragédia* szövegvilága között, és ez utóbbi szinte feltölti az előbbi, sőt, szinte dialogizálnak egymással. Így a befogadó észreveszi, hogy *Madách Imre* számos versét egyszerűen nem tudja olvasni a *Tragédia* nélkül, csak a nagy műtől kapott szemüvegen keresztül, így e versek megértése a *Tragédia* előzetes megértésének, értelmezésének és hatásának a folyamatába illeszkedik. Ez a jelenség egy kettős folyamatot indított illetve indíthat el a versek értelmezés-történetében és egyben értékelési tendenciájában. Egyrészt a madáchi líra túlzott alulértékelését a nagy mű, a *Tragédia* árnyékában. Az irodalmárok nagyobb része (mint a befogadást hivatásukként gyakorlók) a *Tragédia* szerzőjétől a remekmű után talán túl sokat vártak el a líra területén is, és ez a *Tragédiából* kiinduló előfeltevés az oka annál nagyobb csalódottságuknak, melynek következményeként túlságosan is kritikussá váltak *Madách Imre* valamennyi versével szemben. S mindebből következően a főmű mintegy elhomályosította annak a néhány költeménynek az értékét is, melyeket mégsem kellene az utókornak elfelejtenie az életmű egészére tekintve. Azonban a befogadás folyamatában a *Madách*-versek egy részének a *Tragédiával* való szükségszerű egybekapcsoltsága miatt, elindulhat egy – a versekre pozitívan visszaható – tendencia is. Hiszen számos költemény esetében, ha észreveszi, felfedezi a befogadó az adott vers és a *Tragédia* közötti egymásba-játszást, akkor a felfedezés öröme, a *Tragédia* visszahatása a versre egy újfajta esztétikai élményt generál. Egy olyan újszerű esztétikai élményt, melyben egyaránt benne van a szövegek közötti egymásba-játszás felfedezésének öröme, és benne van a *Tragédia* eszmeiségéhez való viszonyítás is, melynek révén az egyes költemények reflexivitása meghatározódhat, így egy többszörös hermeneutikai dialógus jöhet létre. Ezzel nem azt állítom, hogy a befogadó nem veszi észre e költemények formai érleletlenségeit, a költői technika hiányosságait, a poétikai, stilisztikai sikerületlenségeket, a kiforratlanság számtalan jelét, hanem azt, hogy a *Tragédia* és jó néhány költemény közötti egymásba-játszás miatt e versek újszerű esztétikumuk mintegy arányában megnő akkor, ha az esztétikumot a megér-

téssel, az értelmezéssel komplementer fogalomként és tevékenységként értelmezem. Azaz az esztétikumot nemcsak kizárólagosan a megformálással, így az esztétikai élményt nemcsak a forma élvezetével és hatásával azonosítom. Tehát *Madách* költeményeinek befogadása nemcsak (kizárólagosan) az esztétikai sikerületlenség – sikerültség kétségkívül meglévő poétikai, stilisztikai milyensége illetve hiányossága felől válik analizálhatóvá, hanem a versek értelmezési folyamatának a természete felől, azaz ahogyan ebbe a versolvasási folyamatba folytonosan belejátszik a *Tragédia*, mert előbb vagy utóbb belejátszóvá tette maga az alkotó, *Madách Imre*. Számos költeménye és a *Tragédia* közötti egymásba-játszás egyfajta ide-oda mozgó, változó, egymást újrainró, dinamikus mozgásként írható le, a befogadási folyamat újszerű esztétikai élményeként.

Ha *Madách Imre* életművének egészére tekintünk, véleményem szerint az alkotói játékosság mozzanata abban az évtizedeken átívelő, folytonosan újragondoló és újrakonstruáló alkotói kedvben ismerhető fel, mely a különböző élet-igazságok, a világ és az emberi létezés leg-tágabb összefüggéseinek megértési igényében és gondolatainak közlési vágyában realizálódott. Ebből a nézőpontból érthetővé válik *Madách Imre* alkotó műhelyének az a sajátsága, hogy egy-egy jól, frappánsan megfogalmazott életbölcseleti, elmélkedő gondolatot, képet, párbeszédet (stb.) – ha az adott mű nem jelent meg – átemelt más műveibe. Az ilyen átemelések, azonos vagy hasonló, néhány soros egységekből álló szöveget köti össze líráját, drámáit és a *Tragédiát*, azaz a madáchi szövegeket, melynek fellelése e szöveg-szövet felfedezésének az öröme is hordozhatja. És ez az öröm nemcsak a filológusok, az irodalomtörténészek számára nyilvánulhatott meg, amikor feltárták e szöveg-összefüggéseket, hanem ugyanúgy esztétikai élmény és öröm lehet a befogadónak is ezeknek az egymásba-játszásoknak a felfedezése.

Jelen fejezetben egyetlen *Madách*-vers – *A nő teremtése* – és *Az ember tragédiájának* egymásba-játszását részletezem, bemutatva azt, hogy a két szöveg együttlevősége milyen játékos, dinamikus mozgásformákat indíthat el a befogadási folyamatban, és miképpen gazdagíthatja magának a versnek – önmagában kisebb mértékben meglévő – esztétikumát és a szöveg örömeit. Annak az öröme egy alváltozatát,

melyet Roland Barthes a befogadás, az olvasás “*vágyott dialektikájának*” nevez, mely arra irányul, hogy “*a játszmák ne legyenek lejátszva, arra, hogy legyen játék*”.<sup>115</sup> Ilyen játékba kapcsolódhat be a befogadó e versen túl például az *Gyermekimhez*, az *Örüljek meg*, a *Hit és tudás*, az *Ó- és újkor*, az *Egy örült naplójából*, *A megelégedés*, az *Éjjeli gondolatok*, a *Pál öcsém sírjánál*, a *Betelt kívánságok*, a *Lót*, *Az első halott*, *Az angyal útja*, a *Mária testvérem emlékezete* című versek és *A halál költészete* ötrészes ciklus esetében is.<sup>116</sup>

*A nő teremtése* című elbeszélő költemény meglepő felütésében egy egyéni – romantikus – mítosz formálódik.<sup>117</sup> Az első három strófában vegyődik a görögök Erósz-mítosza a zsidó ószövetségi mitológiával. Vajon ki ez a lény, akinek még Lucifer, a hajthatatlan, a dacolva hódoló is térdet hajt? Egy nőnemű tündér szellemlény, egy nő-angyal, Hajna az, aki előtt még ő is leborul, aki Lucifer “*imája*”. Mintha a *Tragédia* Luciferének paródiája lenne a vers szerelmes Lucifere. Majd a 4. és az 5. versszakban egy másfajta teremtéstörténetről olvashatunk:

Jehovának jött egy pajkos gondolatja,  
A végtelen űrben hogy földünk teremtsen,  
Játékaúl az ős szellemeknek és im  
Gondolatját menten a tett is követte.

<sup>115</sup>Szerinte az olvasás örömeinek egyik forrása “*bizonyos törésekből (vagy bizonyos összeütközésekből)*” származik: *össze nem illő kódok lépnek kapcsolatba egymással*. Roland Barthes: *A szöveg öröme. Irodalomelméleti írások*. Osiris Kiadó, Bp., 1996. 76–77.

<sup>116</sup>*A nő teremtésén* kívül a felsorolt versek és a *Tragédia* közötti analógiákról ad áttekintést *Schéda Mária* többször is idézett könyvének egésze valamint *Horváth Károly* *Madách-monográfiájának* a bölcseleti verseket vizsgáló fejezete, V. ö.: Horváth Károly: *Madách Imre*. Horpács, 1999. 101–106.

<sup>117</sup>Hasonlóan a *Tragédiához*, hiszen ott is, mintegy továbbíródik a teremtés-történet. V. ö.: Máté Zsuzsanna: *Madách Imre, a poeta philosophus. Tanulmányok Az ember tragédiája esztétikumáról*. Bibor Kiadó, Miskolc, 2004. (Második kiadás.) 125–139.

Szellemek, hű társim! jöjjetek, jöjjetek!  
Mindenki teremtsen, mint szeszélye súgja,  
Közösen készítsük el a porvilágot,  
Majd meglátjátok, mi jót nevetünk rajta.

Kedélyes ez a szellemvilág, a keresztrímek és a felező tizenkettes hangsúlyos ütemezés játszi könnyedséget adnak verssoroknak. Jehova pajkos gondolattól vezérelt világteremtése, az emberi létezés, mint az isteni kacagás tárgya görög mintára – megerősíti azt az intenciót, hogy nemcsak Lucifer, hanem az egész szellemvilág paródiájáról olvashatunk a *Tragédiával* való egymásba-játszás révén. A költemény mindentudó, Jehova gondolatát, Lucifer érzéseit, az ördögi érzéseket is ismerő narrátora szerint a világteremtés oka csupán egy isteni pajkos gondolat és az ős szellemeknek játéka. Ahogy játék a *Tragédiában* is, mégpedig Lucifer szerint – az Úrral szembeni vitájában, ahol Lucifer két okot jelöl meg:

Aztán mivégre az egész teremtés?  
Dicsőségedre írtál költeményt,  
Beléhelyezted egy rossz gépezetbe,  
És meg nem únod véges végtelen,  
Hogy az a nóta mindig úgy megyen.  
Méltó-e ilyen aggastyánhoz e  
Játék, melyen gyermekszív hevülhet?

E párhuzam nyomán, úgy tűnik, mintha a vers narrátora a *Tragédia* Luciferének szemléletében állna. A vers alábbi 6. strófájában a teremtés az ellentétek egységében történik, szintén analógiát mutatva a *Tragédiában* a Lucifer által láttatott teremtéssel.

S alkot minden szellem, ez sugárt, az árnyat.  
Ez virágot, az meg a virágba férget,  
Ez dalos madárkát, játszi pillangókat,  
Az kietlen pusztát és lánggyomru bércet.

A 7. versszak narrátora továbbra is a *Tragédia* Luciferének szemléletében állva szól, hiszen az Isten képmására teremtett férfi csupán egy báb, aki nem látja báb-mivoltát, nem látja az isteni végzetet, a transzcendens determinációt, mint a sorsát mozgó sodronyait. Ádám paródiája (lehetne) ez a báb-férfi, ugyanakkor az ember paródiája is. A báb: a teremtett ember metaforája, igaz a *Tragédia* „hiú bábja” helyett itt legalább egy méltósággal játszó báb az (első) ember; a bábjáték: az élet, a létezés metaforája; a sodronyok pedig a végzetszerű meghatározottságok, a determináció metaforája. A (luciferi) narrátor meglátatja az olvasóval az ember sorsát, tetteit irányító, determináló sodronyokat, de a teremtett ember szemei előtt ezek rejtve maradnak, így válik egyszerre komikussá és tragikussá is olvasatomban ez a méltósággal játszó báb-ember. Ugyanakkor a versnek ez a leginkább sikerült és gondolatgazdag strófája szinte válaszol a *Tragédia* egyik legnagyobb dilemmájára: a szabad akarat és a determináció, a szabadság és a végzetszerű meghatározottságoknak a szembeállítására, ez utóbbi érvényességét, a determinációt hangsúlyozva, ahogy azt Lucifer teszi a *Tragédiában*.<sup>118</sup> Az elemzett hetedik strófa így szól:

Jehova teremtett önképére férfit,  
Mint bábót készítünk a gyermek-színpadra,  
Melyen olyan furcsa méltósággal játszik  
Szem előtt elrejtett sodronyán vonatva.

A következő két strófában Lucifer dualizmusával szembekerül Jehova monoteizmus, a hatalom megszerzésének kontextusában, hasonlóan a *Tragédia* első színéhez.<sup>119</sup>

<sup>118</sup>Máté Zsuzsanna: *A végzet hatalma Madách Imre Az ember tragédiájában*. -In: XII. Madách Szimpózium. Kiadja a Madách Irodalmi Társaság. Bp.–Balassagyarmat, 2005. 34–47.

<sup>119</sup>V. ö.: Máté Zsuzsanna: *Madách Imre, a poeta philosophus*. 2004. 107–125.

“Készen áll a föld, most kormányozzunk együtt”  
Szólt Lucifer. – “Nem, az csak engem illet!  
Viszonzá Jehova; vagy nem-é teremtem  
A földnek királyát?” – s amint mondta, úgy lett.

A szelídebb lelkek megnyugodtak benne,  
A meghódolók közt első volt szép Hajna,  
Csak néhány törhetlen volt még Luciferrel,  
Amint a hűséget büszkén me tagadta.

Majd a következő négy versszakban előttünk áll a *Tragédia* parodisztikus Lucifere: az önbecsülését meg nem tagadó, új világot teremteni akaró, Jehovával megküzdő Lucifer, aki elbukik ugyan e harcban, de szerelmét, “*szép Hajnáját*” mégsem tudja feledni. Visszalopózik a mennynek ajtajához és Hajnát elcsábítja:

Lucifer száműzve búsán elbolyongott,  
Átok s kárhózzal megtörött keblében,  
Megveté a boldog meghódoltak sorsát,  
Üdvét elfeledte, csak szép Hajnáját nem.

És midőn az éj jött gyászos hollószárnyal,  
Vissza, ellopózott a menny ajtajára,  
Egy tekintetért a szép Hajna szeméből,  
Egy pillantásért a régi boldogságba.

Hajna éppen ott állt a menny ajtajában,  
S búsán elmerülve a vak éjbe néze;  
Száműzött hívének gondola sorsára,  
Nagyszerű buktára, forró szerelmére.

Lucifer átfogta, csókot égetett rá,  
S ő nem tudta, álma folytatása-é ez,  
Vagy való? azt érzé csak rengő kebelével,  
Hogy bár fájt mit érzett, mégis olyan édes.

És midőn fölébredt Lucifer karjában,  
Az égből száműzve, itt földünkön volt már,  
Megfertőzteté őt kedvesének csókja.  
Rá többé bocsánat, rá többé üdv nem vár.

Lucifert ellenben megszentelte a csók,  
Pártos társaihoz már többé ő sem fér,  
Nincs hát maradások égben vagy pokolban,  
Csak földünkön, köztök mely közömbös harctér.

És az ölelésnek mennyek ajtajánál  
Lánya lett gyümölcse, – ördög, angyal lánya,  
Fölfogák szülői, elvivék s letették  
Az alvó Ádámnak vágyteljes karába.

Ádám ébredt, titkos vágy voná a lányhoz,  
Úgy érzé, mint hogyha oldalából lenne,  
Nem tudá, hogy angyal s ördögnek csókjából  
Lön kinúl és üdvül a leány teremtvé.

Ámde Lucifer, a zord, és szende Hajna  
Csakugyan világot alkotott magának,  
Mert mióta nő van, áldást, átkot szórva  
A szívnek világán benne uralkodnak.

“*Ah, már a Sátán is romantizál*” – juthat eszünkbe Ádám szava a londoni színből, a végére jutva e megmosolyogtató, lírába szőtt, könnyed, meseszerű, szentimentális történetnek. Az első nő – a *Tragédiá*-ban méregből és mézből összekevert nő –, itt hasonlóan a kín és üdv hordozója, egyszerre ördögi és angyali teremtmény. Nemzése, megteremtése révén Lucifer és Hajna “*Csakugyan világot alkotott magának*”, a szívnek világát, amelyben uralkodnak. A szerző játékos formálása megteremtette a *Tragédia* Luciferjének, a hideg tudásnak és érzelem-mentességnek parodisztikus ellenpárját: a romantikus, szerelmes ördögöt és annak egyéni, romantikus mítoszát, *A nő teremtését*. A

*Tragédia* Lucifere helyett – aki az érzelmektől irtózik, hatalma nincs felette és a hideg racionalizmusával hiába harcol az emberi érzelmek ellen, mert uralkodni nem tud rajtuk –, az elbeszélő költemény Lucifere egy önbecsét nemesen megőrző szerelmes ördög-figura, aki az érzelmek világának a megteremtője az első nő teremtése által. E vers szerelmes Lucifere azonban csak a hideg tudású és a dórén tagadó Lucifer miatt vált egy pillanatra érdekessé a poézis e játékában, így a *Tragédia* Luciferének parodisztikus ellenpárja e költemény Lucifere, egy újabb ellentételezési formáját mutatva meg a madáchi alkotásmodnak. Az elbeszélő költemény és a *Tragédia* közötti egymásba-játszás – a két szöveg közötti analógiák és elkülönböződések felfedezése – intellektuális játékba vonhatja a befogadót, egy, az elbeszélő költemény megformálásának (gyenge) esztétikai minőségén túlmutató újfajta, hatványozottabb esztétikai élménybe: a szöveg-szövetek örömébe.

Vajon fontos-e, mikor írta *Madách Imre* e költeményt? A filológusoknak, az irodalomtörténészeknek igen: 1856 tájára teszik a valószínűsíthető időpontot.<sup>120</sup> Lényeges-e a befogadó számára? Akár a *Tragédia* előtt, akár utána írta e költeményt vagy netán a nagy mű előtt, de később 1864-ben, kéziratot kötete szerkesztésekor átírta ezt a verset: e három variáció lehetősége alapvetően nem változtat a vers és a *Tragédia* közötti egymásba-játszás lehetséges esztétikai élményén. Ugyanakkor – a befogadó vagy az irodalmár számára – lényeges információt jelez *Madách Imre* látásmódjáról és egyben alkotói módszeréről: az ellentétesség illetve a nem vártság, a meghökkentő nézőpont kedvelését.

#### VIII. LÍRÁJÁNAK ELLENTÉTELEZÉSEI ÉS ELLENTMONDÁSOS EGYÜTT-LEVŐSÉGEI

A madáchi líra ádámi és luciferi hangja – melyet már *Gyulai Pál* észrevett – az egyik alapvető kétszólamúság. Ezen belül maga az ádámi beszédmód is kettős lírájában: egyrészt a heves lelkesedés, az érzelmek, az ábrándok, az eszmékkel és az idealizmussal telítettség, és ezzel el-

lentétesen a mindezekből való kiábrándulás, a dezillúzió, melynek esztétikai minőségei a tragikum, a drámaiság illetve az elérikusság. Az utolsó évtized lírájában a luciferi beszédmód válik majd erőteljesebbé, mely az (ádámi) lelkesedésekre és csalódásokra adott pesszimista reflexió. E versek esztétikai minőségei az értékvesztések megláttatásán alapulva a gúny, a szarkazmus és az irónia. Lírájának egészében mindez keveredik, létrehozva egy többszörös kétszólamúságot: így az egyes versekben külön-külön, néhol egy versen belül egyszerre megszólalóan egymást gerjeszti és egyben mérsékli az ádámi és a luciferi szólam, vegyítve az ábrándokat, az eszméket, a morális értékek állítását – mindezek azok hiányának megláttatásával, a kiábrándulással és a kiábrándítással, ahogy a *Tragédiában* is. Mégis, *Madách* költészetének egészében erőteljesebb az (ádámi) kiábrándultság és a (luciferi) pesszimizmus, mint drámai költeményében.

E (luciferi) pesszimizmusból csupán egyet emelnék ki, a szkepticizmus gúnykacaját. A gyarló emberi világra tekintő kívülálló lírai magatartás ez, kétfajta gúny keveredik bennük. Egyrészt egy nyílt gúny, mely megvetéssel, fölénytelítéssel és – romantikus módon – a keserű gúnnnyal, a szarkazmussal párosul.

Kacagok, ha hallom mondani,  
Emberben égi szikra ég.  
S társadalma viszonyaiból  
Művelődéséből fenn beszél.  
Két vezérrugója van csupán,  
A gyomor s a szemnek ingere;  
Az szülé, mivel csak kérkedünk,  
S társadalmunk ennek gyermeke.

/Egy örült naplójából 6./

Másrészt a *Tragédia* Luciferének szállóigévé vált mondata – “*Tragédiának nézed, nézd legott komédiának és mulattatni fog*” – szinte sommázza e kacagások tragikus-komikus minőségének ellentétes értekszerkezetére épülő irónia egy másik formáját, a burkolt gúnyt, amelyben a lírai én magatartásának fölénye már csak viszonylagos.

<sup>120</sup>Radó György–Andor Csaba, 2006. 692.

Ilyen burkolt gúnyra épül a *P. barátomhoz* költői levele, melyet 1857. február 7-én *Szontagh Pálnak* küldött el. Morál-kritikája ma is meggondolandó, mivel kevésbé változó viszonylatú. Azaz a vers morál-kritikája kevésbé függ a szöveg keletkezése és a befogadása közötti viszonytól, azok történeti meghatározottságától, ezért érezhetjük ma is aktuálisnak.

|                                         |                                           |
|-----------------------------------------|-------------------------------------------|
| Komoly színben nézed te a világot       | Ha látsz ifjút, ki lángérezést lehelve    |
| Barátom, óh, hisz jobb hasznát vehetd,  | Leánykájáért, halni esd, ohajt,           |
| Csak addig örülésig bús az arca,        | Kacagj, kacagj, s meglátod, mint felejt,  |
| Amíg az ember rajta jót nevet.          | Mint hagyja el, csak csásbszavára hajt. – |
| Tréfának nézi Isten is e földet,        | Ha látsz nőt, aki keble édenével          |
| Tréfának ember amit rajt mivel,         | Büvös csókjával éltet, üdvözt,            |
| Különben a szép mindenség köréből       | Kacagj, kacagj, most olvasá meg az árt,   |
| Rég mint fekélyt úgy lökte volna el.    | Melyért eladta szivét, bájait.            |
| Ha híres férfit látsz, amint vezérel    | Ha látsz anyának gyermeket hizelni,       |
| Országokat s vág fontos arcokat,        | S kebledben ébred tiszta kéjsugár         |
| Magasb lénynek tekinted áhitattal,      | A természet szavára: óh, kacagj fel,      |
| És törpének hiszed saját magad.         | Hiszen csínt tett, vagy játékszerre vár.  |
| Hiszed, hogy minden léptén bölcsesség   | Ha látsz haldoklót térti Istenéhez,       |
| [van,                                   | S elfogja lelked méla áhitat:             |
| S ki fel nem fogja őt, csupán te vagy:  | Kacagj, Istent vágnék csak megcsalni,     |
| Kacagj, kacagj, mert a nagy férfiú, ah! | [percnyi                                  |
| Egy szállal sem különb, mint tenmagad.  | Bánattal, hosszú bűnös út miatt.          |
| Ha szent ügy zászlaját látod kitűzve,   | És jó a pap, áldást mond a halottra,      |
| S alatta hangzik ihletett beszéd,       | Buzgón hajolnak meg vén térdei:           |
| Mig lelkesült csoport gyűlőng alája,    | Kacagj, mert amíg ajkai mozognak,         |
| És nőni érzed a nép szellemét:          | A temetési díjt számolja ki.              |
| Kacagj, kacagj, mert minden egyes érzi, | Te komolyan veszed nagyon, barátom,       |
| Hogy a zászló csak vastag ámitás,       | Az életet, ne vedd, mert jaj neked!       |
| Néhány deáké a gúny s lelkesülés,       | Kacagj velem, míg a sok kacagásban        |
| A többieknek célja, elve száz.          | Szived kigyógyul avagy megreped.          |

Az episztolát ígérő intonáció előreutalva már felveti az egész versen ritmikusan végigvonuló ellentétes lét-értékelés kettősségét: a ko-

moly, így tragikus létértelmezést (örülésig bús) vagy a komolytalan, komikus (jót nevet) bipolaritását, ezzel együtt a két ellentétes létértelmezés lehetőségét. A kacagó világnézés mellett először a hasznossággal érvel. Majd egy meglepően kitágított váltást követően a következő négy sorban transzcendens értelmezés lesz az indirekt érv: Isten, ha nem nézné tréfának az emberi tevékenységet, akkor már elpusztította volna azt.

A költői levélben hatszor ismétlődik meg ugyanaz a vitázó-érvelő versegység: *“Ha látsz”* megszólítású sorok először vázolnak valamely miniatűr élethelyzetet, egy morálisan értéktelítettnek vélt állapotot, majd a refrénként visszatérő *“kacagj”* felszólítás után a lírai én értelmezése leleplezi annak valódi mivoltát, és megmutatja értékhiányos vagy látszatértékkel telített jellegét. Egy állandó érték-kettősséget állít ez a vers, így ironikusnak tekinthető, ahogy említettem, az irónia a burkolt gúny formájában jelenik meg. Minden kacagás valamely látszat-nagyszerűségnek a kisszerűnek az értelmezésén és láttatásán alapul, minden kacagás mögött értékvesztés van, egy nagyszerűnek vélt morális érték mint látszat leleplezése és igazi (kisszerű) valójának a feltárása. Így e keserű (luciferi) kacagásokba, az értéktelítettség után az értékhiányok feltárásába a lírai énnek és a megszólítottnak csak viszonylagos a fölénye, ezt hangsúlyozza a verszárás kettőssége: vagy belehal e felismerésekbe, vagy kigyógyul a kacagások a révén. Belehalhat abba, hogy a számára értékesnek hittről – a bölcs nagyemberről, a szent ügyről, a tiszta, számítás és érdek nélküli szerelemről, az őszinte gyermeki szeretetről, a valódi megbánásról és a halott iránti részvétről – egyaránt kiderül kisszerű, hazug, ámitó vagy valamely érdektől vezérelt, azaz morálisan értékvesztett mivolta. Vagy szíved kigyógyul: ha az ember már nem hisz az élet morális értékeinek a megvalósulásában, mivel felismeri azok torz megvalósulásait. Így a verszárás, bár igen konvencionális (*“Kacagj velem, míg a sok kacagásban / Szíved kigyógyul avagy megreped.”*), de a vers egészével együtt egy többszörösen dinamikus értékszerkezetet és ironikus létértelmezést képez.

Ha arra a kérdésre szeretnénk választ kapni, hogy mikor alakult ki *Madách* ellentételező látásmódja illetve ennek variánsa, az el-  
lentmondásos együttlevőségekben való szemlélete, az egyik lehetséges



választ a közvetlen szemtanú, *Bérczy Károly* emlékbeszédében lelhetjük fel. A kortárs és barát e szemléletbeli változást 1843-ra teszi, és *Szontagh Pál* hatásának tulajdonítja, ahogy nyomában a Madách-irodalom nagyobb része is. *Szontagh* szelleme *“a csaknem mindennapi együttlétben észrevétlen átolvadt Madách viseleti modorába is: az eddig bátortalan, a tömegből örömet visszavonuló, komoly ifju, gyakori betegeskedése dacára, a helyzet komikumát rögtön kiaknázni tudó, élénk, merész, s barátjával együtt nemcsak a szónoklat terén, hanem magán körökben is legörömostebb hallgatott társalgóvá lett. (...) E befolyás azonban nem maradt nála csupán a külsőségekre korlátozva: kiterjedt az általános világnézetére is; s ő, ki eddig örömet az öröm, fájdalmát a fájdalom, indignációját a keserűség hangján fejezte ki, lelke írott nyilatkozataiban a mosolyt a könnyel, a lelkesedést gunnyal kezdé vegyíteni, fogékony lelkében meggyökerezett az élt misere-jein felülemelkedő objectivitás alapja, melyhez aztán a későbbi évek súlyos tapasztalásai kellettek, hogy ez az Ember tragédiáján előmlő s többnyire keserű humorral nyilatkozzék.”*<sup>121</sup>

*Kerényi Ferenc* még korábbra, a pesti egyetemi évekre teszi *Madách* önálló egyéniségének e kettős jellemzőjét: *“már ekkor tetten érhető nála egy intellektuális-megfontolt, iróniával és öniróniával kiegészülő (ha tetszik: luciferi) és egy nyitott, minden újért lelkesedni kész, ám gyors csalódásra is hajlamos (szinte ádámi) magatartás.”*<sup>122</sup>

Az ellentételezés különböző formai variánsai és többszintűsége a legszembevetőbb sajátossága a madáchi lírának, szinte valamennyi versében fellelhető az ellentét valamely formája, így a jelzős szószervezetektől, a szóképektől kezdődően egészen a nagyobb versegységéig, a gondolati tartamig valamint az ellentételező értékszerkezetig. Az ellentét alakzata a leggyakoribb, csupán néhányat felsorolva közülük:

<sup>121</sup>Bérczy Károly: *Madách Imre emlékezete*. In: *Madách Imre összes művei*. Kiadta: Gyulai Pál. 1880. XXIII–XXIV.

<sup>122</sup>Kerényi Ferenc, 2006. 49.

Mennyet, poklot, mindegy már nekem

Bú s remény közt a kétség megöl.

/Vadrózsák IV./

ki rózsát hintettél körödben,  
Amíg magadnak csak tövis maradt.

/Fagyvirágok V./

Hogyha távol vagy, vonzasz magadhoz,  
Ha közel vagy, üzesz engemet,

/Szőke Ipoly/

Rossz vagy, oh nő, látva látom,  
Aki voltál ideálom!

(...)

És én még most is szeretlek,  
Bár kerüllek, bár gyűlöllek.

(...)

Vonz és öl szemed sugára –  
Poklát, üdvét ha kitárja.

/Három feljajdulás/

Csak azt tudom, hogy kétség s nyugalom közt  
Kell mindkettőnek hullámoznia.

/Dalforrás/

S az őszi est velünk mosolyg, velünk sír

/Csak el, csak el!/

Lennének jók, hogy szerethetném, vagy  
Gyűlöltre elég gonoszak,  
És becsülni tudnám jóban, rosszban,  
Erejéért akaratuknak.

/Egy örült naplójából/

Hittem, kétkedtem, vágytam és lemondtam,  
Mosolygtam, sírtam, multon és jövőn,

/Útravaló verseimmel/

Az ellentétes gondolatritmust is többször fellelhetjük, példaként a *Vadrózsák* második darabjában:

Mért gyújtottál lángot e kebelben,  
Hogyha most hideg maradsz, leány?  
Mért tanítál meg forrón szeretni,  
Hogy kacagjad kínomat csupán?

Az ellentételezett vagy-vagyokban, azok ritmusos ismétlődésében konstruálódik a *Kérelem egy nőhöz* című verse is:

|                                   |                                   |
|-----------------------------------|-----------------------------------|
| Ha a szó érzeményünk burka csak,  | Ne olvasd hát, ha hozzád írok én, |
| Mért írjam én? Hogy elámitssalak? | Ki tudja, álarc-é vagy érzemény.  |

|                                    |                              |
|------------------------------------|------------------------------|
| Ha hü tolmács a szó, úgy rettegek, | De közte vannak fehér sorok, |
| Hogy érzéseimmel megrettentelek.   | Rokonlélekhez szólanak azok. |

Hahogy megérted, úgy boldog vagyok,  
Ha meg nem érted – én is hallgatók.

Megkapóan őszinte versét, az *Önmegtagadás* címűt szintén az ellentétes gondolatritmus teszi jellegzetessé, melyet tovább fokoz a szélsőségesen szembeállított értékek közötti választás: Isten trónja mellett a porföld; éden virága helyett a kedves rideg lakásának a választása. S végül nem várt elemként egy újabb gondolati ellentéttel zárja a verset: *“Bírádért ki édenről letenne, Nyugalmadért elhagy még téged is.”*

|                                         |                                      |
|-----------------------------------------|--------------------------------------|
| Ha csillag volnék Isten trónja mellett, | Ha éden kertének lennék virága,      |
| Mégis csak e porföldre szállanék,       | S rideg lakásod lenne pusztaság,     |
| Itt nyílna nékem a boldogság benned,    | Vagy vélelem jőne éden illatárja,    |
| Minőt számomra mást nem ád az ég.       | Vagy hervadnék veled, mint sirvirág. |

Körödbe helyze végzetem szeszélye,  
S önakarát, ím, száműzésbe visz,  
Bírádért ki édenről letenne,  
Nyugalmadért elhagy még téged is.

Ezen túl igen gyakoriak a paradoxonok. Néhány példát kiemelve: a IV. fejezetben már idézett panteista életérzést kifejező *Sírom* című költeményének egésze egy paradoxon, a sírban lévő élet eseményeinek a megjelenítése. Vagy a *Fagyvirágok* III. ciklusában egy halott kedvest többre tart, hiszen *“az emlékünkből él csupán, / S még jobb a holt, mert nem lesz hitszegő. / (...) Míg a halott szunnyadva édesen, / Virágzóan, mosolyogva megmarad.”* Az *Egy est emléke* költeményének utolsó hét strófája keletkezés és elmúlás, élet és halál, a múlt halálvágya és boldogsága valamint a jelen életfelelettségének szembeállításával, a halmozott paradoxonok egymásba-játszásával meséli el egy valahai boldog séta emlékét:

|                       |                          |
|-----------------------|--------------------------|
| S hogyha néha-néha    | Elváltunk – sok év folyt |
| Volt is egy szavunk,  | Már azóta el,            |
| Suttogánk, úgy érzők, | Sok gyönyör ment sírba,  |
| Sírok közt vagyunk.   | Sok virúla fel.          |

|                         |                   |
|-------------------------|-------------------|
| S féltünk felrettentni  | Halovány emlékből |
| A halottakat.           | Él az este csak,  |
| Féltünk, kél szívünkben | Melyben óhajtasim |
| Életgondolat.           | Halni hívtanak.   |

|                       |                      |
|-----------------------|----------------------|
| Óh pedig oly édes     | De ha fel-feltűnik,  |
| Volt, mely meglepett, | E szemben könny ég,  |
| A halálnak vágya      | Hogy halni kívántam, |
| Mindkettőnk felett.   | Míg boldog valék,    |

S most, hogy a halálvágy  
Szümből elveszett,  
Élni vágyom és szűm  
Élni elfeledt.

Ahogy az *Egy est emléke* versének utolsó soraiban, úgy számos költeményének a befejezése épít valamely nem várt hatásmechanizmusra, egy olyan ellentétre, amely csattanószerű befejezést eredményez majd. Például az *Őszi séta* című költeménye is így zárul, ahol a leíró részt követő realiztikus eseménysor elbeszélése az öreg pap életének egy pillanatba sűrített tragédiájára utal: a falusi vigadalomból visszatérő magányos, gyermektelen öreg pap hideg szobájában *“Méláz és ujjá ír / Vén könyveknek porán, / Esmél s leánynevet / Talál a – biblián.”*

Nemcsak az érzések lírai kifejezései vonják magukhoz egy következő logikai láncszemként az ellentétes pólust, hanem a gondolati tartam is legtöbbször két vagy akár több ellentétes síkon mozog. Hasonlóan ellentétes mozgású számos vers értékszerkezete, például ha önmagáról szól, akkor lírai énjét legtöbbször a bipolaritás negatív érték-pólusú szintjére helyezi:

|                                                                                                                                      |                                                                                                                                   |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Imám is égbe száll; ha az mosolyg<br>Bus életemnek kínos útjain!<br>S az ég mosolya bánatomra száll,<br>Dicső szemének kék sugárain! | Ha láttok is vad élvek tengerébe<br>Merülten olykor még kéjelgni:<br>Ne irigyeljete, szívem magányát<br>Kívánom csak elfelejteni. |
| /Áldás, átok/                                                                                                                        | /Ha láttok is/                                                                                                                    |
| Hagyj el, s álmod lesz rózsaszál,<br>És pillaszárnyú angyalok.<br>Velem – sötétség és halál,<br>Én testesült átok vagyok.            | Sírodra még a szent csók<br>Bűvös virágot hint el,<br>Míg rám ha sír boruland,<br>Borul kopár sötéttel.                           |
| /Hagyj el/                                                                                                                           | /Elváláskor/                                                                                                                      |

Ha a valóság változásának folyamatát ábrázolja, azt számtalanszor a negatív értékpólusú ellentétébe fordítja át, akár a szerelemről, a szent eszmékről akár a morális értékekről ír. Csak egy-egy példát kiragadva:

|                                                                                                                                                                     |                                                                                               |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------|
| Hajfűrtömet adám egykor, leány, neked,<br>Őröknek esküvéd akkor szerelmedet,<br>S a hajfűrt gúnyjelül volt, színében maradt,<br>Midőn az esküsző rég semmivé apadt. | S rólad, ki egykoron<br>Égő napom valál,<br>Tán csak hulló csillag<br>Hoz hírt, hogy elbukál. |
| /Ige a múltból/                                                                                                                                                     | /Utóhang/                                                                                     |

És mégis hogyha elvesz a hit,  
El a remény és szeretet,  
S helyette kétely, gyűlölet, meg  
Kétségbesés foglal helyet:  
/Pereat/

Ez tehát a büszke ember története  
Lelkem elszorul, hogy mért is küzd hiába?  
Mért imád erényt, mit csak kacag az ég is,  
Míg a bünt hű társa, a pokol fentartja.  
/Éjjeli gondolatok/

Az ellentételezés fentebb említett formája az ellentétes értékstruktúrák felállítása, melyben legtöbbször egy értéktelített és egy értékvesztett vagy értékhiányos állapotot állít szembe egymással, és ismételve variálja, ahogy ezt láthattuk a *P. barátomhoz* című versében is.

A *Boldogság és szenvedély* című versének első hat strófája pedig az ismétlődő és egyben ellentételező szerkesztésmódra épít. Ugyanakkor *Madách* panteizmusának is kiváló példája ez a vers, példa arra, hogy a metaforikus azonosítások sorozatában miképpen illeszti össze a legkülönbözőbb természeti jelenségeket élethelyzeteivel és az életérzéseivel:

|                                                                                                                                              |                                                                                                                                                    |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Nem vagyok már, aki hajdanában,<br>–<br>Szirt-éleknek zúgó csermelye,<br>Benne forrongó, de vad erő van,<br>Mely megdőbbsen, útját futva le. | Tűzvész volt szerelmem – most egész más<br><br>Mely dühöngve nyargal házakon,<br>És előtte fény, utána romlás,<br>Visszarettent s mégis vonva von. |
| Rónaságnak lettem most patakja,<br>Mely szelíden, lassan folydogál,<br>Csillagocskát tükröz sima árja,<br>És mellettem part virága áll.      | Lám mivé lett – kisdéd jóltevő tűz,<br>Mely a szentelt házoltáron ég,<br>Biztosan melenget és együvé fűz<br>Kis körében csendes házi bék.          |
| Lelkem többé már nem árva felhő,<br>Melyet a szél mennydörögve űz,<br>Míg keblében óriási harc fő,<br>Vad sötétség és szentelt égi tűz.      | Költőibb volt és nagyobb szerű a<br>Bömbölő ár, tűzvész és vihar,<br>Mint a sima víz, ősz hús sugára<br>És a láng, mely házoltáron áll;            |
| Lelkem ősznek lőn most tiszta napja,<br>Mely gyümölcsét híven érleli,<br>S bár a nyár körül már nem ragyogja,<br>Feretgeit sem ismeri. –     | Ah, de mindezek költő varázsa<br>Mégis, mégis az emlékezet,<br>Róluk őszi nap kis tűz körül ha<br>A megbékélt boldogság cseveg.                    |

A legkülönbözőbb ellentételezések esztétikai hatásformája kettős: egyrészt a néha erőszakolt ellentétpárok felállításában láthatóvá válnak a formával való görcsös erőfeszítések, valamint nagyfokú az ellentétpárok redundanciája, azaz lírájának egészében folytonosan ismétli kedvenceit (angyal – ördög, menny–pokol, mosoly–sírás, remény–kétség, virulás–elmúlás, bölcső–koporsó, bűn–erény, szeretet–gyűlölet stb.), és ezek többsége konvencionális jellegű. Ugyanakkor az egyes versek nagyobb alkotóegységeiben az ellentételezések esztétikai hatása erőteljessé válik, így például a feszültségteremtésben, a nagyívű feszítések létrehozásában, a kompozicionális, a gondolati és az axiológiai feszültségek megteremtésében.

Számos versében a bú, a bánat együtt él az örömmel vagy a mosollyal, a sugár az árnnal, a nap sugara az ég viharával, a hit a kétke-déssel, a remény a kétséggel vagy a lemondással, az ördög az angyal-lal, Isten gondja az emberreményekkel stb. Az ellentételezés újabb formája az, amikor az ellentétpár egy egészet képez, amikor az ellen-téteket együttlevőségükben mutatja.

|                                               |                                                                                                        |
|-----------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Élnem vagy halnom egy<br>/Édességek/          | Aki engemet akar szeretni,<br>Légyen angyal és ördög vélem,<br>/Borkához/                              |
| ...bölcső és a koporsó egy<br>/Élet és halál/ | Nem tudá, hogy angyal s ördögnek csókjából<br>Lőn kinúl és üdvül a leány teremtvé.<br>/A nő teremtése/ |

Az egész madáchi lírát áthálózó ellentételező valamint az ellenté-teket együttlevőségükben megragadó mintázat a romantikus szélsőséges ellentétekre való szándékos törekvéssel, így a korabeli stílushatással teljesen nem magyarázható, sokkal több ennél: *Madách Imre* látásmódjának és világértelmezésének logikai mintázata ez. Azt az ellentételező és az ellentmondásos együttlevőségeken alapuló látásmódot és egyben gondolkodásmódot is, mely elemzéseim alapján a *Tragédia* egyik lényeges esztétikai sajátossága és egyben hatásmechanizmusa

is.<sup>123</sup> Emellett líráját is, az első verstől az *Egy anya – gyermeke sírján* címűtől – a *Madách* által összeállított kéziratos verseskötet záró da-rabjáig – az *Útravaló verseimmel* címűig látványosan áthatja. A lírájá-ban megnyilvánuló érzelem- és gondolatvilágot bárhol is ragadjuk meg, akármennyire kitágított kontextusból, ezt a logikai mintázatot fe-dezhetjük fel bennük. Az ellentételezés másrészt formaelv, amely mö-gött a madáchi kétszólamúságok és két-világok vannak. Bár e tanul-mánysorozatban nem foglalkozom az életmű mögötti hatástörténettel, de számomra ez a sajátos, a legelső versektől megfigyelhető ellentéte-lező, ha úgy tetszik tézist, majd annak antitézisést állító valamint az el-lentmondásokat együttlevőségükben láttató gondolkodásmód és világ-szemlélet egyáltalán nem egy külső szellemi hatás lenyomatának tűnik – például a *Tragédiára* vonatkoztatva akár a hegeli hatásnak<sup>124</sup> vagy éppen a gnosztikus dualizmus hatásának,<sup>125</sup> hanem sokkal inkább an-nak, hogy *Madách Imre* gondolkodó karaktere, a világ jelenségeit meglátó és értelmező szemlélete egyszerűen ilyennek mutatkozik a két és fél évtizeden átívelő lírájában és ugyanakkor *Tragédiájában* is. Ez az ellentételező logikai mintázat, valamint a nézőpontváltás kedvelése

<sup>123</sup>Úgy vélem, hogy a *Tragédiában* az esztétikai átformálás lényeges elve: a 'kettő az egyben' illetve az 'ellentétes együttlevőségek' érvényesülése, mely nyitottá és több-értelművé teszi a művet. E bipoláris együttességek legkülönbözőbb formái a *Tragédia* szinte valamennyi szegmentált elemében fellelhetők, át- és áthálózva azt. Funkciójuk, hogy a gondolkodtató erőt és a befogadás folyamatának vibráló többértelműségét, poli-fóniáját és az esztétikai hatás feszültségét folytonosan fenntartják. Tézisemet részletesen bizonyítom könyvemben: Máté Zsuzsanna, 2004.

<sup>124</sup>Úgy vélem, hogy a *Tragédiában* az esztétikai átformálás lényeges elve: a 'kettő az egyben' illetve az 'ellentétes együttlevőségek' érvényesülése, mely nyitottá és több-értelművé teszi a művet. E bipoláris együttességek legkülönbözőbb formái a *Tragédia* szinte valamennyi szegmentált elemében fellelhetők, át- és áthálózva azt. Funkciójuk, hogy a gondolkodtató erőt és a befogadás folyamatának vibráló többértelműségét, poli-fóniáját és az esztétikai hatás feszültségét folytonosan fenntartják. Tézisemet részletesen bizonyítom könyvemben: Máté Zsuzsanna, 2004.

<sup>125</sup>V. ö.: Bárdos József: *Szabadon bűn és erény között*. Madách Irodalmi Társaság, Budapest, 2001.

egyaránt sajátja a 17 éves, a *Lant-virágokat* megjelentető serdülőnek és a 37–38 éves, a *Tragédiát* megíró költőnek is.

A *Madách*-szakirodalom egybehangzó megállapítása, hogy *Madách* lírája összességében pesszimistább, mint a *Tragédia*. Az (ádami) illúziók majd a kiábrándulás, az illúziók szertefoszlása sokszor párosul egy indulatos érzellemmel: a gyűlölettel és különösen felerősödik ez az érzelmi élmény a válása utáni néhány év versében. A *Tündérálmom* drámai költeményének tervezetéből (1864. jan. 2.) fennmaradt aforisztikus gondolattöredéke – “*Ha nem szerethetek semmit, gyűlöletre keresek tárgyat.*”<sup>126</sup> – illusztrálja emocionális irányultságát.

Ha a műalkotásban megnyilvánuló gyűlölet és a szeretet ellentmondásos érzelmét behelyezzük egy tág esztétikatörténeti hagyományba, *Platón*tól *Madách*ig, majd ezt a szegmentumot immár feltöltötten egyre szűkítjük *Madách* lírája felé, azon belül is az ellentmondásos érzelmekre illetve a gyűlöletre fókuszálva, akkor a gadameri hermeneutikai szemléletben állva a hagyománytörténet általi feltöltöttség egyrészt egy értelem-adással párosul, másrészt egy értelem-találással a befogadó, jelen esetben saját szubjektív nézőpontom felől. Értelem-adás és -találás: egyéni végiggondolásom felől, szubjektív megértésem eseményében, végső soron a posztmodern hermeneutikai megértés “*teremtő*” és “*játékos*” természetét szemléltetve,<sup>127</sup> a későromantikus *Madách* ember- és világgyűlöletének apropóján – ezt kísérem meg az alábbiakban, eljutva egy újabb madáchi ellentmondásossághoz: a reális és eszményi, értéktelen és értékes, diszharmonikus és harmonikus két-világokhoz.

*Platón* szerint a művészet nem más, mint a tökéletlen látszatvilág még silányabb utánzása.<sup>128</sup> Varázslatos hatása rendkívül veszedelmes, hiszen mindenfajta tisztátalan élvezetekkel a “*léleknek az értéktelen részét élesztgeti*”, a “*szeszélyes kedélyt*”, elhomályosítva a lélek maga-

<sup>126</sup>*MÖM. II. 742.*

<sup>127</sup>Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata.* Gondolat, Bp., 1984. 88–93.

<sup>128</sup>“az utánczó művészet, amely maga is haszontalan, egy másik haszontalannal lép frigyre, csak haszontalan ivadékokat hozhat világra.” *Platón: Az Állam.* X. könyv. /603b/ In: *Platón összes művei.* Második kötet. Európa Könyvkiadó, Bp., 1984.

sabb rendű, gondolkodó részét.<sup>129</sup> *Ión* dialógusában a költészetet, a tragédiát, a komédiát vagy *Homérosz* műveit élvezők gyöngeségükben szeretnek nevetni és gyakran könnyeket ontani. A többnyire ellentétes érzelmek által keltett lelkiállapotok bonyolultsága és ellentmondásossága megzavarja, sőt meg is ronthatja az értelmüket. Dialógusában *Szókratész* éppen erre mutat rá, amikor *Iónt*, a *Homéroszt* szavalót arról faggatja, hogy vajon eszénél van-e vagy magán kívül, amikor előad egy-egy részletet a költőtől és vajon nem ugyanezt a hatást látja-e a nézőkön? Majd bebizonyítja számára, hogy sem az előadó, sem a néző nem marad józan a művek érzelmi hatásának, a műalkotás általi elvarázsoltság következményeképpen.<sup>130</sup> Az *Állam X.* könyvében a művészet öncélú utánzása hasonlóan együtt jár a művészetet élvezők öncélú érzelmi élményeivel, és különösen a tragédia és a komédia az, amelyek mint „veszedelmes művészetek” megronthatják az emberek értelmét, rosszabbá és szerencsétlenebbé téve őket, mivel a szenvedélyeket és az érzelmeket megnövelve azokat uralkodóvá teszik az értelmük felett.<sup>131</sup> *Platón* tulajdonképpen a művészet dionüszoszi arculatának a veszedelmességét állítja, és a műélvező érzelmi azonosulását – pszichológiai szempontból – nagyon is valóságosnak tartja.

Megjegyzem: amíg *Platón* a tragédia, a komédia és a költészet által gerjesztett érzelmeket az értelem megrontóinak véli, a hatásfolyamatban a befogadó immanens állapotát, azonosuló voltát hangsúlyozva, addig *Arisztotelész Poétikájában* a katarzis lényege éppen ennek az érzelemgazdagságnak – illetve ezen belül – a tragédiában megnyilvánuló szenvedélyeknek és érzelmeknek az intenzív és immanens átélése. Majd a katartikus átélése és az az utáni megkönnyebbült állapot nemcsak a zavaró érzelmektől való megtisztulás forrása, hanem annak is, hogy a befogadó a műalkotáson keresztül megismeri és a hatás után tu-

<sup>129</sup>Platón: *Az Állam. X. könyv. /605b/* In: *Platón összes művei. Második kötet.* Európa Könyvkiadó, Bp., 1984.

<sup>130</sup>Platón: *Ión. /535/* In: *Platón összes művei. Első kötet.* Európa Könyvkiadó, Bp., 1984.

<sup>131</sup>Platón: *Az Állam. X. könyv. /606d/* In: *Platón összes művei. Második kötet.* Európa Könyvkiadó, Bp., 1984.

datosítja, tudatosíthatja e (többnyire) negatív szenvedélyeknek és érzelmeknek a pusztító hatásait.<sup>132</sup> Tágabban értelmezve *Arisztotelészt*: a műalkotás lehetőséget kínál az érzelmi megismerésre és az érzelmek megismerésére is. Nemi kerülővel ugyan, de *Arisztotelész* részben a platóni alapgondolat igazolását is adja, azt, hogy az érzelmek valamiképpen megrontják az értelmet, éppen ezért hangsúlyozza – kitüntetetten a tragédia katartikus átélése révén – a megtisztulás folyamatát, a megszabadulást, így a hatás után a negatív szenvedélyek és érzelmek romboló jellegének a tudatos felismerését, mely arra hivatott figyelmeztetni a befogadót, hogy a való életben tartózkodjon ezektől, vagy tudatosan irányítsa, szabályozza azokat. Hiszen, ha a való életben az igazságot keressük, óvakodnunk kell az érzelmi befolyásolástól – idézve a *Retorika* 1354a, 1377b és 1378b passzusát – „*Nem szabad ugyanis megfertőzni a bírót azáltal, hogy haragra, gyűlöletre vagy szánalomra indítjuk.*” „*Mert nem látják egyformának ugyanazt azok, akik szeretnek és akik gyűlölnek, sem haragvók, sem jóindulatúak, hanem vagy teljesen, vagy fontosságát tekintve másnak.*” „*Az érzelmek azok a tényezők, amelyek megváltoztatják az emberek ítéleteit, (...).*”<sup>133</sup>

A filozófia valamint az esztétika történetében a hagyománnyal való – a gadameri felfogásban értelmezett – dialogizáló viszonyban állva

<sup>132</sup>A mű katartikus hatása megtisztítja az embert a félelemtől, a negatív szenvedélyektől és érzelmektől. Pozitív mechanizmusában úgy, hogy bemutatja e káros szenvedélyek és érzelmek pusztító hatásait, hiszen az embereket úgy lehet valamiről meggyőzni, ha az felkavarja az érzelmeiket. Majd a befogadó az intenzív átélést követően, a műalkotás hatásának eredményeképpen megszabadul az irigységtől, a gonoszságtól, a hatalomvágytól, a tisztátalan gyönyöröktől és egyéb lélekpusztító szenvedélyektől és érzelmektől. A katarzis tehát a lélek gyógyítója is. Ugyanakkor egyfajta negatív erkölcsi szintről, a lélek és test, egyén és közösség megbomlott harmóniájából a pozitív erkölcsi és lelki megtisztulás, az egyensúly állapotába is emeli a befogadót és ily módon az ember éthoszáat is megragadja.

V. ö.: *Arisztotelész: Politika. Bp., Gondolat, 1994. /1342a/; Arisztotelész: Poétika. /XIII–XIX./* In: *Arisztotelész: Poétika, kategóriák, hermeneutika. Bp., Kossuth Kiadó, 1997.*

<sup>133</sup>*Arisztotelész: Retorika. Bp., Gondolat, 1982. /1354a, 1377b, 1378b/*

felfedezhetjük a hagyományban konstruálódó rejtett beszélgetést is. Így nem a konkrét hatástörténeti viszonyokat emelem ki a továbbiakban, hanem a meglátható igeneket és nemeket, mint egyfajta rejtett dialógust, a műalkotás azon *arisztotelészi* sajátosságánál fogva, mely szerint a műalkotás lehetőséget kínál az érzelmi megismerésre és az érzelmek megismerésére is. A továbbiakban *Platón* és *Arisztotelész* néhány előbbieken vázolt gondolatát állítom szembe a jénai német romantikus esztéták egyes megállapításaival, majd e programatikus teóriák és *Madách Imre* lírája közötti analógiákat mutatom be, ezután e lírában konstruálódó és e lírából megismerhető gyűlöletnek a romantikus két-világok közötti létezési sajátosságaira térek rá, másrészt a szuplementer jellegre, majd a madáchi gyűlölet valamint az undor elkülönböztetésére, és végül *Az ember tragédiájára* utalok a gyűlölet hiányát jelezve.

A *platóni* állítás – az érzelem az értelem megrontója – és az *arisztotelészi* következtetés – az érzelem befolyásolja és megváltoztatja ítéleteinket, cselekedeteinket, így eltéríthet bennünket az igazságtól – 2300 év múlva, a romantika korában az ellentettjére fordul, hiszen az ekkori felfogás szerint a ráció, az értelem, az ész már nem elégséges az élet igazságainak felfedezésére, hanem éppen az irracionális, és emellett kitüntetetten az érzelem az, mely önmagunk belső igazságainak, a másik hiteles megismerésének az egyik legjobb útmutatója lesz. Az ész helyett a megélt, a hiteles és őszinte érzelem válik az egyik legfontosabb értékke, hatásában átjárva a személyes életet, a művészetet és a gondolkodást. Másrészt az ellentettjére fordul az a *platóni* állítás is, mely szerint a művészet nagyon is silány filozófia, hiszen a romantikus jénai esztéták teóriáiban a művészetet, kitüntetetten a költészetet a legszorosabb belső kapcsolat fűzi a filozófiához.<sup>134</sup> Harmadrészt *Platón*nak az a megállapítása, hogy a műalkotásban az ellentétes érzelmek által keltett lelkiállapotok bonyolultsága és ellentmondásossága megzavarja, sőt meg is ronthatja az emberi értelmet, szintén az ellentettjére fordul ekkor, és nemcsak a romantikus művészet pragmatizmusában, hanem ezzel párhuzamosan a teóriában is. A romantikus művészek

<sup>134</sup>Weis János: *A poézis magyarázatai és a művészetkritika lehetősége*. Pro Philosophia Füzetek, 2005. 44. szám, 15–16.

szinte tobzódnak az ellentétek, így az ellentétes érzelmek arzenáljában is,<sup>135</sup> de ez a káosz csak látszólagos, magyarázza *A. W. Schlegel* a XIX. század első évtizedében, hiszen éppen így, a minden ellentétes dolog bensőséges egybeolvasztásával sejtetheti meg a művész az egy minden és minden egy – megjegyzem *spinozai* illetve még távolabbról *Hermész Trismegisztosz-i* – igazságát, melynek révén a művész és a művészetet élvező közelebb juthat a világmindenség titkához, *A.W. Schlegel* szerint a valóság látszólagos diszharmonája után a világegyetem „*elragadó harmóniájához*”.<sup>136</sup>

A korai német (jénai) romantikus esztétáknak a platóni gondolatokra vonatkoztatható nem-jei után a további gondolkörben néhány igen-t vázolnék, mivel a német esztéták teoretikus és programadó gondolatainak a megvalósultsága éppen egy magyar költő-filozófus, a későromantikus *Madách Imre* életművével illusztrálható leginkább a magyar irodalom történetében, a művészet, szűkebben a költészet pragmatikus oldaláról nézve. A *Schlegel*-testvérek és *Schelling*, valamint a körhöz kapcsolódó *Novalis* metafizikus alapproblémája az, hogy miképpen oldható fel ember és a világ diszharmonája, illetve hogy miképpen hidalható át a romantika korában megtapasztalt reális és eszményi kettészakítottsága. Axiomaként állítják a jénaiak, hogy erre csak és kizárólagosan a művészet, ezen belül kitüntetetten a költészet képes. A felvilágosodás és a francia forradalom után egyfajta csalódottsággal megtapasztalt elidegenedett tendenciák ellenére is hisznek az ember és a világ harmonikus kapcsolatának a lehetőségében, a művészet, illetve a költészet humanizáló, profetikus és az életet is átpoétizáló küldetésében. A *Schlegel*-testvérek *Athenaum*-töredékeiben a költészet lesz a

<sup>135</sup>A. W. Schlegel szerint a romantikusok kedvüket lelik abban, hogy a minden ellentétes dolgot: „*természetet és művészetet, költészetet és prózát, komolyságot és vidámságot, emlékezést és sejtést, szellemet és érzékiséget, földit és istenit, életet és halált*”, szenvedést és örömet a legbensőségesebben egybeolvasztanak.

A.W. Schlegel: *A drámai művészetéről és irodalomról*. In: A.W. Schegel – F. Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat, Bp., 1980. 626–627.

<sup>136</sup>A.W. Schlegel: *A drámai művészetéről és irodalomról*. In: A.W. Schegel – F. Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat, Bp., 1980. 583.

közönséges valóságon való túlemelkedés útja, a szépet, a morálist, a szellemit és a transzcendens lényeket egyaránt hordozó és kitágító esz-  
köze, a világ és az ember közötti diszharmónia feloldó kiegyenlítésé-  
nek egyetlen módja, mely így egyben képes arra is, hogy az életet és a  
társadalmat költőivé tegye.<sup>137</sup> *Madách a Költő barátomhoz* című ver-  
sében szinte szó szerint ilyen feladatot szán a költőnek.

A romantikus művész egy más, magasabb világra mutató „*költő-fi-  
lozófus*”, „*filozófus költő: próféta*” – a 249. és 451. töredékre utalva.<sup>138</sup>  
Ez a típusú alkotói attitűd a XIX. századi magyar irodalom történetében  
a poeta-philosophus *Madách Imre* életművében valósult meg  
leginkább, mivel drámáit, a mára teljesen elfeledettnek tekinthető kö-  
rülbelül 300 költeményét és *Az ember tragédiája* drámai költeményét ez  
a homogenizáló reláció fűzi a filozófiához. *Friedrich Schlegel* az  
*Eszmék* gyűjtőcímet viselő aforizmáira utalva: széthasadt világunkban a  
költészet képes arra, hogy művészetet, filozófiát, tudományt (például a  
fizikát), művelődést, morált és vallást egyesítse,<sup>139</sup> és ennek a pro-  
gramatikus elképzelésnek legszemléletesebb magyar irodalmi megva-  
lósultsága *Az ember tragédiája*. *Novalis* Töredékeiben a romantikus  
költő „*mindentudó, kicsinyben egész világ*”, az élet értelmének „*kitalá-  
lója*”, művészete pedig az eszményi világa felé irányuló sóvárgás.<sup>140</sup>  
*Madách Tragédiájának* alapkérdése hasonlóan az élet és a létezés értel-  
mének megtalálására irányul, *Lucifer*ként folytonosan megkérdőjelezve  
azt, *Ádám*ként újra és újra meglelve és elveszítve, hogy végül az *Úr* adja  
vissza azt.

A költészet – a reális és az eszményi közöttiségében – lehet ro-  
mantikusan sóvárgó és vágyódó, ahogy például *Novalis* költészetében,  
lehet – teoretikusan – egy schellingi szabad lebegés a reális felett.  
Vagy lehet – többek között – a *Schlegel*-testvérek *Athenaum*-  
töredékeinek

<sup>137</sup>A.W. Schlegel – F. Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat, Bp., 1980.  
*Athenaum-töredékek*, Nr. 116.

<sup>138</sup>A. W. Schlegel–F. Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat, Bp., 1980.  
*Athenaum-töredékek*, Nr. 249. és 451.

<sup>139</sup>F. Schlegel: *Eszmék*. /4., 16., 22., 34., 46., 62., 65., 111. aforizma/ In: A.W.  
Schlegel – F. Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat, Bp., 1980.

<sup>140</sup>Novalis: *Töredékek*. In: *A romantika*. Bp., 1965. 144–145.

238. darabjára is utalva, egy olyan „*transzcendentális költészet*”,  
„*melynek alfája és ómegája az eszményi és reális viszonya*”.<sup>141</sup> A to-  
vábbi variációkra és a magyar irodalomra tekintve – a romantikus köl-  
tész a reális és az eszményi két-világában – lehet hol szenvedélyesen  
lelkesező, buzdító, életigenlő az eszményi és a vágyott elérhetőségé-  
nek feltételezésében (és itt gondolhatunk *Petőfi* verseinek többségére),  
de éppígy lehet csalódott és pesszimista, az embert és a világot meg-  
vető, az eszményi elérhetetlenségének, a vágyott  
megvalósulatlanságának tudatában (mint például *Vajda János* számos  
költeményében). *Madách Imre* lírájában és *Az ember tragédiájában*  
mindkét viszonyulást és ennek újabb variációit is megtalálhatjuk,  
azzal a megszorítással, hogy verseinek többsége az eszményi, a  
harmonikus elérhetetlenségéről vall. Viszonylag kevés az olyan  
költeménye, amelyet a két-világ (reális és eszményi) közötti  
kiegyenlítődésként interpretálhatunk, mint például az *Életbölcsesség*  
verse, amelyben életbölcst az, aki felismerve az eszményi  
megvalósulatlanságát, megpróbálja feloldani az eszményi és az esz-  
ményiben való csalódás, a kiábrándulás végletes ellentmondásosságát,  
úgy, hogy e kettő ellentétes feszítettsége közé helyezi a megélhető és  
elérhető realitást, a tényszerű és adott Van világát; vagy a vers utolsó  
szavaival: a számára rendelt végzetet, sorsot elfogadja. Ha e költe-  
mény negyedik versszaka – mely túlírta és konvencionálissá tette a ver-  
szárast – nem született volna meg, sokkal sikerültebbé tette volna azt.

|                                          |                                       |
|------------------------------------------|---------------------------------------|
| Az ifjú lélek ha világba lép,            | Az ifjú lélek ha világba lép,         |
| Mint nap, fényárban lát mindent körében, | Csillagnak tartja a lány szerelmét,   |
| Míg végre eszmél s látja, hogy mocsár,   | Őrjöngve küzd, kételkedik, remél,     |
| Miről lopott sugár reng gazdag ékben.    | Míg eszmél s porban látja istenségét. |
| Boldog, ha megbékélve a világgal,        | Boldog, ki megbékélve a világgal,     |
| Tovább ragyog s nem gondol a mocsárral.  | Csillag helyett beéri jó parázssal.   |

<sup>141</sup>A.W. Schlegel – F. Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat, Bp., 1980.  
*Athenaum-töredékek*, Nr. 238.



|                                          |                                        |
|------------------------------------------|----------------------------------------|
| Az ifjú lélek ha világba lép,            | Ki is gondol, függvén a hókebel        |
| Azt tartja, Isten mása minden ember,     | Kéjhalmain, hogy csontváz van alattok? |
| Míg végre eszmél, s látván, hogy nem az, | Csontvázza lesz minden gyönyör, ha azt |
| Ördögnek nézi csalt kebel dühével.       | Hideg kebellet végig boncolátok.       |
| Boldog, ki megbékélve a világgal         | Boldog, ki megbékélve végzetével,      |
| Sem ördögöt, sem angyalt nem keres már.  | Élvezni tud a perc költészetével.      |

A kivételesnek tekinthető rezignált megbékülés helyett azonban számos más versében – a *Három feljajdulás*; *A rab utolsó útja*; *Az utolsó ítélet*; *Zsibvásáron*; *Isten keze, ember keze*; *Visszapillantás*; *Hit és tudás*; *Éjféli gondolatok*; és a *P. barátomhoz* címűekben valamint *A halál költészete* ciklus és az *Egy örült naplójából* című epigrammagyűjtemény egyes darabjaiban – és nem utolsósorban *Az ember tragédiájában* (1859–1860) a gyűlölet és annak rokonérzelmei, így az undor, a megvetés helyeződik a reális és az eszményi, illetve annak – *Madách* poézisében – módosult két-világ variációi közé: így a diszharmonikus és a harmonikus, az értéktelen és az értékes, a hamis és az igaz, a látszat és a valódi, a bűn és az erény, a torzan megvalósult eszmék és a nagyszerű eszmék, az ember alkotta világ pokla és az Isten által teremtett, édeni földi világ valahai harmonikusságának ellentétes két-világai közé. E versekben a gyűlölet ontológiai alapja e fentebb felsorolt két-világok kettészakítottsága, egyben jelezve e gyűlölet szuplementer természetét, hiánypótló funkcióját is. Éltetője e későromantikus gyűlöletnek az, hogy *Madách*, mint költő, mint lírai alany a valódi (reális) világ állapotát elutasítja, ugyanakkor a valamilyen szempontból értékesebbnek tartott vágyott (eszményi) világ elérhetlenségét és a megvalósíthatatlanságát tapasztalja, így e szakadék a helye és egyben a gerjesztője is e romantikus gyűlöletnek. E szakadék, mint a gyűlölet ontológiai helye szuplementatív természetű, pótolja mind az elutasított realitást és pótolja a megvalósíthatatlan magasabb világot is. A realitás világa, az emberek által alkotott világ nem olyan, amilyennek lennie kellene, vagy amilyen lehetne az isteni teremtés vagy a nagyszerű emberi eszmék és eszmények által. Ahogy minden érzelem, valamely kiértékelésen, gondolkodásmódon alapul, így a madáchi gyűlölet is a realitás világának negatív értékelésén és a maga-

sabb világ értékeinek állításán. A madáchi gyűlölet – az érted haragszom, nem ellened nyelvi klisé parafrázálva, az *érted gyűlöllek, nem ellened*-ként interpretálható. Így e gyűlöletnek a morálra és az értékeségre való vonatkoztatása érvényesül, ha negatív is. A költő gyűlöli a számára torzónak vált valóságot, és ez különösen (a feltehetően) az 1856-ban és az 1857-ben írt verseiben a feltűnő. Köteményeinek naplószerű önvallomás-jellegét tekintve ez nem véletlen, hiszen a veszített szabadságharc, a reformkor nagyszerű, ámbár megvalósulatlanul maradt eszméi, majd a börtönben töltött év (1852–1853), a válás a hűtlenkedő feleségtől: mindezen élettapasztalatok a végletekig felfokozhatták ezt az érzelmet. Így egyaránt gyűlöli a *“hiú erényt”*, mely *“gyáva dőre gög / mely tapsokat és tetszést követel: / Szép csillogó ruha, mely színpadon / Hol nincs baj, jó a bölcsét játszani”* (*A rab utolsó útja*); a nő csaláságát, hiszen az *“Angyal-arc poklot takarhat”* (*Három feljajdulás*); az Isten nevével kérkedő hamis hitűeket, akik Isten nevében büntetnek *“gyarló fölfogással”* (*Az utolsó ítélet*); a kicsinyes korlátokat, az emberi kisszerűséget, a kalmárszellemet (*Zsibvásáron, Isten keze, ember keze*), a *“kérdő bűnt”* (*Éjféli gondolatok*); a morális törpeséget (*P. barátomhoz*), az ember természetrombolását és a legkülönbözőbb emberi gyarlóságokat. Gyűlöli az embert (*“Vad harag kél benne – gyűlölet talán, / A világra, mely már jobbat meg sem ért.”* /*Merengés*/), mert a gyarló ember nem tudja megvalósítani azt, amit szerinte meg kellene valósítania, ami potenciálisan a romantikus és idealizált ember-mivoltban benne rejlik.

Szemben a jénai romantikusokkal, fél évszázaddal később a két-világ kettészakítottságát mondja ki fentebb felsorolt verseiben, és ezekben a költeményekben a költészet sem tud összekötő hídként funkcionálni a két-világ között és nem tudja átpoétizálni a léteezést:

|                                    |                                               |
|------------------------------------|-----------------------------------------------|
| Megszakadt a mindenség gyűrűje     | Elhervad, kipusztul Isten szent világa,       |
| Melyben Isten, ember együtt élték, | Jó helyébe ember dőre alkotása.               |
| S a nagy űrt át sem tudja szállni  | S édenünk helyett, mit földön Isten alkotott, |
| Isten gondja és emberremények.     | Emberkéz alkotja számunkra a poklot.          |
| /Hit és tudás/                     | /A halál költészete/                          |

E diszharmonia és kettészakítottság révén *Madách* ember- és világgyűlöletének megsemmisítő jellege egészen konkrét formát ölt némely versében. Itt csak egy példát hozva, az *Egy őrült naplójából* a 29. epigrammáját, melyben egyetlen megoldást lát, az emberiség kiirtását és egy újrakezdést:

Mit nekem az egész emberiség,  
Nem vágom meg miatta ujjamat,  
De hívjatok kiirtani, megyek  
S kivégezem végül enmagamat;  
Hogy újra Isten légyen már az úr,  
És éden kertje újra felvirúl.

Hasonlóan a *P. barátomhoz* című *Szontagh Pál*hoz írt költeményében az egész föld Isten általi elpusztítását csak azért véli meg nem történtnek, mert:

Tréfának nézi Isten is e földet,  
Tréfának embert, amit rajt mivel,  
Különben a szép mindenség köréből  
Rég mint fekélyt úgy lökte volna el.

*Vörösmartynál* az ember még a föld és az ég fia, őrült sár és isten-arcú lény, őt még csak gyötri az ember e kétarcúsága. *Barta János* szerint a magyar kései romantika és benne *Madách*, „öröklí ezt a küszködő embertalányt, de árnyoldalait még feketébbre színezi. Emberélménye határozottan pesszimista. (...) *Madách* nem tudja az emberiséget igazán, fenntartás nélkül értékesnek tartani; az ember állatiasságának képzete végigkíséri egész életén. »Szolgabúnnal lelkeikben születnek az emberek« – mondja egy korai vers; később megismétli a vádat a Megváltóról szóló, és egy 1844-es levél így beszél: »Az Isten teremtésében és törvényeiben – az emberi institúciókban csak zsarnokságot, hóbortot, bünt, zavart látok.« S az értékben növekedő emberiségnek a Tragédiában megörökített hitével a korai novellák egy másik elgondolást szegeznek szembe: egy tiszta, isteni őstermészetről, amelyet maga

az ember tesz tönkre(...) Az Isten tiszta teremtését elhomályosító ember képzete csakugyan mélyen gyökerezik lelkében. Érettebb éveiben egész költeményt szentel neki (Isten keze, ember keze). (...) Még érthetőbben beszélnek emberalakjai: a fiatalkori drámák zsarnokai és cselzővői, a novellák szegényei és szenvedői, majd a Tragédia kislelkű tömege, a demagógok, a keresztesek és hitvitázók tömege, Prága elaljasult udvaroncái, a londoni szín hitvány kalmárai, végül az eszkimó-szín állattá korcsosult utolsó embere.”<sup>142</sup>

E későromantikus gyűlölet érzelme kettős referenciát foglal magába, vonatkozik a gyűlölet tárgyára és a gyűlöletet átélő énrre egyaránt, így lényegét tekintve egyszintű, mellérendelő és intencionális természetű. Ebben a viszonyban a gyűlölt tárgy és a gyűlölködő alany mintegy együtt van, de ezt a bensőséges bevonódást, ezt az involválva lenni valamiben állapotot, és ezt az egyszintűséget ki kell érdemelni, legalábbis *Madách Egy őrült naplójából* 12. és 13. darabját értelmezve. Ha nincs meg ez az involvált egyszintűség, mint a gyűlölt tárgy révén a gyűlölködő alany személyes jellegű bevonódása ebbe a viszonyba, akkor egy felsőbbrendűséget és kívülállóságot kifejező, fölérendelt, bár intencionáltságát megőrző undor van csupán:

|                                       |                                       |
|---------------------------------------|---------------------------------------|
|                                       | 12.                                   |
| Megmondom e kor embere minő:          | De azt hiszi, hogy mindent jóvá tett, |
| Házasságrontó, szerelemszövő.         | Ha öndicsőségére szobrot rak          |
| Tanácsban dús, tettben szegény Lázár, | Sirjára az egykor felrugottnak.       |
| Ebédhez gyors, éheshez késve jár.     | Az emberen mert ember nem segít,      |
| Halottnál sír, de inségnél siket,     | S ha mégis adja gyér filléreit        |
| Más örömén sír, más baján nevet.      | Isten nevében adja, attól vár         |
| Virágot is csak érdekből nevel        | Jutalmat, mit koldus nem adhat már.   |
| Hogy legszebb díszében törhesse el,   | Tál vizben nézi a tengervihart,       |
| A kis bárányt levágni rendeli,        | Szinpad diszitményén a regghajnalt.   |
| De vérét folyini mégsem nézheti.      | Valódi vést nem bírma lelke el,       |
| Köszönt négy cifra lónak, s hogyha jó | Szabadban meg hives szél fű reggel.   |
| Isten számáron, megtagadja ő.         | De egy szivemnek mégis vigasza:       |
| Felrugja az embert, mint az ebet,     | Hogy jobb az ember sosem is vala.     |

<sup>142</sup>Barta János, 1942, 11–12.

|                                     |                                       |
|-------------------------------------|---------------------------------------|
| Halovány erényök, halvány bűnök,    | Lennének jók, hogy szerethetném, vagy |
| Az színlés csak, nem feláldozás;    | Gyűlöltre elég gonoszak,              |
| Sírnak rajtad, hogyha bajba estél,  | És becsülni tudnám jóban, rosszban,   |
| Imádkoznak s cselekedjék más.       | Erejeért akarutknak.                  |
| De nem is rabolnak vakmerően,       | Míg így undorral köpöm ki őket,       |
| Lopnak csak mosollyal ajkukon,      | Oly émelgyően lágyemelegek,           |
| Nem gyilkolnak férfias nyíltsággal, | És kerülöm leverő unalmát             |
| Gombostűkkel szurkálnak agyon.      | Egyhangú, kicsinyes körüknek.         |

Tehát a gonoszság akkor méltó *Madách*, a költő gyűlöletére, ha ez nagyszerű gonoszság, ha a gonoszság mögött, – ahogy a jóság mögött is – erő és akarat van, mert ezek megléte kiérdemli a gyűlölet bensőséges, relációs egyszintűségét a tárgy és az alany között. Pedig *Madách* nem is olvashatta *Nietzschét*!<sup>143</sup> És nem olvashatott *Nietzsche Zarathustrájának* „utolsó emberéről”, „törpe emberéről” sem, arról az elképzelt jövőről, „mikor az ember többé nem szül csillagot. (...) „Mi a szerelem? Mi az alkotás, Mi a vágy? Mi a csillag? – kérdezi hunyorgva az utolsó ember”.<sup>144</sup> A *Tragédia* eszkimója is ekképpen kérdezhetne.

A gyűlölt tárgy kiszűrőse csak egy csökkentett értékű gyűlöletet érdemel, egy a gyűlölettel rokon, felsőbbrendű és kívülálló viszonyulást, az undort és/vagy az utálatot. Ha nincs relációs egyszintűség a gyűlölt tárgy és a gyűlölő alany között, ha nincs a gyűlölt tárgy gonoszsága mögött nagyszerű erő és akarat, akkor nem közösködik a gyűlölete tárgyával, nem kapcsolódik e tárgyhöz, hanem egy felsőbbrendű utálatot érez, egy visszautasítást. Így például az *Egy örült naplójából* a 26. epigrammájában is:

<sup>143</sup> „»Az ember gonosz« – mondá vigaszomra minden bölcs. Óh, ha csak ez még manapság is igaz volna! Mivelhogy a gonoszság az ember java ereje. »Az embernek jobbnak is kell lennie, de gonoszabbnak is« – ezt tanítom én.” In: Friedrich Nietzsche: *Imígyen szóla Zarathustra*. Fordította: Wildner Ödön. Bp., 1908. 387.

<sup>144</sup>V. ö.: Nagy Edit *Nietzsche-értelmezésével*. Nagy Edit: *Mintázatok az etika történetéből*. JGYF Kiadó, 2005. 147–157.

El, el, ne lássak emberalakot,  
Elutálnám az Istent általa,  
Kírólt azt mondják, hogy hatod napon  
Saját képére embert alkota.

Lehetséges, hogy a *Tragédia* megírásának időszakára (1859–1860) *Madách* az indulatszerű hévvel írt versek révén szinte meg- és felszabadult a gyűlölet érzelmének destruktív és öndestruktív feszültségeitől, hiszen ennek intenzív megélését objektíválta e néhány költeményében, más szóval: kiírta magából gyűlölködéseit, másrészt tudatosította azokat. A szenvedélyes érzelmekhez való távolságtartó költői magatartást rögzíti a *Számoltam magammal* költeményében, mely valószínűsíthetően szintén 1857-ben keletkezett. Kiírta magából, hiszen a *Tragédiában* nincs gyűlölet, a gyűlölet érzelmének nagy intenzitású involváltsága elapadt. Helyette egyrészt a cselekvő ádami lelkesedések és csalódások sorozata, valamint reflektálóként és a történetek értelmezőjeként a kívülálló (ádami) undor és az utálat kapott helyet, másrészt pedig a szintén kívülálló luciferi megvetés és gúnykacaj az emberi gyarlóságok felett. Talán a *Tragédia* megírásakor *Madách* elgondolkodott a verseiben megnyilvánuló ember- és világgyűlöletének természetén, arról, hogy gyűlölete a világ valódi állapotának elutasításán alapul, melyet valamely értékesebb világ ideája kísér, és feltételezhetően azon is, hogy úgy lehet úrrá gyűlöletén, úgy lehet életbölcse egy lelki megelégedettség birtokában, ha megkérdőjelezi ezen ideákat. Innen nézve az ideák állításának és az ideák megkérdőjelezésének a gyűjteménye a *Tragédia*, pontosabban azon belül az álomszínek: az ádami hit az emberi nagyszerűségben, az ember enistenségében, a világjobbító eszmékben, melyek „előbbre viszik az emberemet” és ezen ideák folytonos megkérdőjelezése *Lucifer* révén, aki az ember báb-, és fereg-voltát állítja, az isteni teremtés és benne az emberiség létezésének az értelmetlenségét, megmutatva az eszmék torz megvalósulásait. *Madách* az álomszínekben *Ádám* és *Lucifer* egyszerre, aki egyszerre állítja és kérdőjelezi meg a magasabb világ ideáit.

Visszatérve a jénai romantikusokkal azonos alapproblémára, arra, hogy miképpen oldható fel az ember és a világ diszharmoniaja, a reális

és az eszményi kettészakítottsága miképpen hidalható át, illetve a jellegzetes madáchi két-világok között van-e átjárhatóság, azt kell mondanunk, hogy *Madách* válasza kettős és ellentétes a drámai költeményben, ahogy egyébként az egész *Tragédiát* (és líráját is) áthálózzák ezek az ellentételezések és ellentmondásos együttlevőségek. Egyrészt az álomszínekben a két-világok kettészakítottságát nem oldja fel, nincs átjárhatóság: itt az értéktelen, a diszharmonikus, az eszmék torz megvalósulása és az ellentettjükre való fordulása, az ember állati szintre süllyedése, a létezés értelmetlen volta válik realitássá, így a két-világ közötti szakadék élteti az ádami utálatot, undort és a luciferi megvetést egyaránt. Másrészt a záró szín végén, amikor az álomszínekben megjelenített vég után az Úr egy másfajta történelem megélésének a jövőbeli lehetőségét mutatja meg Ádámnak, itt a jénaiakhoz hasonló megoldást láthatunk, hiszen a költészet és a dal lesz a (madáchi) két-világ összekötője, az 'égi szó' – a nő és annak érzelmei segítségével – ezen keresztül szűrődik át:

#### ÁDÁM

|                                       |                                         |
|---------------------------------------|-----------------------------------------|
| De, óh, Uram! Ki fog feltartani,      | Csak azt kövesd. S ha tettűs életed     |
| Hogy megmaradjak a helyes uton?       | Zajában elnémul ez égi szó,             |
| Elvontad tőlem a vezérkezet,          | E gyöngé nő tisztább lelkülete,         |
| Hogy a tudás gyümölcsét ízlelém.      | Az érdekek mocskától távolabb,          |
| AZ ÚR                                 | Meghallja azt, és szíverén keresztül    |
| Karod erős – szíved emelkedett:       | Költészetté fog és dallá szűrődni.      |
| Végetlen a tér, mely munkára hív,     | E két eszközzel álland oldaladnál,      |
| S ha jól ügyelsz, egy szót zeng feléd | Balsors s szerencse közt mind-egyaránt, |
| Szünetlenül, mely visszaint s emel,   | Vigasztaló, mosolygó génusz. –          |

Reális és eszményi, a diszharmonikus és a harmonikus két-világát és ennek konkretizált variációit sorra felfedezhetjük *Madách* reflexív lírájában: a hamis és az igaz, a látszat és a valódi, a bűn és az erény, a torzan megvalósult eszmék és a nagyszerű eszmék, az ember alkotta világ pokla és az Isten által teremtet, édeni világ; földi és égi; a dezilúziók és illúziók két-világait. Megjegyzem, e két-világ értelmezésem tágabb, mint a *Madách*-szakirodalomnak – *Sőtér Istvántól* származó –

az elveszett Éden és a vágyott éden szembeállítás. Az életproblémákon való töprengések versei a *Benyomások*, a *Jellemzések*, a *Kedvcsapongások*, a *Benső küzdés* és az *Elmélkedések* ciklusban kaptak helyet. *Madách* a valóságot kettéválasztja, egy (valamilyen szempontból) értéktelen és egy (valamilyen szempontból) értékes (lényegi) világra. E kettéválasztás, filozófiai terminussal élve, metafizikusnak nevezhető. Nem egy egyszerű dualitásról van itt szó, (bár néhány konkrét dualitást is magába foglal, így a tudás, az Isten-ember kapcsolat és magának az embernek a dualitását), hanem egy (neme hatástörténeti, hanem, filozófiai értelemben vett) tágabb, platóni eredetű, majd *Kant* felfogásán átívelő, az értéktelen Van és az értékes Kell két-világát is magába foglaló – végül a német korai romantikusok által szintetizált – diszharmonikus és harmonikus két-világról. *Madách* e két világ különbözőségeit ragadja meg az ellentételezések és az ellentmondásos együttlevőségek formaelvével, tehát ennek az ellentételező formaelvnek a legbensőbb lényege *Madách* világfelfogása: értékesre és értéktelenre szétszakadt két-világa. Két-világokra épülő világszemlélete magával hoz egy bizonyos formát, míg mást eleve kizár: ezért uralja reflexív líráját az ellentételezés és az ellentmondások együttlevősége. Az értéktelen világ a megbomlott harmóniáé, a külvilág kaotikusságáé, a morális elzúllásé, a legkülönbözőbb kettészakítottságoké és az ezzel együtt járó dualitásoké. Az értékes világ a valamely harmónia szférája, a homogenitása, az isteni (édeni) teremtése, a természet, a szerelem, a családi élet harmóniájáé; vagy azt az állapotot jelenti, hogy egy létező, önmagával azonos tud lenni, egyfajta immanens, dualitások nélküli állapotot. Gondolati költészetében hol a két-világok végletes kettészakítottságát és az értékvesztett Van uralmát mutatja be (1.) Hol megpróbálkozik valamilyen kibéküléssel, kibékítéssel vagy egyensúlyteremtéssel (2.) Vagy a két-világ közötti kapcsolat lehetőségét állítja (3.) egyrészt az értékes létállapot töredékekben való fellelésével a való életben (3/a), másrészt a hidak keresésével és megtalálásával (3/b).

Az elsőként elkülöníthető variáció, amikor a két-világ szétszakítottságát mutatja be, természetesen ellentételezően, azaz a vágyott, a lényegi világ értékeinek elvesztését állítja szembe a diszharmonia, a megbomlottság, a heterogenitás, az amoralitás, az emberi gyarlóságok

uralmával. Számtalan reflexióval bíró versében ez az irányulás és ellenpontozás tragikus és drámai hangú, hiszen a jelenvalóság értelmetlen, ahol minden érték elpusztul. Így az ellentételezés formaelve mellett az értékesre és értéktelenre kettészakadt két-világa reflexív lírájának egy másik alapminőségét is létrehozta: a tragikus értékvesztést és a drámaiságot. Innen nézve például felértékelődik *Madách* lírájában a halál és megszületik a szép halál gondolata. Hiszen az értéktelen, a problematikus élet megszelídíti a halált, és kialakítja a halál értékességének gondolatát. Illúzióit, eszményeit, a vágyott világ értékeit tekintve nincs kétsége, a kétség a megvalósulásukat illeti. Innen eredeztethető számtalan versének pesszimizmusa. A Van világának értékhiányait bemutató versekből egy kisebb gyűjteményt állíthatunk össze a legkülönbözőbb értékpusztulásokról, s valamennyi az ellentételezés formaelvére épül. Az alábbiakban csupán egy témát ragadok ki, a szerelem folyamatához kapcsolódó értékvesztéseket:

Ah, de látja, lány szerelme  
Mint a csillag oly hideg,  
S szolgabünnel lelkeikben  
Születnek az emberek.

/Csillagok/

Ő volt a lány, akit én imádtam,  
Mostan ő a számoló szülő,  
Most gúnyolva nézi a szerelmet,  
Akkor érte halni kész volt ő.

/Az aggastyán/

Házasság a kigyó s e gyümölcsökből hoz,  
Elborúl az éden, únalom árnyékoz,  
S az öröktartásnak rémes ijedelme  
Új ki a kertből, nem bírván ember keble.  
S hogy vesztett üdvünkhöz út se vezessen már,  
Társalmi erényünk a Cherub lángkarddal.

/Leány és nő/

Hisz oly nagy a rossz s oly kicsiny a jó,  
Mint vészűzött tengerben a hajó,  
Melyet révével sokszor sír fog el.  
Minden kicsiny virágnak férge van,  
Elbájol és aztán hervad korán,  
Hogy kínosan sirassa a kebel.  
A szerelem: villámos felleg az,  
Mely felragyog, de méhe néma gyász.  
Nem csábít többé az sem engemet,

/Kő keblet adj/

Az értékpusztulások sorozatát mutatja be az *Életünk korai* című költeménye egy emberi sors életszakaszain keresztül, szembeállítva a természetes életfolyamatot, a vágyakat és az érzelmeket a külvilág életbölcsességeivel, elvárásaival, s bemutatva ez utóbbi életromboló karakterét.

Szintén az emberi sorsok értékvesztettségéről ad egy felsorolásszerű összefoglalást a *Visszapillantás* című versében. A gyermekévek cimboráit – kiknek valaha *“Lelkők mind megannyi tiszta forrás”* volt – felnőtté válva mutatja be, megnövelve a forrás, patak metaforát egy-egy emberi létállapot allegorikus jelképévé. Néhány metaforaalkotásában – *“pajzán sors”*, *“gáttörő szavam”* – a konkrét és elvont szintet feszíti egymásnak, ahogy azt már korábban a leíró, realista verseiben is láthattuk.

És tekintek újrolag körül,  
Hol lelek meg egy-egy régi képet,  
Merre folyt a jól ismert patak,  
Ért-e szirtet, ért-e dús mezőket.  
Megtalálom egyikét megint  
Szűk mederbe zárva hajtni malmot,  
Míg a másik poshad, mert belé  
A pajzán sors köveket hajított.  
Ott a vesztég tó lett sírja egy  
Szép folyásra indult kis pataknak,  
Mint erőnknek a köznapiság,  
S most vizéből marhanyájt itatnak.

Rég kiszáradt medret látok ott,  
Míg amaz tisztítva a csatornát  
Föld alatt foly. – S társa ékesen  
Mint szökő kút járja a bolondját.  
A hatalmasok játékaúl  
Egykor oly rokon volt e kebellem,  
Most ha hallja gáttörő szavam,  
Még köszönni is alig merészel.  
Rútul bánik az élet velünk,  
Porba dönti ami felmagaslik  
Szinén.

Saját életének hasonló értékvesztettségét nem akarja átélteni, ezért vágyódik egy korai halál után az *Ifjan haljak meg* versében. Az elképzelt korai szép halált, lelkének *csillag-ragyogását* egy negatív festésű, morálisan értéktelenné váló, hosszú élet utáni halállal állítja szembe, így szinte többet tudunk meg az elutasított értéktelen életről, mint az értékesről:

|                            |                         |
|----------------------------|-------------------------|
| Ne fogyjon, mint a mécses, | Hogy bűn és számolásnak |
| Mely feledve áll,          | Mocskával terhesen      |
| Lelkem, míg hamvadozva     | Ha látná önmagát a      |
| Eloltja a halál.           | Hajdan ifjú kebel:      |
| Ha csúszva föld porában    | Borzadna önmagától,     |
| Egy hosszú korszakot,      | S az ítéletnapon        |
| Veszejté szent zománcát,   | Isten sem ismerné fel,  |
| Mit Istentől kapott;       | Hogy képe volt azon.    |

A diszharmonikus és a harmonikus, az értéktelen és az értékes, a reális és az eszményi két-világainak ketté-szakadottsága egyben a legkülönbözőbb gondolati ellentételezések léteztetője verseiben. Ilyen például a kétféle ellentétes minőségű és értékű tudás megkülönböztetése: a racionális, a pozitívista, az egészet csak részleteiben ismerő (másutt számító) tudás és egy metafizikai bölcsessége, egy átfogó mindent tudás elkülönítése és ellentételezése.

Adj nekem mérhetlen tudományt;  
Nem mely a virág szirmát olvassa,  
S minden légynek osztálynevet ad.  
Tudományt adj, mely lelkét felfogja  
A világnak, melyben ront, teremt.  
A műhelyt mutasd meg, melyben készül,  
Ami lent küzd, ami fénylik fent.

/A betelt kívánságok/

*Madách* metafizikai tudásvágyát *Barta János* így értelmezi: “itt a Földön voltaképpen a metafizikai tudatlanság állapotában élünk, s nem értjük sem önmagunkat, sem az életet, sem a világot. Nem tudjuk – a tudást a szó igazi értelmében véve – miért vagyunk a földön, milyen mélyebb valóság rejlik a világ százféle jelensége mögött, nem tudjuk, mi az a rettentő valami, ami az élet és halál mélyén lappang.” Ezt a tudásvágyat ugyan nem oldja fel az intellektuális élményszerzés lázas tevékenysége, mely a válása után felerősödött, csak egyre több és több kérdés feltevésére ösztönzi – *Barta János* szerint. Ez a lét titkait fürkésző metafizikai tudásvágy hatja át a *Pál öcsém sírjánál* című versét, melyben az élet céljára, a halál utáni másvilági létezés milyenségére kérdez rá. Ez hatja át az *Éjjeli gondolatok* című költeményét is: “Érdemes-e küzdeni, ha csak néhány nagynak a híre marad meg, és a több meg semmivé válik? Érdemes-e küzdeni eszmékért, melynek az utókor már csak mosolyog? Sors vagy szabadság szabja meg a földi küzdelmet? Ha a sors, akkor minek küzdeni? Hiszen mind egyenlőek vagyunk, bűnünkben, erényünkben a sors rabszolgái. Vagy szabadok és halhatatlanok vagyunk? Akkor csak dőre igazán a földi küzdelem: hiszen mi örömiünk lehet odafent ’hangyaboly világunk mulandó hírében’?”<sup>145</sup> A kérdésfeltevések, a gondolatcsírák súlyosak, de a forma darabos, költői-etlen, sőt, a nyelvezete rejtényszerűen tömör és kiforratlan.

Ah, de kínos érzés bánt egyszersmind engem,  
Látva életemnek hogy felét leéltem,  
S amit méltó lenne örökös betűkkel  
Feljegyezni, eddig még semmit nem tettem.

És ki tudja: jö-e még kor, hogy tehessek?  
Óh hány Leonidas, hány Grachus megy sírba,  
Senkitől nem sejtve, mert ennek a forum,  
Annak Thermopylae nem jöve utába!

<sup>145</sup>Barta János, 1942, 157–158.

A hatalmasoknak itt is nagy előnyük:  
Hova ők belépnek, míg mi oda küzdünk,  
Megtört keblünk. Nékik esemény már létök,  
Milyet mi csak szívünk vérével teremtünk.

Hej, pedig ki tudja, marad-e belőlünk  
Más egyéb a névnél, hogyha sírba szállunk?  
Nem hullunk-e vissza, mint a zuhanó csepp  
A tengerbe, veszve percnyi ragyogásunk?

Elszorult kebellem lépek ablakomhoz,  
Megnyitom, kidülök az éj tengerébe,  
Lent a temető van néma hallgatásban,  
Fennt miljó világok csillagfényű képe.

Köztetek hat e föld is csak egy fényes pont,  
S oly kicsinynek érzem az embert s világát,  
Mintha porszem lenne roppant sivatagban,  
Melynek dőre hire nem nagy élelményt ad.

Hej, ki tudja hányszor vérzett el egy Sertor  
A csillagban, mely ott ég mint lámpa fénye,  
A csillag halványan, egykedvűen ég csak,  
Nem jó hír, dicsőség porlakunkra tőle.

S míg földünkön népek küzdenek vérben állva,  
Földünk mint kis szikra áll a mindenségben,  
A lehulló hősök híre itten él csak  
A kis szikra egyik kisdéd szögletében.

S itt is ezerekből csak néhány marad fel,  
A tömeg elvérzik és nyugszik rakáson,  
Örök koszorúért adhatni cserébe  
Percnyi létet, de a tömeget csodálom:

Elveszett mint szám, hogy másnak fényt szerezzen,  
Avagy boldogítá-é tán az utódot?  
Nem váltotta azt meg a vér rabbilincsből  
Nem javul, a korcs szül mindég újabb átkot.

Itt nyugosznak sorban hősök s rab utódik,  
Ablakom előtt a csendes temetőben,  
Hírök, jármok eltűnt, el a kor közöttük,  
Összefolytak a sors örök gyűrűjében.

Vérzettek mindvégig, mint a gladiátor,  
Éltökért s ez élet harcuknál nem volt más;  
Óh hát érdemes-e élni, ha minden perc  
Csak a feledésnek szánt sírgödrünkön ás.

Érdemes-e vívni eszmékért, melyeket  
A megváltozott kor csak mosolygni fogna,  
Míg fehérlő csontja a két ellenségnek  
Névtelen halomban korhad összehordva.

És mért lesz a gyermek, ki Cato lehetne  
S meghal torokgyíkban csecsemő korában,  
Vagy megannyi lángész, aki sírban nyugszik  
Eltörpülve, éhen, alkalom hiányban?

Mind betölti-e hát földön hivatását,  
Csak egyetlenegy, a kérkedő ember, nem;  
Vagy örök határzat áll-e őrt felette  
S mindezeknek sorsa nem merő véletlen?

Úgy hát mért is vérzünk, minden talpatatnyi  
Földért végzetünkkel új csatára szállva,  
Hogyha ércbilincsen vonz a sírhoz, melyen  
Már előre meg van éltünk sorsa írva.

Úgy az ember hitvány eszköze a sorsnak  
S tenni semmit nem bír önnön erejével,  
Győz, ha sors könyvében úgy vagyon megírva,  
Avagy ismeretlen s nyom nélkül enyész el.

Úgy egyenlőek hát Nero bünsúlyával  
Aristides minden ragyogó erényi,  
Vihar az, ez sűgár, mely öntudat nélkül  
Csak az örökös sors nagy céljait végzi.

Avagy él a lélek még túl is a síron,  
És miként a dőre buborék nem vész el,  
Ott a csillagok közt, ott vagyon hazája  
S földünkön csak mint a vándormadár lép fel.

Akkor, hogyha végre szent honát elérte,  
Hátrahagyva itten a pornak salakját,  
Csillagos dicsében csak mosolygni fogja  
Itt e földön töltött néhány pillanatját.

Akkor dőre minden küzdés a magasra,  
Aki ottan él, hol csillagok születnek  
S néz a végtelenbe, nem nagyon örülend  
Hangyaboly világunk múlandó hírének.

Melyet, mint virágnak illatát, szél hordja,  
S bojtortvány tenyészik a hősnek felette,  
S míg egy-egy emlékkő dacol az időnek,  
Már a kőnek hőse rég el van feledve.

Közbevetőleg egyetlen gondolati dilemmát emelek ki a versből. Azt a kérdést, vajon *“az ember hitvány eszköze”*-e a sorsnak, Ez a kérdés ugyanakkor illusztrálja e líra egyik kétszólamúságát, mégpedig az ádami és a luciferi szólám együttes meglétét. A *Tragédiában* Lucifer a determinizmus azon válfaját képviseli, mely a teremtet világban minden

létezőnek, így az embernek is egyetemes meghatározottságát vallja. Vele szemben Ádám a szabad akarat, a szabadság tudatos híve, autonóm ember, aki a nagyszerű eszmék megvalósításának belső motivációjától hajtva maga kívánja irányítani cselekvéseit és élettörténetét, az emberi nem képviselőjeként pedig az emberiség történelmét mindenkor szabad akaratán, választásain alapulva. Az utolsó színig nem fogadja el, hogy az ember élettörténetét akaratától független tényezők határozzák és szabják meg. Az akarat szabadság eszméje volt az első (*“önmagad intézzed sorsodat”*), amellyel Lucifer csábított, és ez az utolsó, melynek érvényességét akár öngyilkosságával is bizonyítaná Ádám.<sup>146</sup> Néhány költeményének szentencia-szerű következtetése mindkét szólámot megszólaltatja. Pl. az előző fejezetben részletesen bemutatott *A nő teremtetése* című versének leginkább sikerült hetedik strófájában a báb-metaphora a szabad akaratában hívő embert, míg a sodronyok metaforája a végzetszerű meghatározottságokat, a determinációt jelöli, és ez utóbbi érvényességét, a determinációt húzza alá a lírai alany, a *Tragédia* luciferi szólámát hangsúlyozva. Emellett néhány szerelmi költeményében egyfajta világi determinizmus áll szemben a szerelem szabadságával, annak boldog lehetőségével vagy a végzet, mint eleve elrendeltettség értelmezhető:

Győztél hát felettünk, nagyvilág,  
Vad zajoddal, kalmár számolással  
Elriasztád álmoképeink,

/Lemondás/

Ha a végzet rendelte, hogy soha  
Már egymáséi ügyis nem leszünk.

/Felejtünk/

<sup>146</sup>Bővebben bemutattam e problémakört a *Tragédia* elemzésén keresztül. V. ö.: Máté Zsuzsanna: *A végzet hatalma Madách Imre Az ember tragédiájában* – In: *XII. Madách Szimpózium*. Kiadja a Madách Irodalmi Társaság. Bp. – Balassagyarmat, 2005. 34–47.



Boldog, ki megbékülve végzetével  
Élvezni tud a perc költészetével.

/Élethölcsesség/

És én éltem, amíg  
Halni megtanultam.  
Vesztve vesztettem, míg puszta életemtől  
Megválok nyugodtan.  
Mert valódi áldás  
Sorsunk és nem átok,  
Hogy minden napunk egy örömet tesz sirba,  
Míg vágyunk utánok.

/Őszi érzés/

Azonban megtalálható lírájában az ezzel ellentétes (ádámi) válasz is: az ember a sorsának alakítója, például *A megelégedés* című polemi-  
záló ódában:

Pör lelkek költék, hogy erény legyen  
A megnyugvás sorsunkba; óh nem az!  
Csak addig Isten képe a kebel,  
Míg kétkedik, feljebb tör és csatáz.

Vagy a *Csak béke, béke* címűben:

Ti tömjénnel vivjátok az eget,  
Mit döngetéssel vívott a titán;  
Ti fényleni kívántok s égni nem,  
Mit a rothadt fa tud maga csupán.  
Örüljetek csak békéteknek hát  
Mint fereg, ha oroszlánt vérben lát.  
Tenyésszetek. Én küzdve bukhatom,  
De a sorssal sohasem alkuszom.

A harmonikus-diszharmonikus ketté-szakadottságának egy másik következménye a szembenálló két-világok révén az egymáshoz ellentétesen viszonyuló Isten-ember kapcsolat. *Németh G. Béla Madách* Isten-élményének a kortársakhoz való eszmetörténeti kapcsolatát, míg *Schéda Mária* a versekben megnyilvánulót érinti. Mindkettőjük közös megállapítása, hogy *Madách* bírálja és elutasítja az emberiség történelmében kialakult kereszténység intézményesült formáját, “*annak a társadalomnak Isten-képét, amely a kereszténység eszméit nem valósítja meg, csak hirdeti, Madách nem tudja elfogadni.*”<sup>147</sup>

*Madách* bírálata a diszharmonikus világ Isten-képének és Isten-ember kapcsolatának szól, mely száműzte világából Istenét (“*Az Istent tőlünk égbe száműzték, / És idegen lett szellemünk is itt.*” *Ő- és újkor*), megszüntette a transzcendencia immanenciáját, isteni és emberi személyességét és együttlevőségét: “*Megszakadt a mindenség gyűrűje, melyben Isten, ember együtt éltek.*” (*Hit és tudás, 1856*). A transzcendencia immanenciáját Jézus sem tudta megvalósítani:

Szél hordta el földünkről szent tanát,  
Az istenember mennybe visszatért;  
Az úr csak úr, a rab csak rab maradt  
S a régiért új szenvedést cserélt.

Ha éhesen kívánja szent jogát,  
Megváltójához küldik menten őt,  
Közöttünk csak a véres kereszt maradt  
Ijeszteni a jogkövetelőt.

/A Megváltó/

Sőt a megmerevedett dogmatika tanai “*oly szentek és olyan valók, / Hogyha Krisztus szállna újra le, / És ellenkezőjét mondaná, / Mint eretnekekkel bánnánk vele.*” – ironizál *Az őszinte ortodox* című epigrammájában, egyben előkészítve a *Tragédia* bizánci színeinek jelentéskörét, a kereszténység eszmeiségének lényegét torzán megvalósító dog-

<sup>147</sup>Schéda Mária, 2002. 26–30.

matikát bírálja. A *Tragédiában* Ádám, amikor lázadóvá lesz Lucifer biztatására, a történelmi színekben *“megtapasztalja az Isten nélküli világban az Isten és ember közötti kapcsolat hiányát, az egyedüllétet, és ezt a világot értelmetlen létként határozza meg.”*<sup>148</sup> Valóban, és ennek a mindenkori Van értéktelen világának megbomlott Isten-ember kapcsolatáról szólnak a fentebbi versek is. Sőt, ebből a diszharmonikus világból maga Isten is elvonult, nincs kapcsolat ember és Isten között: *“Mit kérsz Istent, ő szóra mit sem ad. / Gúnyul ragyog jó s rosszra egyaránt.”* (*Egy örült naplójából*).

Az *Ó- és újkor* elégikus ódájában az egymásnak feszített két kor mögött a két világ ellentétessége van, mely az (ókori) élet eredendően meglévő természetes harmóniáját, idilljét, homogenitását szét tépő “Újkor” kritikája is, és egyben a kereszténység torzult emberi ideológiájának a bírálata.

Mért nem imádunk most, mint hajdanán,  
Hellasz napos, olajfás partjain! – –  
Midőn fűzéses fejjel áldoztak  
Mosolygó istenek oltárain?  
Hittek, mert köztük laktak, élveztek  
Isteneik, s parancsuk is ez volt,  
E végett alkottak berket, napot,  
E végett zúgott hab, szolgált a hold.  
Ledönték lángoló oltárukat  
És jött helyébe vérző feszület,  
Egy isten szenvedt rajta, s vérzeni  
Kell annak is, aki istent szeret.  
Mit oly bőven hintett szét a nagy ég,  
Élvezni bűn lett ajándékait,  
Az istent tőlünk égbe száműzék,  
És idegen lett szellemünk is itt.

Mért nem szeretünk most mint hajdanán  
Hellasz napos, olajfás partjain?!  
A lány lány volt, nem lestek benne mást,  
Az ifju élvezett hó halmain.  
A természet gyujtá meg lángjukat,  
S tartott, míg lángjok élvezet vala;  
Hálával tették le a poharat,  
Ha forró szomjuk elmúlt általa.  
Ma a lányt ideállá emelék,  
Céllá tévék, azért silányult el,  
Azért találja gyakran ördögnek  
Az ideált váró megcsalt kebel.  
Vár a leány, kibe szeressen majd,  
Ki jó, kihez halálig kötve lesz,  
Jő az ifjú, s egy édes pillanat  
Mindkettőjükre ércbilincset tesz.

<sup>148</sup>Kakuszi B. Péter: *Madách Imre: Az ember tragédiája című művének néhány teológiai vonatkozása*. In: *X. Madách Szimpózium*. Madách Irodalmi Társaság, Bp., Balassagyarmat, 2003. 162.

Mért nem foly a világ mint hajdanán  
Hellasz napos, olajfás partjain?!  
Kint folyt le az élet és küzdelem  
A közpiacnak néphullámain.  
Az ifju öntudattal lépe fel,  
Nyílt volt előtte száz közhasznú tér,  
Tudá, hogy a polgárerény útján  
Mindenki amennyit nyom, annyit ér.  
Ma rejtekben kél minden esemény,  
A köztér pusztá, csak bitó van rajt,  
Hiúz szem néz a házi tűz mögé,  
S mosolygás leplez tőle minden bajt.  
Ma az ifjú ha érzi önbecsét,  
Kétségbeesve megdermed mint kő,  
Mert számadásba most az embernek  
Nem súlya többé már, csak száma jő.

Mért nem halunk most úgy mint hajdanán,  
Hellasz napos, olajfás partjain?!  
Szender volt az örömrózsák felett,  
Vagy a dicsőség szent babérain.  
Máglyáról láng közt szállt fel szellemünk,  
De a honos föld körében maradt  
Itten danolt és itt melegedett,  
Mint Phönix öltvén új alakokat.  
Most mély gödörbe süllyesznek alá,  
Hol nap nem ér, hol rothadás lakik,  
Halálunk büntetés egy vétékért,  
Mely ezredektől ránk nehezkedik;  
Lelkünk a földről messze vándorol,  
Uj ismeretlen hon határhoz,  
Hol egy megfoghatatlan istenség  
Reánk, ki tudja, milyen végzést hoz.

A *Tragédiában*, a diszharmonikus (történelmi) világ megbomlott Isten–ember kapcsolatában Ádám szembesül az eredendő isteni eszme – a testvériség, a szeretet – emberi eltorzításával, ahogy a fentebb említett verseiben is panaszolja az isteni teremtés ember általi elrontottságát, az átszellemültség, a szent egyszerűség, az Istennel való párbeszéd, az Istennel való személyes kapcsolat elvesztését. Mindezzel szemben egy pozitív Isten-ember kapcsolat lehetősége majd a *Tragédia* végén jelenik meg. *Kakuszi B. Péter Madách Imre: Az ember tragédiája című művének néhány teológiai vonatkozása* tanulmányában igen meggyőzően mutatja be, hogy mennyire és miben különbözik Isten és ember kapcsolata a paradicsomi, a történelmi színekben és a XV. szín végén. Véleménye szerint a *Tragédia* végén az Úrral zajló párbeszédben *“Ádám az Istennel való új diskurzus lehetőségeit keresi. Minőségileg más ez a kapcsolat, mint az édeni ember – Isten kapcsolat, hiszen hiányzik belőle az evidencia és az Isten által kijelölt emberi szerep biztos tudása. Az említett paradicsombeli biztos tudás helyébe Isten és ember kapcsolatában a hit lép, mely az individuum hittapasztalatán alapul(hat). Madách Ádámja Isten és ember kapcsolatában a*

modern kor istenhitének lehetőségeit jelöli ki, mely kor relativizmusában a transzcendencia nem elsősorban a teológia és filozófia istenbizonyítékaira támaszkodó gondolkodás következménye, hanem Isten és ember személyes kapcsolata jelenti a kiindulást és a folyamatosságot. (...) Az ember és Isten kapcsolata az ember Istentől való elzárkózásának feloldásával nem egyszerűen helyreáll – hanem új minőséget nyer: ember és isten között – korábban ismeretlen – párbeszéd lehetőségét adja meg. (...) Madách tehát lehetséges útként az isten és az ember folyamatos diskurzusa fenntartásának szükségességét, az ember személyes istenkapcsolatát hangsúlyozza. Az Úr kijelentése tehát nem átfogó igazságok, a helyes filozófiai módszerek kialakítását jelöli meg az Isten – ember kapcsolat eszközeként, hanem az individuum és az Isten folyamatos (“...egy szózat zeng feléd szüntelenül...”)<sup>149</sup> diskurszúját.”<sup>149</sup>

E szózat, az égi szó, melyet az Úr ígér segítségképpen Ádámnak, hogy az megmaradjon a helyes úton, (s majd, “E gyöngye nő tisztább lelkiülete, / Az érdekek mocskától távolabb, / Meghallja azt, és szívére kereszttül / Költészetté fog és dallá szűrődni.”). Egy megváltozott Isten – ember kapcsolat eszköze Éva, ez maga is áttételesen érvényesül, a valódi szerelem és szeretet valamint a költészet révén. Madách verseiben szintén megtalálható ez a személyes Isten-ember kapcsolat-értelmezés: a tiszta, őszinte szerelem közelebb visz Istenhez a *Boldog óra* című versében, vagy például a “*költő Isten kedves eszköze*” a *Költő barátomhoz* című episztolájában. Egy személyes és egyben immanens kapcsolat lehetőségét körvonalazza lírájában: a költészet és/vagy a tiszta, boldog szerelem révén átélhetjük Isten és ember személyes kapcsolatát, ahogy a természettel való harmonikus együttélésünkben is.

Az elmélkedő Madách reflexív lírájában a világ kettészakadt értékesre és értéktelenre, harmonikusra és diszharmonikusra; a homogenitás szétszakadása dualitásokat eredményezett, így nemcsak az emberi tudás dualizmusát (a pozitív, részleges ismeretek végül is értéktelen halmozását szemben a vágyott metafizikai, átfogó bölcsességgel) és nem csak egy ellentétesen szembenálló Isten-ember kapcsolatot (a diszhar-

monikus valóság elidegenedett Isten-ember kapcsolatát és vele szemben egy személyes és immanens kapcsolat vágyát), hanem az embernek az önmagáról való gondolkodásában is szükségszerűen dualitásokat, kettészakadozottságokat állított fel. A *megelégedés* versében a test és a lélek (“*istenszakra*”) céljának valamint harcának az ellentétességét – a lélek csillaga által vezérelt nagyszerű győzelmes halált illetve a test kisszerűségének fereg-voltát és hamis megelégedettségét – állítja szembe egymással.

Ha a sárból gyúrt börtönőr veszít,  
Az istenszakra vissza égbe száll,  
Ez az, mit a por embere remeg,  
A nagyszerű, a győzelmes halál.

Ha a test győz, szellem szárnya lehull,  
A lepkéből csuszó fereg lesz és  
A por közt nyugton hizlalja magát,  
S ez az erényes megelégedés.

Az *Órüljek meg* című költeményében szintén ott a test és lélek kettéhasadottsága:

Mert nyűg a test, hol istenszakra van  
És gyáva, kicsinyes korlátiban,  
Minőket a világ elébe von,  
Nem érti meg, mi túl repül azon.

A *Tragédia* Ádámja filozofikusabban és tömörebben – szemantikai meghatározatlanságában – többfajta dualitás lehetőségét, és ugyanakkor egységét is sejtetve, így beszél: “...*enmagamban oly különvált és egész vagyok.*”

A *Pál öcsém sírjánál* című búcsúversében megjelenik az ember egy másik ketté-hasadottsága is: az arasznnyi lét, a végeesség tudata el-  
lenpontozódik az ember istensége érzetével és a végtelent felfogó öntudatával:

<sup>149</sup>Kakuszi B. Péter, 2003, 166–168.

Óh, mért él hát az ember, mért löké  
 Az Isten egy percre világába,  
 Hogy öntudatra ébredvezve, az  
 Örökkévalóságot átlássa.

Átlássa istensége szikraját,  
 A roppant tért és a nyügöt nyakán,  
 S mint trónjáról száműzött istenség  
 Sírnál álljon meg percnyi lét után.

Verseinek egy másik csoportjában – így például *A rab utolsó útja*, a *Gyermekgyilkos*, a *Leány panasza*, *Leány és nő*, *A megelégedés*, az *Életünk korai* címűekben – a korabeli társadalmi berendezkedés kritikája összekapcsolódik korának *“feudális valláserkölcsei alapokon nyugvó társadalmi konvenciók elutasításával”*<sup>150</sup> Az ember által torzán megvalósított *“álkereszténység kritikája”* szólal meg ezekben a tragikus emberi sorsokat felvonultató költeményekben.

Az isteni teremtetést, a természet (alábbi versében konkrétan a vadon) édeni állapotát, a harmonikus és homogén világot az ember tette tönkre kalmárszellemé és az önistenítése révén, a természet javainak kizsákmányolásával és egyben az embertelen civilizáció megteremtésével. Hogy miképpen? – ezt a legegységértelműbben az *Isten keze, ember keze* című versében írja le:

Hadd dicsérje más a város tarkaságát,  
 A kalmár világot, mely száz izgatást ad,  
 A káprázatot, mit öndicsőségére,  
 Mint egy új istenség, emberkéz elére:  
 Nékem nem világom, én szorult kebellem  
 Messze, messze vágyom tömkelegéből el  
 A vadonba. – Ott van Istennek világa,  
 Áhitattal lépek a szentelt határba,  
 Ott még nem dult ember, ottan mindenem még

<sup>150</sup>Schéda Mária, 2002. 31.

Őserő zománca mint túlföldi csók ég. (...)  
 Óh dicső világ! te Isten szent világa,  
 Hozzád vonz szívemnek érzeménye, vágya!  
 Itt még nem dult ember, itten mindenem még  
 Őserő zománca mint túlföldi csók ég. –  
 Majd ha általlépi ember szent határod,  
 Eltörüli rólad mind e szűz zománcot;  
 Mintha látnám amint egyenkint letépi  
 Bájad, sebhelyét szűm mindeniknek érzi.  
 Harmatos virágid szénának kaszálja,  
 A rétet kicsinyes mesgyével hasítja,  
 Hogy elég tér nyiljon a kalmáros utnak,  
 Százados szent fáid bárd alatt lehullnak.  
 Többé a pataknak árji sem henyélnek,  
 Mert eléje sulyos gyári munkát vetnek.  
 A hegyet megnyitják, benne kincset ásnak,  
 Sok ezer teremtmény nyomorúságának. –  
 Délceg őz sem jár már többé a vidéken,  
 Jármos marha húz csak búsan az ekében;  
 Elrettenve elmegy a dalos madárka,  
 A bérc nem felel, csak emberek jajára.  
 Elhervad, kipusztul Isten szent világa,  
 Jó helyébe ember dőre alkotása.  
 S édenünk helyett, mit földön Isten alkot,  
 Emberkéz alkotja számunkra a poklot. –

A vers társadalomkritikája más, mint a felvilágosodás rousseau-i felfogása, mivel itt az ember által alkotott világgal szembeni elidegenedtség gondolata is megjelenik, hiszen az emberek ezreinek nyomorúságát, jajsavát eredményezi ez az ember alkotta földi pokol. Az elidegenedés egy másik formáját a lírai énre vonatkoztatva – a kozmikus magány, a magára maradottság érzését – két versében is felfedezhetjük: *“Most úgy függök én is / Már csak a világon, / Mint száradó lomb, s messze, szebb hazába / Engem is sejtés von.”* (Őszi érzés, 1857). A *Hit és tudás* című versében az éden elvesztettségét és az

bernek a hit és a metafizikai támasz nélküli magára maradottságát panasolja. Az alább idézett versrészlet első versszakában a halál allegorizálásával tömöríti a túlvilági hit elvesztését, a következő strófában a (korabeli ismereteket tükröző) természettudományos kozmikus jelenségeket állítja szembe a tudás révén elveszített túlvilági dimenzióval (hittel), majd végül magára maradottságát, támasztalanságát, árvaságát sommázza. A XIX. század utolsó harmadának modern életérzése ez: a túlvilág halott, mert tudásunkkal megöltük azt. *Nietzsche Zarathustra*-ja hasonlóan fogalmaz: Isten meghalt, mert megöltük őt. *Madách* következtetése – tágabban értelmezve az individuum magára maradottsága – majd a XIX. és a XX. század fordulóján válik életfilozófiai tapasztalattá. *Madách* az élet individuum-alapú megértésére a *Tragédiá*-ban tesz kísérletet.

|                                      |                                    |
|--------------------------------------|------------------------------------|
| Elhamvadt a csillag ragyogása        | És dorgáló üstökös kering ott,     |
| És megannyi kínhonává süllyedt,      | Hol szűm a menyországot kereste.   |
| Mely felett halál leng és halál szül | Árván bolygok a vad rengetegben,   |
| Új halálnak martalékul éltet.        | Nincs ki útam őrszemmel kíséri,    |
| A kék ég ígéretországának            | És ha összeroskadok, nincs angyal, |
| Léggé olvadt kristály ivezetje,      | Ki reám szent álmait vezérli.      |

Az emberek közötti legszentebbnek vélt kapcsolat, a házasság, hasonlóan egy elidegenedési folyamatként értelmezett a *Leány és nő* című versében:

Házasság a kigyó s e gyümölcsökből hoz,  
Elborúl az éden, únalom árnyékoz,  
S az öröktartásnak rémes ijedelme  
Új ki a kertből, nem bírván ember keble.  
S hogy vesztett üdvünkhöz út se vezessen már,  
Társalmi erényünk a Cherub lángkarddal.

Az elidegenedés élménye hatja át a *Zsibvásáron* című versét, melyben a kalmárszellem szentségteleníti és forgatja ki igazi valójából a valaha értékes tárgyi világot:

Megfáradt kedéllyel életúntan  
A nyomor fog megbékíteni engem,  
Gondolom, ha látom, mint törekszik,  
Fárad és küzd még az is, hogy éljen.

Zsibvásárra értem; szerte-széjjel  
Korhadt házi bútorok heverték.  
Válogattak köztük, felrugák ezt,  
Ócsárolták azt, avagy nevettek.

Ottan mérnek egy vas sírkeresztet,  
Fontra adják, míg hajdan ki tudja  
Hogy nehezkedett egy árva szívre  
A kicsiny kereszt világnyi súlya.

Itt imádságos könyv vár sorára,  
A sajtáros nézi fűtyörészve;  
Hajdan egy megtört szív jó barátja,  
Aki vigasztalta, vele érte.

Sárga lombot lők belőle sárba  
Szebb napokból megszentelt ereklyét,  
S hogy súlyával meg ne rövidítse,  
Gondtalan lábbal tapodja azt szét.

Nyoszolyát vesz ottan a kerítő,  
Szent tanyáját szerelemnek egykor,  
Üreset most, mint a téli fészek;  
Dalja tudja Isten hol barangol.

Trágár élccel hordja el magával  
Egy korcsmáros bájos hölgynek arcát;  
Majd ivószobára fog lenézni,  
Melyet hódolat melengetett át.

A lámpát meg egy tolvaj vevé meg,  
Melynél a bölcs éjeket virasztott,  
S míg az éjnek titkait kutatta,  
Élvezetlen hagyta a világot.

Óh szentségtörő, gyalázatos faj  
Sírokon vásárt nem főlész ütni?  
Nem lép-é elődbe a kisértet  
Melynek csendjét vad zajod elűzi?

Minden vágyad pár fillért keresni,  
S egy világnak romját árusítod.  
Mért nincs megváltónk korbácsa nálam,  
Hogy szétverném ronda társaságod.

Vagy nem néz-e már e dőre földre,  
Aki nyúgodott a vas keresztnél?  
S a könyv asszonyának szent imája  
Nyom nélkül veszett-e el, mint a szél?

Tán az ágyat, e tündérvilágot,  
Eladák mivel megéhezének;  
Vagy megráncosodtak s arcaiknak  
Rózsájával elhervadt szerelmek?

Hát a bölcsnek észlámpája is csak  
Úgy aludt ki, mint kicsinyke mécse?  
A száraz lomb bájos nőnek arcán  
Önmagát már régesrég túlélte? –

Más világ lép fel, ha mi leléptünk,  
Ami nekünk szent volt, gúny tárgya  
Veszne bár emlékünks is magunkkal  
S mit szerettünk, szűnk egész világa!

A másik alaptípusa a két-világ-variációknak, amikor a reális és eszményi kettészakítottságában a realitással való rezignált kiegyezésre, kibékülésre és elfogadásra szólít fel (2). Ilyen költemény a már idézett *Életbölcsség*, melyben a megélhető és elérhető realitásnak, az adott Van világának az elfogadására biztat, az eszményi megvalósíthatatlan világának sóvárgása helyett. E vers egyik – az eszményi szerelem tüze helyett az elérhető jó parázs – gondolatát variálja tovább a *Most élveznék csak* című versében. Hasonló következtetéssel zárul *Betelt kívánságok* című verse:

Érzém gyöngyből, hogyha nincs is tenger,  
Gyöngyök minden tengerben vannak.  
Úgy fogadjuk, amint adta a sors  
És lehetünk itt is boldogak!

A lelki és érzelmi megbékélés, a belső nyugalom sztoikus tudatosítása a *Számoltam magammal* című költeménye:

Mostan számoltam már sorsommal,  
Nincs öröm, mely meglephetne még,  
S mely nyugalmam megzavarhassa,  
Nincs számomra oly veszteség.

E vers elsősorban az érzelmektől való tudatos eltávolodás költeménye, négyszer kísérletezik az emóciók dialektikusnak nevezhető – megszűnőben lévő és másképpen megmaradó jellegének – allegorizálásával, az első három próbálkozás igen nehézkes marad:

|                                |                                |
|--------------------------------|--------------------------------|
| Zöldülő lomb az emberkebel,    | Látom, látom, szenvedélyeink   |
| Melyet elkap a lét folyama;    | Könyve a szív, égessük el bár, |
| E folyó kövesít s a lobból     | Elhamvadott lapjain is még     |
| Nem marad meg más, mint alaka. | Minden szó olvashatóan áll. –  |
| (...)                          |                                |

Óh, a bú seb életfáinkon  
Melyet a sors haraga hasít;  
Béheggedhet a seb, de mi sem  
Törli el mély forradásait.

A költemény utolsó nyolc strófájában az érzelmek megszűnő-megmaradó jellegének negyedik variációja lesz majd a legsikerültebb az ellentételezés többfajta formáján keresztül, melyet egy ars poetica-szerű vallomással kapcsol össze. A költemény feltehetően 1857-ben keletkezett, talán már ekkor tudatosítja azt, hogy a költőnek uralkodnia kell az érzelmei felett, hogy a valaha megélt érzelmeit, szenvedélyeit művészete anyagaként kell használnia. Ugyanakkor az utolsó strófa szembeállított nézőpontja (a tömeg illetve az alkotó) éppen az érzelmek soha meg nem szűnő, soha meg nem szüntethető voltát hangsúlyozza.

|                                   |                                     |
|-----------------------------------|-------------------------------------|
| Aki az életnek színpadán          | Akkor aztán ő parancsoland          |
| Nem szereplő már s műélvet les    | A szellemnek, melyet felidéz,       |
| Tarka tömkelegéből csupán.        | S míg kezében tartja gyeplűit,      |
| (...)                             | El nem ragadhatja őt mint vész.     |
| S a költő ki alkotni akar         | Emlékének tárházaiból               |
| Mint Isten világot, küzdje le     | Választ renddel minden érzetet,     |
| Mind a szenvedélyt előbb, mellyel | Mint ruhát, melyet egykoron viselt, |
| Új világát népesíti be.           | S egyben vígadt, másban szenvedett. |

S hogy ha kész világa, a tömeg  
Bámulattal mond: mi szép, mi hű!  
Nem tudja, hogy kedves halottjait  
Koszorúzta a megbékélt szű.

A reális és eszményi (valamilyen) két-világa közötti szakadék megláttatása mellett, ahogy azt fentebb láthattuk, van néhány olyan költeménye, amely a kibékítés, a megbékülés, a Van elfogadásának a lehetőségét hordozza. A madáchi két-világok relációjának következő kibékítő variációja: ha nem tud megvalósulni az eszményi, az értékes, a

gyott, akkor azt vessük el! Ezt a keserű megoldást közvetíti a *Pereat* című költemény, mely indirekt módon javasolja a realitás, a Van re-zignált elfogadását, de nem oly módon, ahogy az *Életbőlcsességben*, az adott elfogadásával, hanem a másik pólus elvetésével: az eszmények – a hit, a remény és a szeretet – elutasításával. Ugyanakkor a vers indultatos és keserű hangja egy ironikus értelmezést is felerősít.

|                                   |                                   |
|-----------------------------------|-----------------------------------|
| Soká hívének mindég hiába         | Rég kábit a remény csilláma,      |
| S megint csak hittünk, bár a hit  | Míg szívünk vére folydogál,       |
| Mindannyiszor hiú lidércként      | Kétségbesetten jól tudom, hogy    |
| Sárban hagyott, hinárba vitt.     | Régen kiszenvedett volna már.     |
| El hát a hittel, félre véle!      | El hát, el a reménnyel végre!     |
| Fel, fel, kiáltuk: pereat         | Fel, fel, kiáltuk: pereat         |
| Szívünkben úgy, miként ez a bor – | Szívünkben úgy, miként ez a bor – |
| S vágjuk falhoz a poharat.        | S vágjuk falhoz a poharat.        |

|                                   |                                   |
|-----------------------------------|-----------------------------------|
| Soká szerettünk mindhiába,        | És mégis, hogyha elvesz a hit,    |
| Mi áldozánk, más élvezett,        | El a remény és szeretet,          |
| Hej, aki gyűlöl, nem csalódik,    | S helyette kétely, gyűlölet, meg  |
| S nem fosztja meg a szeretet.     | Kétségbesés foglal helyet;        |
| El hát a szeretettel végre,       | Akkor mi is, s vélünk min a szív  |
| Fel, fel, kiáltuk: pereat         | Hőbb vágya függ – mind pereat     |
| Szívünkben úgy, miként ez a bor – | S mint hogyha elfogy a nemes bor, |
| S vágjuk falhoz a poharat.        | Vágjuk falhoz a poharat.          |

Egy másik árnyalata a vágyott elvetésének és a Van elfogadásának a *Bor mellett* című verse: a súlyos gondok (múlton, jövőn való aggódás, másokkal való törődés, a halál gondolata) helyett a gondtalanság élvezetének, a “*meghitt kised társaság*” és a mindennapi életből fakadó apró örömeknek, így a borivásnak a költeménye. Hasonló következtetéssel zárul *A betelt kívánságok* című költeménye, melyben sem a dicsőség, sem a tudomány, sem az idealizált szerelem vagy küzdés nem tesz boldoggá, így:

(...) fogadjuk, amint adta a sors  
És lehetünk itt is boldogak!

A madáchi két-világok, az értékes és az értéktelen, a Van és a Vágyott, a realitás és az eszményi kettőségei mellett ott van egy kettészakítottság előtti egész-ség feltételezése is: mely leginkább a létezés egységét értő állapotként értelmezhető. Így néhány versében a két-világ közötti kapcsolat lehetőségét állítja: az értékes létállapot töredékekben való fellelésével a való életben (3/a). E töredékek egyaránt megnyilvánulhatnak a boldog családi idill “*szent egyszerűségé*”-ben, “*Hol együtt él még Isten, ember, állat*” (*Nyári estén*). Ritkán ugyan, de mégis megteremtve egy belső, lelki, szellemi megbékélésnek a lehetőségét. Csak a lehetőségét, mivel e versekben megtalált (valamilyen) időleges harmónia mindig ellenpontoszódik egy elutasított diszharmonikus állapottal. Egy példát kiemelve: a családi boldogság képe az *Otthon* (1849, 1851?) című verse még házasságának boldog időszakából, melynek szentségét, meghittségét a külvilág negativitásaival állítja szembe:

|                                            |                                      |
|--------------------------------------------|--------------------------------------|
| Messze tőlem, dőre földi gondok,           | Ottkinn oly haszontalan csatázok,    |
| E küszöbnek kivüle maradtok,               | Mindeneknek az útjában állok,        |
| Szent e hely, kicsiny világom ez;          | Itt teremtek, alkotok magam;         |
| Messze tervek szomszárja, hír s aranyának, | S látva, milyen jól tenyész körülöm, |
| Helyt bizonynal ottan nem találunk,        | Minden bennem él és veszve vélem,    |
| Ahol üdvöt a jelen szerez.                 | Istenülve élek boldogan. (...)       |

Messze zúg a hálátlan élet,  
Hír, kajánság, megcsalt szenvedélyek  
Hangja elhal, míg hozzánk beront.

A harmonikus, immanens lét-állapot egy másik töredéke a beteljesült szerelem, melynek egyik legsikerültebb verse *A téli éj dicsérete*. A bensőséges szerelmi egygyé olvadást a külvilág szétszakító effektusaival állítja szembe, szinte leltárszerűen felsorolva azokat:

|                                            |                                      |
|--------------------------------------------|--------------------------------------|
| Átérezzük, hogy egymásért vagyunk,         | A boldogság, mi egyikünkben él,      |
| El van szakítva tőlünk a világ,            | A másiknak valódi kéjt szerez,       |
| Nincs fesz közöttünk, nincs hideg szabály, | Nem mint kívül, hol egynek élve, ah, |
| Nem üldöz részvét, sem kíváncsiság.        | Más számtalannak szörnyű pokla lesz. |

S míg egybevetve sok rossz érdeket  
 Az összepántolt szív csak tönkre jut,  
 Te nem keress bennem hirt, kincseket,  
 Te nem szeretsz mást, mint a férfiút.

Bóka László szerint, ha a modern szerelmi líra tematikus újdonságait keressük *Ady* és *Vajda* előttről, *Madách*hoz kellene fordulnunk. *A lírikus Madách* című tanulmányában többfajta párhuzamot talál *Ady* és *Madách* szerelmi lírája között, így a nagyfokú érzékiséget (melynek szép verse *A téli éj dicsérete*), a szerelem mint fatalitás, mint egy végzetes jelenség felfogását. Valamint a szokványosságtól való eltérést: „*Ady megfordítva szokványt, egy versében önmagát szimbolizálta virággá, s nőt virágtépővé. »Lennék virág bár, lakva mezőket, / És gyöngye lépted ott hervasztna el« – írta Madách*”, két emberöltővel korábban.<sup>151</sup>

*Madách*, ha az igazi szerelemről szól, akkor a szerelem önmagában lévő értékességét, immanens, homogén voltát és kizárólagosságát követeli, ahogy a *Szív és ész (Borkához)* című költeményének utolsó három strófája, melyet akár *Ady* is írhatott volna.

|                                    |                                |
|------------------------------------|--------------------------------|
| Aki engemet akar szeretni,         | Aki engemet akar szeretni,     |
| Az szeressen örülten, vadon,       | Légyen angyal és ördög velem,  |
| Vessen az meg minden oly sorompót, | Hír, jólét ne legyenek előtte  |
| Mit élébe Isten, ember von.        | Semmi, semmi, csak a szerelem. |

S verve sorstól végig a világon  
 Áldja a szerelmet boldogan! –  
 Ily árért sem vásárolta drágán,  
 Melyben a menny üdvössége van!

*Bene Kálmán Madách-filológia* című könyvében részletesen elemzi a kéziratos verses-kötet *Szerelem* ciklusát, melynek a végén található tíz költeményt utolsó nagy szerelméről, *Borkáról*, feltehetően *Ma-*

<sup>151</sup>Bóka László, 1966, 630.

*kovnyik Jánosné Sulyan Borbáláról*<sup>152</sup> írt. *Bene Kálmán* véleményével egyetértve: e szerelmes versek többsége a legszebbek közé tartoznak, különösen a *Szeret hát*, és kiemelkedően a *Szív és ész (Borkához)*, a *Legszebb költészet* és a *Boldog óra* címűek.<sup>153</sup> Ez utóbbi vers második felében a szerelem beteljesült állapotát az (értéktelen) reális világ elvárásaival állítja szembe, szinte felsorolva mindazon szembeszegüléseket és dualításokat, amely ezt a szerelmi egységet szétválaszthatja. A beteljesült szerelem az Egész-szé levés élményét jelenti, egy homogén és harmonikus létállapotot, az éden egy percnyi élvezetét, egyben „*A világ lelkével*”, „*Isten szellemével*” való összeolvadottság lehetőségét. Így nemcsak egy töredékét jelenti a vágyott létállapotnak, hanem egy hidat, egy összekötő kapcsot is teremt a szerelem a madáchi értékes és értéktelen két-világ, sőt emberi és isteni között.

Elborúl a mindenség körülünk,  
 Nincsen élet kívülünk e földön,  
 Illem és hiú társas szabályok  
 Kisszerű korlátai lehullnak,  
 Nincsen vágy szívünkben, gondolat nincs,  
 Mely ez édes percen túl repülne.  
 S mint a lélek, mely kikél a testből,  
 Egyesülve Isten szellemével  
 Boldog, mert most lett csak még egésszé,  
 Nem tépik szét többé szük sorompók,  
 Mik közt oly soká sirt:  
 Lelkeink közt is lehullt a korlát,  
 S boldogok, hogy ekként egyesülve  
 Közelebb jutottak Istenükhöz;  
 Mégcsak egy kis lépés, s összefolynak  
 A világ lelkével. –  
 Mért nem tesz most semmivé az Isten?

<sup>152</sup>Andor Csaba: *A siker éve: 1861 Madách élete* (Madách Irodalmi Társaság, Bp., 2007. 208–211.

<sup>153</sup>Bene Kálmán, 2007, 290–302.



Élvezünk egy percet édenéből,  
Mely mint csillag hullt alá a földre.  
Mért nem tesz most semmivé az Isten?  
Ilyen boldogság után nagyobb  
Adni nincs úgysis elég hatalma.  
Óh talán hogy ébredjünk fel újra.  
És körülünk vesszen az ígélet,  
Míg világunk költőitlen arccal  
Bámul újra ránk le!

A boldog szerelemhez hasonlóan ilyen összekötő híd a két-világ között (3/b) a gyermek-lét, a felnőtt-lét diszharmóniájával és lét-nem-értésével szemben ellenpontoszódva (*Gyermekimhez*). Ők azok, akik összekötő kapcsok angyal és ember, állat és ember között, akik még értik a “*nagyszerű zenét, / Melytől a népdalnak szent visszhangja jő*”, “*Mely végtől-végig zeng a természetben*”, hiszen:

|                                                                                   |                                          |
|-----------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------|
| Csillag és a fűszál, állat, gyermekszív                                           | Rajta át nem értjük a dalt, melyen szól  |
| Mind mi a természet keblén függve él.                                             | Gyermek anyjával, a természet velünk.    |
| Csak a büszke ember, ki elszakadt                                                 | S mégis hogyha halljuk titkos hangjait,  |
| Tőlük, önmagában bízva, balgatag,                                                 | Fájó kéj reszketi által kebelünk.        |
| Az nem érti, s annak a széles világ                                               | És ez az, amit érzünk hallgatván a zenét |
| Olyan szomorú lesz és hallgatag.                                                  | Míg szívünkben a hang fájó hangja reng,  |
| Köztük örvényképpen az okoskodás                                                  | És ez az, amit érzünk, midőn a szem      |
| Végtelenje tátong mindég éhesen                                                   | A természet gazdag bájjain mereng. –     |
| Hit, remény és élet, mind beléjehull                                              | S boldog még, kinek fáj az, hogy feledé  |
| S mégis mindég ott van megtölthetelen, A dalt, s lelke mélyén szent sejtelve van. |                                          |

Ez a sejtelmes dal, melyet a gyermek még ért, s melyet megsejtet a zene és a természet, melyet az ember az okoskodása örvénye miatt nem hall meg, ez a dal rokona a *Tragédia* XV. színében a szózatnak, égi szóznak, Ez a dal, ez az égi szó az összekötő híd a két-világ közt. E két szöveg együttesében metaforaként feloldva egyaránt jelenti magát a dalt, de jelentheti a gyermek, a nő létmegértését, szívverét, érzelmeit, tiszta szerelmét, a természetet és magát a költészetet. A dal metafora

ugyanígy összekötő híd a két világ között az *Örüljek meg* című versében is, konkrétabban az Isten által teremtett világ illetve tágabban értelmezve egy homogén és harmonikus világ és az ember által elrontott világ között. Emellett továbbvariálja, bővíti a dal metaforát. Elkülönítve az Isten által teremtett világ harmonikus, összhangzó dalát, mely megérteti azt az emberrel, hogy e világon minden mindennel összefügg, azt, hogy Isten lelke e dalon keresztül (immanens módon) világunkat átjárja (“*Hogy minden egy nagy lánc egy-egy szeme, / Melyet mint dal, mint összhang foly körül / Az Isten lelke véghetetlenül*”). Majd ezzel állítja szembe az ember vad énekét, mely elrontotta ezt az összhangzást. Hasonlóan az előző vershez, itt is megjelennek e lényegibb dalt értők, a szellemszót sejtők, (a romantikára jellemzően) az örültek, a szerelmesek és a költők, ők azok, akik meghallják és értik ezt az isteni dalt, a szózatot, “*mely az örültben forr, / Mit szerelem súg, a költő danol, / Mely lelkesített, jóslott, vezete / Mindenben, mit földünk nagyot szüle.*”

|                                        |                                           |
|----------------------------------------|-------------------------------------------|
| Szakadj te is meg legvégső kötél,      | Kacagja hát csak a por gyermeke,          |
| Hadd örüljek meg! kínom véget ér       | Ha szállni kezd korlátlan szelleme        |
| S kacagva mondom majd: Üdvöz legyen    | S a végtelenbe nyargal, hol legott        |
| A régi romján szebb új életem. – – –   | Vad üstökösselel bizton társalog.         |
| Nem feldúlt templom, mint ti hiszitek  | Majd még magasb körökbe tévedez,          |
| Az örült, melyet minden istenek        | Hatalmasb szellemeknek társa lesz,        |
| Elhagytak, sőt villám ütvén belé,      | S hol két világunk egymással rokon,       |
| Ez Enclysiónná szentelé.               | Ott jár ámulva a határokon.               |
| S mint sirtetőkre éjjel csillag száll, | Megérte, az égről pokolba le              |
| Keblébe ily hatalmas isten jár,        | Hogy minden egy nagy lánc egy-egy szeme,  |
| S míg a testet sorvasztva rontja el,   | Melyet mint dal, mint összhang foly körül |
| Lelkét magával elragadja, fel          | Az Isten lelke véghetetlenül. –           |
| A csillagok honáig s túl azon          | E dal egy hangja volna a világ,           |
| A testnek nyűgétől már szabadon. –     | Ha volna úgy, minőnek alkoták;            |
| Mert nyűg a test, hol istenszakra van  | De az ember teremteni akart,              |
| És gyáva, kicsinyes korlátiban,        | Kitépte földét s elrontá a dalt. –        |
| Minőket a világ elébe von,             | Azóta éltünk mint vad ének zeng,          |
| Nem érti meg, mi túl repül azon. –     | Széthangzik minden, rémesen kereng,       |

|                                        |                                        |
|----------------------------------------|----------------------------------------|
| S kinek szent ihletéstől ittasan       | Meglátogatja régi menhelyét,           |
| Az összhangzásról még sejtése van,     | S mint isteneknek társa alkot ott      |
| Keglében fáj a szellemszó s kisír,     | Magának összhangzóbb, szebb csillagot. |
| Félszeg földünkre szokni hogy nem bír. | Magas lakából a föld s embere          |
| S e szót az, mely az örültben forr,    | Szemében porszemmé törpülnek le        |
| Mit szerelem súg, a költő danol,       | És rajta dőre égi képzetek             |
| Mely lelkesített, jóslott, vezete      | Lesznek minden keservek, örömek. –     |
| Mindenben, mit földünk nagyot szüle.   | Hadd örüljek hát meg s üdvöz legyen    |
| Azért megvetve ő is ellenét,           | A régi romján szebb új életem.         |

A költők, a szerelmesek, az örültek és a gyermekek sejtik, értik a lényegi, harmonikus világ dalát, még felismerik azt. Ezt az értékesebb világot *Sőtér István* szűkebben az *“Éden-szférával”* azonosítja, párhuzamba állítva a *Gyermekim*hez és az *Örüljek meg* című költeményeket az Éva által képviselt Éden-szférával: *“Madách különböző műveiben kifejeződő Éden-szféra fogalmát úgy tudnók körvonalaizni, hogy: az emberben ott él egy hajdani boldogság és összhang emléke, ennek az emlékek fel-feltámadása szebbé, nemesebbé avatja a jelent, betölti azt az éretlenség, a töretlenség érzetével, s vágyat ébreszt az elvesztett összhang és boldogság újbóli megteremtésére.(...) Madách szerint az Éden-szféra üzenetét a szerelem, a költészet, a gyermeklélek – a Natura közvetíti az emberhez, életének kivételes, ünnepi pillanataiban. (...) Az Éden álmát néha az örült hordozza, a romantika felfogásának szellemében.(...) Az Éden-szféra eszméjét legpontosabban és a Tragédiával rokon módon, a Gyermekimhez fejezi ki. Madách a gyermeklélekből olvassa ki a Paradicsom üzenetét – a gyermek még az Éden lakosa, a felnőtt ugyanúgy elszakadt az Édentől, mint Adám is. A paradicsomi, ártatlan boldogságot, a gyermeklélek egyszerű összhangját az “okoskodás” bontja meg – ez történik a Tragédiában is.”*<sup>154</sup>

Magának a költészetnek a két világ közötti közvetítő híd-szerepét, a múlton, jelenen, jövőn átívelő értékörző voltát, mint a lelki szabadság, az átszellemültség, a nagyság és az erény, a jó és a nemes, a halhatatlanság, az isteniesülés (isteni kedves) eszközét szinte tételesen összefoglalja *Költő barátomhoz* című episztolájában.

|                                            |                                           |
|--------------------------------------------|-------------------------------------------|
| (...) nemes szűd nem kér tapsokat,         | E kéjet karddal megcsesért parasztnak.    |
| Lantodnak égből szállt alá varázsa.        | Ő az, mi lánykánk homlokán ragyog,        |
| Szent a költészet, mely égből jöve,        | S ígéretet varázsol bájkörébe,            |
| Az élettenger egy mentő naszádjá,          | Mi az oltárnak ég feszületén              |
| Hová még lelkünk szabadulni bír,           | S vigasztalást mosolyg a szenvedőre. –    |
| Ha a mocskos hab majdnem elragadja.        | A költő Isten kedves eszköze,             |
| Tündérsziget, hol még erény honol,         | Mely által halhatatlanságot oszt szét,    |
| S az édennek leng tiszta levegője,         | A mult örökségét ő óvja meg,              |
| Melyben minden tárgy fényesebb, nemesb     | És a távol jövőbe jó sugárt vét.          |
| És a göröngy is át van szellemülve.        | Óh, hát kövesd szivednek istenét,         |
| A harmaton, mely a pór lábait              | Légy költő felfogásban, gondolatban       |
| Áztatja csak, bájának reng varázsa,        | És mint Isten te öntesz szellemet         |
| Ő súg a szellőben titkos danát,            | Oda, hol nélkülöd csak rossz göröngy van. |
| Mely ellen a pór bundát vesz magára.       | Országodon a nagyság és erény,            |
| Ő leng a harcok zászlaja felett,           | Mit az imént csak gúnyolt a tömeg még,    |
| Hogy rongyai szentelt dícsőrkörben állnak, | Mint megláncolt oroszlán széttöri         |
| Ő nemesíti győztes homlokát                | Bilincseit, s a gúnyolók remegjék.        |

Az ’okoskodás’, a negatív irányultságú, számító, hideg, vagy valamely érdektől vezérelt tudás azonban megbontja az édenről álmodást, ezt panaszkolja a *Hit és tudás* című versében, melyben a legtöbbet tudhatunk meg az elvesztett édenről, arról a világról, melyben Isten, a szellemi világ lényei, a természet és az ember együtt létezett, és ezt a teljes homogenitást semmiféle dualizmus nem szakította ketté, az élet a halállal nem ért véget, hanem egy új létminőséget, egy túlvilági lét kezdetét jelentette. Ezzel szemben az ember tudnivágyása megszüntette ezt a homogenitást, megszakította a *“mindenség gyűrűjét”*. A költemény legjobban sikerült strófája a 10. versszak:

Megszakadt a mindenség gyűrűje,  
Melyben Isten, ember együtt éltek,  
S a nagy úrt tán át sem tudja szállni  
Isten gondja és emberremények.

<sup>154</sup>Sőtér István, 1965, 45–47.

Visszatérve terminusaimhoz, a tágabban értelmezett madáchi értékes, harmonikus és diszharmonikus két-világokhoz: a kettő közötti szakadék létrehozója, így az eredeti harmónia megbontója és elrontója maga az ember, azonban nemcsak a tudása, az okoskodása, a számító értelme miatt, hanem magabízó volta miatt is, hiszen az *“ember teremni akart”* (*Gyermekimhez*). A tudás és a magabizás az emberrel feledteti az emberi léptéket, és a halhatatlanság érzetét generálja. De az ember öntelt, számító, gőgös és hazug, így az általa teremtett Van világa értéktelen. Mivel az emberben, mint a sárból és napsugárból összegyúrt lényben ott van egy eredendő gyarlóság: a silány emberi ösztönök, a hatalomakarás, az irigység, az agresszivitás: *“Ember sorsa: hogy romlás legyen csak”*.<sup>155</sup> Madách az *Egy őrült naplójából* című epigramma-gyűjteményében szinte leltárt készít az emberi gyarlóságokról, melyek végzetlenül benne vannak az emberi természetben.

Bárhonnan is közelítünk e líra gondolatisága felé, többnyire ellentétezően szembeállított két-világokat, a szétszakítottság vagy a kibékítés variációit, összességükben többszörösen ellentétes kétszólamúságokat fedez(het)ünk fel bennük. Amíg a *Tragédia* polemikussága, polifóniája és ellentmondásos együttlevőségekre építő esztétikai megformáltsága egy kivetített belső (lelki, eszmei) vita több (ellentétes) szólamának az egységét teremti meg, addig reflexív lírája ugyanezt a több-

szörös kétszólamúságot reprezentálja. Azonban rövid terjedelmük révén szétszakítják a többszörös kétszólamúságokat és különböző ellentétes kétszólamúságokat hoznak létre, melyek mögött a két-világok szétszakítottságának valamint kibékítésének variációi vagy kapcsolódásuk lehetőségei találhatók, csak éppen a versekben külön-külön objektiválódva. A legkülönbözőbb, a valóság és az eszményi két-világa közötti ellentétek eszmei megragadásához Madáchnak kiváló érzéke volt, azonban poétikus megformálásuk sikerületlennek bizonyult. Így a két-világ relációinak bár igen árnyalt és sokféle variációját adja, de a

<sup>155</sup> *Bölcsesség van – nő! – a szerelemben* című versének a Fővárosi Lapokban, 1864. október 16-án megjelent, átdolgozott költemény 8. strófájának kezdő sora. (A vers azonos a *Szív és ész* c. verssel, ld. a kötet második részében a *Megjelent Madách-versek* c. tanulmányt!)

formátlanság miatt hiányzik belőlük a meggondolásra való késztetés. Azokban a bölcselkedő versekben, melyekben az élet-igazságok megismerésének és megfogalmazásának a vágya, a világ és az emberi létezés összefüggéseinek a megértési igénye realizálódott, a szellemi vívódás – *Sőtér István* szavaival – „*lírai érzelmi módon oldódik fel*”.<sup>156</sup> E vívódások poétikai formátlanságuk miatt a narrativizált életbölcsesek szintjén maradnak, vagy tragikus, értékvesztett életút-vázlatoknak. Vagy éppen a Van világa értéktelenségeinek, az emberi gyarlóságoknak a gyűjteményévé és leltárszerű felsorolásává, vagy az eszményi ironikus elutasításává, másutt egy vágyott harmónia sóvárgásává válnak.

Gondolati lírájában a filozofikusság és az irodalom kettősségét nem tudja összhangba hozni, nem talál középutat a bölcselkedő gondolatmenetek és az esztétikai megformálás között. A *Tragédia* drámai költeményének hosszú vers-jellege azonban lehetővé teszi *Madách* számára, hogy a bölcséleti problémakörök és a többszólamúság illetve a többszörös kétszólamúságok mozgásához perspektívát találjon és egyben teremtsen, hogy egyetemesebb és többféle nézőpontú létértelmezéseket feszítsen egymásnak. Nem kell bajlódni a rövidlélegzetűségből fakadó kötöttségekkel, a legkülönbözőbb nézőpontokból és szólamokból (amit verseiben szétszórva részben megtalálunk) építhet fel és konstruálhat egy lehetséges világot, és feszíthet egymásnak ellentétes világértelmezéseket és szólamokat. A rövid vers kikényszeríti a nyelvi megformáltságra való törekvést, mely *Madách*nak nyűgöt és görcsöt jelentett, ahogy *Arany János*hoz írt (a IV. fejezetben már idézett) levelében fogalmaz: „*Nem is képzeled, mennyit s mióta fáradok én, hogy jobb technicára szert tegyek, de hiában, miután itt sok esztendőről van szó, kénytelen vagyok e rám nehezkedő átokban mint valódi végzetben megnyugodni.*” Ezzel szemben a drámai költemény hosszúvers jellege szinte felszabadítja őt. Azzal játszik, olyan gondolatokkal, eszmékkel, szólamokkal és eltérő létértelmezésekkel, amely a sajátja: amit átélt és átszenvedett, megismert és megörzött, amit verseiben szétszórva már felvetett, amit önmaga számára is, eredeti módon továbbgondolt és amit – több esetben – önmaga számára sem tudott ki-

<sup>156</sup>*Sőtér István*, 1965, 48.

békíteni, feloldani vagy megoldani. A *Tragédiában* érvényesülni tud a gondolatok sodrása és a többfajta létértelmezések ellentételezése, a többszörös kétszólamúság, itt nem kell minden szót megterhelnie. A hosszú-vers dinamikája kivezette *Madách*ot abból a megmerevedett verselgető attitűdből, melyet a sablonossá váló és avított képi látásmód, a szentimentális szenvelgés, a nagyfokú redundancia, a poétikai és nyelvi megformálás nyűgei, gyakorlatlansága és gátjai jelentettek, így mind a tematikában, mind a megformálásban, mind a gondolatiságban egy tágabb perspektívát nyitott számára. A *Tragédia* dialógusainak közvetlen beszédei-ben nem váltak banálissá a hit, a remény, a szerelem, a szerelem, a sors, az egyenlőség, a szabadság, a szabad akarat és a determináció, a halál és halhatatlanság, az élet értelmének kérdéskörei, míg verseinek többségében – a megformálás hiányosságai miatt – igen. A *Tragédia* nyelvi és stílusbeli sikerületlenségei nem zavarják annyira a befogadót, szemben lírájával, mivel a *Tragédia* közvetlen beszédmódja az élet- és gondolati problémák több szempontú (többszólamú) és ezen belül ellentételező, valamint a nagy kérdések valós és komoly megvitatásán alapul. Ennek a közvetlen beszédrítmusnak éppen az az előnye, hogy irodalmiatlan abban az értelemben, hogy nem elsősorban a nyelvi és a poétikai megformáltsággal kell hatnia, hanem az eszmék dinamikus mozgásával, a kétszólamúságokkal, azok polifóniájával és a meggondolásra való késztetéssel, a diszkusszivitással és a logikus, retorikus építkezéssel. A *Tragédia* egy megismerési és megértési folyamat eredménye, mely részben a versekkel is kezdődik. Verseiben (szétszórva) megtalálható kétszólamú gondolatait továbbgondolja, többszörös (önmagukban ellentétes) két-szólamúságokat illeszt egymás mellé (Úr–Lucifer, Ádám–Lucifer, Ádám–Éva, Éva–Lucifer, Ádám és a történeti ember), ezáltal feszültséggel telíti, így hatása nem a nyelv megformálásában rejlik, hanem a formálódó gondolatmenetek, dialógusok feszültségreteremtő erejében, azok meggondolandó voltában rejlik és ebbe a folytonos meggondolandó folyamatba a befogadót is képes bevonni. A szó poétikus megformálásával verseiben nem tud elbúvólni, de a gondolatok egymásba-szövésével, a logikus és retorikus szövegalkotással a *Tragédiában* – igen. Itt nem a nyelvi megformálás motiválja, hanem az eszme, az eszmék formálódása és azoknak egy egységes alkotásban

való megformálása. Ami mégis eredetivé teszi gondolati költeményeinek problémafelvetéseit, hogy összességükben – igaz, szétszóródva –, a madáchi különböző két-világok relációit mutatják be, azok logikus végiggondolását, így a két világok közötti ellentétek megllátatását, a két világok kibékítési variációit, a két világok közötti híd megteremtésének a kísérletét, a két világok kettéhasadottsága előtti, egy már elvesztett egység újbóli megtalálásának a lehetőségeit. És ezeket nem üres filozófiai absztrakciók formájában, hanem az individuális életfilozófiai problematika – a szerelem, az élet és a halál, ember és Isten, ember és természet, szabadság és szükségszerűség, belső és külső világ, bűn és erény (stb.) – felől. Másrészt ezeket a személyes élményen alapuló életérzéseket és egyéni életbölcsségeket – egy-egy jobb strófájában – képes megemlíteni egyetemes szintre. Gondolati reflexiókat hordozó verseinek életfilozófiája, létértelmezése a két-világok kettészakítottságában és annak legkülönbözőbb feloldási kísérleteiben konstruálódik, némileg ellensúlyozva azok megrekedt szentimentalizmusát, kiforratlanságát, formai hiányosságait, s ellensúlyozva az általánosítások (néhol meglévő) sematizmusát is.

Horváth Károly szerint a bibliai témájú epikai keretű gondolati költemények illetve elbeszélő költemények (*A betelt kívánságok, Az angyal útja, A nő teremtése, Az első halott, Lót, Nabukodonozor álma, Az utolsó ítélet*) már jelzik azt a Tragédiára mutató költői elgondolását, azt, hogy a bibliai mítosz alkalmas költői forma az egyetemes emberi létkérdések felvetésére.<sup>157</sup> Emellett e költemények már jelzik a kompozíció (álomlátás, világszemle) ötletcsiráit, a hosszú-vers formájával valamint a romantikus fantázia által adott ábrázolási lehetőségekkel, a szabad tér- és időjárással való kísérletezést is. Amíg reflexív lírájának hátrányára vált *Madách* nyelvének darabossága és a gondolat ereje, addig a bibliai keretben lévő és onnan kilépő szereplőinek nyelvvezetésében éppen ez a madáchi sajátosság vált előnnyé az archaikusság benyomását keltve. Ezt szövé is teszi *Arany János* 1861. november 5-én írt, a *Tragédia* javításait egyeztető levelében: “*Sok van jegyzeteim között, hol az én javításom simább, de a te szöveged erősebb. Az ilye-*

*neknél kétszer is meggondolom a változtatást.(...) Néhol pedig némi darabosság oly jól áll, hogy sajnálna az ember megválni tőle, mint Bánk bán némely zordságaitól.*” A *Tragédia* egyetlen fennmaradt kéziratán 5718 *Arany* kezétől származó javítást sikerült azonosítani.<sup>158</sup> Hogy honnan eredeztethető *Madách* nyelvvezetésének (“*a legkülsőben*” – *Arany* kifejezésével) hiányossága, mely lírájában még szembetűnőbb, *Arany János* kiváló érzéssel fedte fel ugyanebben a levélben: “*A mű alapeszmében, compositióban, mind abban a mi lényeges – eredeti, merész, költői – hogy külsőben, de a legkülsőben itt-ott némi hiány mutatkozik, az talán körülményidnek tulajdonítható. Talán nem hatott úgy át a magyar népnyelv érzete, mint oly nagy költőt kellene, az irodalmi nyelv pedig évek óta romlik, több-több idegenszerűt vesz magába. Talán előbb kaptad a német s általában idegen kultúrát, hogy sem a magyar nyelvszellem kitörölhetetlenül ette volna be magát nyelvérzékedbe. Vagy ha nem így volna, úgy tán merészebb játékot üszsz a nyelvvel, mint azt a nyelv most már tűrhethné.*”<sup>159</sup> *Madách* nyelvhasználatának – a lírájában hiányként megjelenő – sajátossága, a darabosság és az elmélkedő reflexivitás nem válnak hátrányává a bibliai keretbe foglalt filozofikus drámai költeménynek.

## IX. BEFEJEZÉS HELYETT

*Madách* reflexív verseiben megkísérli elrendezni a világot, keresi önmaga és az emberiség létezésének értelmét egy időtlen idő perspektívájában. Önmagát ugyan felszabadítja a korabeli (hazugnak vélt) társadalmi (többnyire valláserkölcsi) konvenciók, elvárások, álmodalítások, a Van világának uralma alól, de ezzel együtt el is veszíti a tágabb hovatartozás érzését, és többek között ezért lesz olyan kiemelt szerepű a belvilág, a magánélet élményközege és az individualitás. Ugyanakkor a Van világtól való elhatárolódása illetve a kibékülési lehetőségek, az egyensúlyteremtési próbálkozások, a perc élvezete nem hoznak

<sup>157</sup>Horváth Károly, 1999, 104.

<sup>158</sup>Kerényi Ferenc, 2006, 208.

<sup>159</sup>MÖM II. 1014.

számára megnyugtató megoldást. E tendenciák pozitív hozadéka, hogy szükségessé válik számára egy átfogóan viláértelmező, ugyanakkor a madáchi individuális értékrendnek és szellemiségnek megfelelő többszólamú viláértelmezés kialakítása. Erről szól majd a *Tragédia*. Ezt a többszólamúságot – Imre László nyomán – S. Varga Pál bizonyította meggyőzően a *Két világ közt választhatni* című könyvében.<sup>160</sup> Eszmei reflexiókat hordozó verseiben még a szétszakítottságokat lajstromozza: az értékes és értéktelen két-világ ellentétességét, a szétszakadozottság tapasztalatát és emellett fáradhatatlanul keresi az egész-szé tétel lehetőségeit, leginkább az individuum életlehetőségei szintjén. A kettészakadt világban ugyanígy kettéhasadt számára az emberi tudás is: egy értéktelen, számító, rideg, a maga hatalmát határtalannak vélő racionalizmust, a partikuláris tudás relativizmusát állítja szembe egy metafizikai, a lényegét látó bölcsességgel, mely megérti a világrendet, mely felismeri az ember, a természet és a transzcendens szféra egységét. A szétszakítottsággal szemben a homogenitásra, a transzcendencia immanenciájára vágyódik; a természetes emberi létre, mely nemesen egyszerű, melyben az ember alapvető érzése, hogy hozzátartozik a másikhoz, a természethez, Istenhez, mivel a természet maga Isten, annak lelkétől áthatott. Vágyódik arra, hogy az ember immanens módon önmaga lehessen és maradhasson, hogy megélhesse mindenkor természetes érzéseit, és egyben vágyódik a tökéletes szerelemre, a nagyságra és erényre, arra, hogy az ember létezése mintegy értelmet kapjon. Vágyait ugyanakkor mindig nekifeszíti a Van negativitásainak és a meglévő dualításoknak: a diszharmonikus világ elidegenedett Isten-ember kapcsolatának és az ember önmagában hordozott dualitásainak. Így a madáchi líra egy vonulata az elidegenedés élménye is. Az ember, aki *teremtnei akart*, tevékenységének objektívációival a maga csapdáját, a dolgok, a pénz, a kapzsiság, a hatalom világának az uralmát teremtette meg, mely elszakította őt a természetes és 'átszellemült' létezésről és kiforgatta valódi mivoltából, így gyarlóvá és amorálissá téve. Azonban *Madácho*t a teljes elidegenedéstől megmenti az alkotás maga,

<sup>160</sup>S. Varga Pál: *Két világ közt választhatni. Világkép és többszólamúság Az ember tragédiájában*. Irodalomtörténeti Füzetek. Argumentum Kiadó, Bp., 1997.

szete egyben a megváltója is. Az elidegenedettség érzetének egyik következménye, hogy az ember eszköznek érzi magát a rajta kívül álló erők kezében. Ezt az életérzést, az ember, mint a sors eszköze, számtalan verse hordozza, de ott van ennek ellenhangja, az ellene való lázadás is. Verseiben a megbomlott, a kaotikus Van világával való szembesülés egyben egy modern életérzést is kifejez: a *“minden egész eltörött”* élményét, mely majd a XIX. század utolsó harmadának és a XX. század első évtizedének lesz egyik alapvető szellemi válságjelensége. *Madách* még a teljesség igényére törekvő viláértelmezésre és életértelmezésre vágyódik, ugyanakkor értelme a dualításokat, a feloldhatatlannak tűnő ellentmondásokat és az eszmék két- vagy többszólamúságát, relativizmusát fedezi fel. Lírájának e töredékes gondolatait a *Tragédiában* sikerül egységbe és összhangba hoznia, megformálnia. Ezentúl a *Tragédia* befejezése arról is tanúskodik, melyről verseinek két-világ-variációiban még csak a belvilág szintjén (családi idill, beteljesült szerelem, természettel való azonosulás, költői lét) talált megoldást, hogy az embernek itt a földi létben, a Van világában kell kiküzdenie személyes autonómiáját, morális méltóságát, erkölcsi nagyságát. Vagy ahogy Barta János fogalmaz, a *Tragédia Madácha* felismeri azt, hogy *“minden feladatunkat és küldetésünket itt, a 'salak'-ban kell megvalósítanunk és véghezvinnünk”*. A *Tragédia* megírásakor ébredhetett rá, *“hogy az ember metafizikai rangjának és méltóságának bizonyítéka nem lehet kívül, a nagyvilágnak semmiféle élményében, hanem egyedül önmagában. (...) Az egyetlen szilárd pont: saját erkölcsi autonómiánknak, a személyiség szabad erkölcsi döntésének öntudata.”*<sup>161</sup> A vágyott harmóniát, az értékesség szféráját önmagunkban kell megteremtünk, az önmagunkban szabadon hozott belső morális törvény kategorikus imperatívusza révén.

A lírájában megjelenő élet-küzdelem gondolköre szintén ellentétes megoldásokat kap: a *Pál öcsém sírjánál* című versében a küzdés eszméje még megkérdőjeleződik, hasonlóan az *Éjjeli gondolatokban* (*“Érdemes-e vívni eszméért, melyeket / A megváltozott kor csak mosolyogni fogna”*), ugyanakkor ezzel szemben megjelenik a küzdés-eszme igénylése is:

<sup>161</sup>Barta János, 1942, 98–99.

Csak addig Isten képe a kebel,  
Míg kétkedik, feljebb tör és csatáz.

/A megelégedés/

Hogyha küzd e lélek s összeroskadoz,  
Felkel újra, bárha minden ellene,  
S ami bút vagy élvet életünkre hoz,  
Mindent e csatában végigérezze.

S mert nemesebb, hogyses ott csússzon porán  
A köznapiságnak, gúnyolják, azért  
Vad harag kél benne – gyűlölet talán  
A világra, mely már jobbat meg sem ért.

/Merengés/

Lírája eszközfunkciójú. A költészetet a két-világ közötti hídként értelmezi, a lényegibb világra utalóként. Ilyen összekötő kapocs még a gyermeki lét, a szerelem, a természet, az örültség állapota valamint a költészet, sőt ez utóbbit a lényegi világ egy földi darabjaként is értelmezi. Ezt legteljesebben a már idézett *Költő barátomhoz* című episztolájában összegzi:

Tündérsziget, hol még erény honol,  
S az édennek leng tiszta levegője,  
Melyben minden tárgy fényesebb, nemesb  
És a göröngy is át van szellemülve.  
(...)  
A költő Isten kedves eszköze,  
Mely által halhatatlanságot oszt szét,  
A mult örökségét ő óvja meg,  
És a távol jövőbe jós sugárt vét.  
Óh, hát kövesd szivednek istenét,  
Légy költő felfogásban, gondolatban  
És mint Isten te öntesz szellemet  
Oda, hol nélküled csak rossz göröngy van.  
Országodon a nagyság és erény,

/Költő barátomhoz/

Ebben az értelemben a költészet megváltó funkciója, a való világ értéktelenségei alól vált(hat)ja meg az alkotót, és azt az embert, akinek felfogása a költővel azonos. Versei az emberi alapértékek, a madáchi életigazságok költészete, az álmalitás leleplezésének, néha a társadalmi igazságtalanságok feltárásának eszközévé válnak. Lírájában lázadása – a szentimentalizmusra jellemzően – a Van világa ellen szubjektív, érzelmi és erkölcsi természetű: számtalanszor megszólal a sors, a végzet rendelkezésébe való belenyugvás, de ugyanúgy biztatja ez ellenében önmagát egy-két költeményében. A társadalmi konvenciókat bíráló verseinek némely tragikus életsorsú hőse valamely – a korabeli feudális valláserkölcson nyugvó – társadalmi-erkölcsi konfliktus passzív áldozata. A romantikára jellemző útkereső, a lázadó, a mély csalódásokat átélő, de a küzdő és cselekvő embertípus majd a *Tragédia* Ádáma lesz. Eszközfunkciója verseiben a legkisebb jelentőséget a forma kapja, néhány kivételtől eltekintve, a *mit* sokkal fontosabbá vált számára, mint a *hogyan* kérdése (*“Nem az a költő, ki rímeket csinál, de kinek eszmeköre felül van a köznapin”*). A *hogyan* ugyan átveszi a romantika legfőbb vonásait, az érzelem- és gondolatgazdagság keverékét, az elmentmondásos érzelmek, a szenvedély, a pátosz, pesszimizmus, az ironia, az állandóan meglévő ellentételezés hatja át verseit, de poétikai és nyelvi megformálását tekintve az 1830–40-es évek irodalmának illetve a szentimentalizmusnak a hatása alatt marad, így összességében igen eklektikus líra ez. Az életérzések és a gondolati tartam némelyike saját korát megelőlegezve feltűnően modern, míg a megformáltság eklektikus, nehézkes és egysíkú. Egysíkúvá különösen három tényező túlzott és szinte kizárólagos használatában válik. Az egyik az ellentételezés, melynek formai variánsai valamint a feszítés, az erőteljesség, a nemvártág ugyan pozitív módon növeli egy-egy költemény hatását, de a szinte kizárólagos használata miatt lírájának egésze válik éppen emiatt modorossá. A másik a panteista ábrázolásmód. Panteista látásmódja ugyan gazdag és többsíkú: egyrészt az ember és a természeti táj harmóniáját, egységét szemlélve, ráébred a maga porszemnyi létére, ráébred arra, hogy Isten lelke maga a természet, megérzi és átéli természet–Isten–ember végtelen nagy egységét, így a természet mint egyfajta isteni világlélek konstruálódik – romantikus módon. Itt feloldódik a szubjektum, szinte lemond individuális egzisztenci-

ájáról. Másrészt a természet elemei, mint a lélekállapot kifejezésének szentimentális eszköze konstruálódik, a természettel egy bensőséges viszonyba állítva az embert. Sajnos ezt az intimitást sokszor felváltja egy érzelmi modorosság, egy túlfokozott érzelmesség. A természet mint világlélek, a természet, mint lelkiállapot mellett panteista ábrázolásának harmadik törekvése a természeti elemek jelképként való használata, egy-egy emberi létállapot jelképeként. De panteizmusának e többsikúsága ellenére mégis sablonossá válik kifejezésmódja, mivel önismétlően ugyanazokat a természeti elemeket, ugyanolyan ismétlődő és szegényes poétikai eszköztárral megformáltan használja. A harmadik modorossá tévő tényező: az idejétmúlt szentimentális stílus, a szenvelgés, a felesleges pátoasz és az érzelgősség.

Verseinek többsége nem tud érzékletessé válni, érzelem és értelem összhangja ritkán valósul meg, és amit már *Voinovich Géza* is észrevett: szinte különálló darabokból vannak összerakva. A számtalan hiányosság és sikerületlenség ellenére mégis közel kerülhet hozzánk az érzékeny, az érző és a gondolkodó Ember, aki lírájában nemcsak kontemplatív módon vagy éppen (ezzel ellentétesen) kritikusan viszonyul a valósághoz, hanem önmagával gyarapítja azt, önmaga nagyfokú személyességével: szinte önmagából alkotva meg individualista költészetét. Verseit hitelessé az önmagához való magasfokú azonosság teszi, így tárja fel a mindenkori befogadó előtt fájdalmait és vívódásait, a világ Egész-sége iránti vágyódását, a Van-ból való kiábrándulásait, kételyeit és bizonytalanságait. Újra és újra leltározza az emberi egzisztencia kettészakadozottságát, fáradhatatlanul regisztrálja a hasadást a Van és a Kellene vagy a *talán lehetne*, illetve a *máshogyan lehetett* között. Talán ezért is érdemes olvasni néhány költeményt a *Tragédia* szerzőjétől.

Életének utolsó évében állította össze azt a bőrbe kötött költeményes kéziratkötetet, amelynek verseiről szólt ez a tanulmányosorozat, és ennek záró darabja az *Útravaló verseimmel*. Életösszegzés ez a vers: Ádám hangján, a *Tragédia* néhány kulcsszavával, *Madáchra* (sajnos) olyannyira jellemző *“szenvelgő modorban, pátoasszal”*,<sup>162</sup> ugyanakkor az életére már a halál felől néző ember elégikus nyugodtságával.

<sup>162</sup>Bene Kálmán, 2007, 290.

Sokat, sokat értem már életemben,  
Tömérdek bút küldött reám az ég,  
De hála Isten! a sors éjjelében  
Ragyogó csillagom is volt elég.

Érinte elválás, halálnak árnya,  
Majd újra édes emlék ringatott,  
S feláldozó rokon szívet találta  
Kietlenben a bús elhagyott.

Hittem, kétkedtem, vágytam és lemondtam,  
Mosolygtam, sírtam, multon és jövőn,  
Tündérek játsztak vélem napsugárban,  
Kisértetekkel jártam sírmezőn.

Sokan szerettek és sokat szerettem,  
Bántottak is, de szűmben nem maradt  
Fulánk. Baráti serleggel nevettem  
És más ha sírt, szememből könny fakadt.

Láttam lezúgni nagy napok viharját,  
Dicsőség, börtön ismerős velem,  
Ha napsugár avagy villám futá át  
E szívet, elzengé azt énekem.

Elzengte akaratlan mint madárka,  
Kit nem kérünk, ha dall, mit éreze,  
Nem kérdik, az ősz búcsúzó avarja  
Miért halvány, piros vagy fekete.

Csak azt hallgatják, hódító-e hangja,  
Csak azt nézik, ragyog-e a levél,  
Ki gondol a madárra és a fára,  
Ki a költőre, hogy mi sorsban él?

Ez a dicsőség! Óh hideg, hideg kép!  
Életrózsáinkból halálfüzér,  
Küzdőterre érte, óh, szívem sohsem lép,  
Mint a madár, az őszi lomb se kér.

De jól esik tudnom, nem a sikamló,  
Út az utam, mely semmiségbe vész,  
És felsohajtnom, veszhet már a kagyló,  
A drága gyöngy, mely élni fog, ha kész.

Óh, bár gyöngy lenne mindenik dalocskám,  
Fényt hintve arra, kit megénekel,  
Nézné írigyen a tömeg, csodálván  
A fényt, mit költő választottja lel.

Csak ők tudják, kikhez dalom beszéle,  
Mit tűr a kagyló, mely gyöngyöt terem,  
Csak ők érezzék, – míg reng dalom fényle –  
Körülöttük zokogni szellemem.

S ha nem lesz már, ki vélem sírt s örüle,  
Ha nem lesz már többé kit érdekel:  
Vajjon, hol e dalt ily módon elzengje,  
Min ment keresztül a költő kebel;

Akkor is ha egy-egy jobb kebelnek  
Szót kölcsönözni tudna énekem  
Valódi égi kéjt csak úgy lelendek,  
S örök ifjúság akkor jut nekem.

Mert nem ha újat mond, ér szívhez a dal,  
Csak hogyha azt, mi benne szűnyadoz,  
Életre költi, vágyainkkal áthat,  
Mosolyt a kedvnek, bának könnyt ha hoz.

E dőre könyvből is csak úgy lesz ének. –  
Vegyen hát minden, ami illeti  
Borágot, rózsát vagy ciprust fűzérnek,  
Vegyen ha szíve dallal van teli.

És míg öröm, bú, hit, meg kétkedés lesz,  
Tél és tavasz, ifjúság, szerelem,  
Míg szent eszmékért ember harcol, érez,  
Mindebből osztályrész jutand nekem.



# BENE KÁLMÁN

## Megjelent Madách-versek

Madách Imre életében az első megjelent vers az *Egy anya – gyermeke sírján* című 1839 karácsonyán látott napvilágot a Honművészen, s ezt a költeményt még kettő követte a folyóiratban a következő két évben.<sup>1</sup> Az első verset szinte a felismerhetetlenségig átdolgozta, átírta a szerkesztő, Garay János, a harmadikat majdnem felére zsugorította. Az első megjelent Madách-vers fő érdekessége tehát, hogy igen alapos átdolgozásban részesült, s ha ezt a szerző tette volna az újság szerkesztőjének javaslatára, akkor elmondhatnánk: az ifjú Madách kiválóan tömörít (34-ből 15 szakasz lett), ragyogóan kerül ki az önisméltás monotóniájának csapdáit (amelyet a vers kéziratában gyakran elkövet), tompítani tudja a vers érzelgős hangnemét, fejlődött igen gyorsan a verselés tekintetében is. S igazat adhatnánk Kerényi Ferenc véleményének<sup>2</sup> is, miszerint *határozottan jót tett neki az érlelés és átdolgozás, melynek során a 136 sorból 60 maradt*. Csakhogy az átdolgozás mértékét és nagyságát tekintve már egyáltalán nem tekinthető Madách Imre versének a megjelent szöveg (valószínűleg inkább Garay János gyakorlata, rutinja érhető itt tetten: a kisalakú újságba ilyen hosszú és zsenge verselményt nem akart beletenni, de biztatni is akarhatta a kezdő poétát azzal, hogy megjelenteti a verset). Maga Madách sem tekin-

<sup>1</sup>Már a vers címe is pontatlanul szerepel Halász Gábor Madách összesében s ennek nyomán a Verstárban (Így: *Az anya, gyermeke sírján*) A másik vers a *Templomban* c. (a kéziratban ez a *Sóhajok* c. ciklus első, azonos című része) 1840. május 10-én, a harmadik *Szemei* c. vers 1841. jún. 20-án jelent meg. Ez utóbbi már korábban is megjelent, *A pár szem* címmel a *Lant-virágok*-ban, 7 helyett 11 versszak hosszan. – A témáról ld. Bene Zoltán: *Az „első magyar szépművészeti folyóírás” és Madách Imre* c. tanulmányát. (In: XIII. Madách Szimpózium, Madách Könyvtár 48., Szeged–Bp. 2006. – 165–190.

<sup>2</sup>Kerényi Ferenc: *Madách Imre*. Kalligram, Pozsony, 2006., 45.

tette sajátjának a 15 strófás alkotást<sup>3</sup> – így a pozitív értékítélet is megkérdőjelezhető róla. Az az ön-lekicsinyítő hang, amellyel e levelében vall az első nyomdafestéket látott alkotásáról, egybecseng egy ekkor írt önironikus disztichonjával<sup>4</sup> is.

Nem volt tehát túlzottan biztató, reménykeltő a költői elindulás a pályán. Talán ez vette el szerzőnk kedvét attól, hogy a következő két évtizedben újabb versek kiadásával kísérletezzon. Életében, tudomásom szerint, 15 verse jelent meg *Az ember tragédiája* sikere után. Ezek közül a Gyulai Pál szerkesztette *Részvét könyve* c. antológiában<sup>5</sup> 3 (*Önmegtagadás, Megnyugvás a sorsban, Télen*), Arany János *Koszorú-jában*<sup>6</sup> 5 (*A könnyek, Elveink, A rab család, Borbálához és a Két kérő*), a *Vasárnapi Újság*-ban<sup>7</sup> 3 (*A világ baja, a Petőfi és az Otthon*), a *Fővárosi Lapok*-ban<sup>8</sup> 4. Valószínűleg életében adta még át a két halála után közvetlenül megjelent, nekrológgént közölt verset<sup>9</sup> is a *Ko-*

<sup>3</sup>Ld. Andor Csaba: *Egy Madách-levél utalásai*. In: XIII. Madách Szimpózium, Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Bp. 2006. – A tanulmány közöl egy Lónyay Menyhértnek írt Madách-levélrészletet az adott versről: *meg kapva a Honművészt, im mindjárt hozzád küldöm, lelek benne egy verset, mely oly ideát és czímet visel, mint egyik az enyéim közül, de a versekbe magaménak nem ismerem, ez még háromszor rosszab’ mint enyéim (ha emlékszel rá)*. – 161.

<sup>4</sup>Ma...ch I...e

Kölcsey, Kisfaludynk, Petrarca babért nyere olykor.

Nyersz te is, óh, magas ész! – hidd – (becsínáltba) babért.

(A verset jellemzőként idézi Kerényi Ferenc monográfiája is. Id. mű 2. 38.)

<sup>5</sup>A Magyar Írók Segélyegyletének albuma, a *Részvét Könyve* 1863 júliusában jelent meg, benne Madách verseivel.

<sup>6</sup>1863-ban három, 1864-ben két verse jelent meg a *Koszorú*-ban.

<sup>7</sup>A *Vasárnapi Újság* 1864-ben közölte a Madách-költeményeket.

<sup>8</sup>A *Fővárosi Lapok*-ban kiadott versekről a szakirodalom, így a Halász Gábor szerkesztette *Madách Imre összes művei* sem tudott, újrafelfedezésükről az 1999-ben megjelent Madách Szimpózium kötetben írtam (*Öt Madách-vers első megjelenéséről*). Jelen tanulmány részben ennek szövegére épül.

<sup>9</sup>A *Koszorú*-ban az *Őszi érzés*, a FL-ban a *Bölcsesség van – nő! – a szerelemben (Szív és ész)* c. verse jelent meg Madáchnak, a halálhír után.

szorú-nak, illetve a *Fővárosi Lapok*-nak. Tehát a nagysikerű *Tragédia* szerzőjét, mint lírikust csupán húsz verséből ismerhette meg kora folyóiratainak olvasóközönsége.

A Madách-kutatásnak jobban oda kellene figyelni a *Fővárosi Lapok*-ra, melyet 1864-ben indított Tóth Kálmán. Madách több versének első megjelenése e laphoz kötődik, többek közt a talán legszebb Borka-vers, a *Szív és ész* nem sokkal a költő halálát követően, posztumusz jelent meg. Mivel e verseket Madách küldte be a lapnak, felhívnám a figyelmet arra, hogy az itt megjelenő versek, s nem a kézirat alapján a kötetekben szereplő szövegváltozatok jelentik a költő utolsó, tehát végérvényes versszövegét. Ajánlom figyelmébe egy létrehozandó kritikai Madách-vers kiadás leendő gondozójának pl. az *Egy örült naplójából 17.* darabját, mely *Csalódás* címmel jelent meg 1864. május 8-án, a 105. lapon, s természetesen nem rímtelen versként, hiszen az utolsó szó nem a *volt*, hanem a *vala* benne. (Már az eredeti kéziratot félreolvasták, s állandó leiterjakabja ez a Madách-kiadásoknak.) Egy másik versben alighanem Tóth Kálmán nyomdásza követett el valami fantasztikus, gyermekes hibát: Atlast átkeresztelte *átlátsz-szá* (az *Atlas* című Madách-vers *Egy nőhöz* címmel jelent meg). Még egy valószínűsíthető sajtóhiba van a FL-ban közölt Madách-versekben: a turbékolva helyén *turkékolva* áll *A galambok* c. versben (FL-ban címe: *Emlékkönyvbe*.) Amint a közölt szövegekből látható lesz, a nyomtatott változatok kiadója előszeretettel változtatott a versek címén, s igen gyakran alkalmazta a kissé bombasztikus mondatokon belüli felkiáltójeleket. Ez utóbbiak nem jellemzőek Madách kézírataira, valószínűsíthető, hogy a verseket kiadó lapszerkesztő ízlését tükrözik. Íme a kiadásoknak a verstárból kimásolt szövegei és a *Fővárosi Lapok*, szerintünk érvényes szövegváltozata (félkövér dőlttel az ismerttől eltérő szövegvariánsokat jeleztük):

|                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Egy örült naplójából 17                                                                                                                                                                                                                                                                                    | <i>Fővárosi Lapok</i> , 1864. május 8. 105. sz.<br>Madách Imre: <i>Csalódás</i>                                                                                                                                                                                                                                                       |
| Egyetlen egyszer hittem, hogy miattam<br>Hull szép szemekből részvét harmata,<br>Megint csalódtam, a nő könnyezett, mert<br>Vetélytársán szebb főkötő volt.                                                                                                                                                | Egyetlen egyszer hittem, hogy miattam<br>Hull szép szemekből részvét <i>harmata</i> .<br>Megint <i>csalódtam!</i> A nő könnyezett, mert<br>Vetélytársán szebb főkötő <i>vala</i> .                                                                                                                                                    |
| Atlas                                                                                                                                                                                                                                                                                                      | <i>Fővárosi Lapok</i> , 1864. aug. 20. 190. sz.<br><i>Egy nőhöz</i>                                                                                                                                                                                                                                                                   |
| Miért biztad rám, óh nő, titkodat,<br>Mért vallottad meg nékem, hogy szeretsz?<br>Nagyon erősnek tartasz engemet,<br>Hogy vállaimra ilyen terhet vetsz.<br>Atlásszá lettem, titkod a világ,<br>Enyém csak súlya, élvezete nem,<br>De nyugalmad szent világa az,<br>Ne félj, szét nem töröm, tovább viszem. | Miért biztad rám, óh nő, titkodat;<br>Mért vallottad meg <i>nekem</i> , hogy szeretsz?<br>Nagyon erősnek tartasz engemet,<br>Hogy vállaimra ilyen terhet vetsz.<br><i>Átlátsz-szá</i> lettem, titkod a világ,<br>Enyém csak súlya, <i>élvezése</i> nem,<br>De nyugalmad szent világa az...<br>Ne félj! szét nem töröm, tovább viszem. |
| A galambok (A-hoz)                                                                                                                                                                                                                                                                                         | <i>Fővárosi Lapok</i> , 1864. márc. 20. 66. sz.<br><i>Emlékkönyvbe</i>                                                                                                                                                                                                                                                                |
| Mondod, lány, hogy ablakodra<br>Kis galambok szállva szállnak,<br>S míg magadhoz bébocsájtod,<br>Turbékolva ott kopognak,                                                                                                                                                                                  | Mondod, lány, hogy ablakodra<br>Kis galambok szállva szállnak,<br>S <i>míg</i> magadhoz <i>bébocsátod</i> ,<br><i>Turkékolva</i> ott kopognak;                                                                                                                                                                                        |
| Gyöngéd játszi csipkedéssel<br>Simulnak fehér kebledre,<br>Míg ismét tova repülnek,<br>S nem tudod, hogy honnan, merre.                                                                                                                                                                                    | Gyöngéd játszi csipkedéssel<br>Simulnak fehér kebledre,<br>Míg ismét tova repülnek,<br>S nem tudod, hogy honnan, merre.                                                                                                                                                                                                               |

Óh ne is tudd, óh ne is tudd!  
Mindenik egy-egy örült vágy,  
Vérző szívben kelt ki titkon  
S fészket törve messze elszállt.

**Oh** ne is tudd, **oh** ne is tudd!  
Mindenik egy-egy örült vágy,  
Vérző szívben kelt ki titkon  
S fészket törve messze elszállt.

Szállt boldogságot keresni,  
Megnyugodott ablakodban,  
Hagyd csak, hagyd tovább repülni  
S ne is tudd, hogy merre, honnan!

Szállt boldogságot keresni,  
Megnyugodott ablakodban,  
**Hadd** csak, **hadd** tovább repülni  
S ne is tudd, hogy merre, honnan!

A költő és kedvese

*Fővárosi Lapok 1864. márc. 30. 73. sz.*  
A költő és kedvese

Mint sas száll a költő csillagok honába,  
Ah, de oly kietlen a hír fényes sugára!  
S ím, hogy meg ne fagyjon a költő kebel,  
Eltakarva híven feltörő szárnyával  
Mint ökörszemecskét lopja be magával  
A kedves leánykát, kit megénekel.

Mint sas száll a költő csillagok honába,  
**Oh**, de oly kietlen a **hír fényesugára** –  
**S im**, hogy meg ne fagyjon a költő kebel,  
Eltakarva **híven** feltörő szárnyával  
Mint ökörszemecskét, lopja be magával  
A kedves leánykát, kit megénekel.

A posztumusz megjelent vers egy új és szép Madách-strófiával (a nyolcadikkal) gazdagítja eddigi ismereteinket. A javított központosítás olykor már át is értelmezi a verset, így a 6., 7., 9. és 10. versszakban máshová esnek a hangsúlyok. Olvassuk el a változatokat! (A FL szövegvariánsait ismét félkövérrel jeleztem.)

*A verstár szövegváltozata*  
Szív és ész  
(Borkához)

Fővárosi Lapok, 1864. okt. 16. 237. sz. 991.  
**Bölcsesség van – nő! – a szerelemben**

Bölcsesség van, nő, a szerelemben,  
Örülésnek nézze bár az ész,  
Életünk folyóján révbe vinni  
Egyedül szívünk szerelme kész.

Bölcsesség van – **nő!** – a szerelemben,  
Örülésnek nézze bár az ész,  
Életünk folyóján révbe vinni  
Egyedül szívünk szerelme kész.

Fontol az ész, kételkedik, keresve  
Halvány gonddal biztosabb utat,  
Mely az Isten rendelő szavára,  
Mindörökre mély titok marad:

Fontol az ész, **kétkedik**, keresve  
Halvány gonddal biztosabb utat,  
Mely az Isten rendelő szavára,  
Mindörökre mély titok marad:

Míg a szív játékos szelleteknek  
Engedvén át kisdéd csolnakát,  
Jobbra-balra hányva gyors haboktól  
Örvények közt menten szökken át.

Míg a szív játékos szelleteknek  
Engedvén át kisdéd csolnakát,  
**Jobbra, balra** hányva gyors haboktól  
Örvények közt menten szökken **át**. –

Messze partot tűz az ész ki célul  
S vágyó gond közt foly le a jelen,  
A szív célja ott van önmagában  
És e cél a boldog szerelem.

Messze partot tűz az ész ki **célul**,  
S vágyó gond közt foly le a **jelen**;  
A **szív** célja ott van **önmagában**,  
És e **cél**: a boldog szerelem.

Frigyünket sem fűzte az okosság,  
A világ illemtörvénye sem,  
Önmagában, mint erős istenség,  
Alkotá azt csak a szerelem.

**Frigyünket** sem fűzte az okosság,  
A világ illemtörvénye **sem**,...  
Önmagában, mint erős istenség,  
Alkotá azt csak a szerelem.

Nem néztük, jó, rossz fog-e születni  
A jelenből, melyet élvezénk,  
Mért is néznénk a kétése jövőbe,  
A jelen virága míg miénk?

Nem néztük, jó, rossz **fog-e** születni  
A jelenből, melyet **élvezénk** –  
Mért is néznénk a kétése jövőbe,...  
A jelen virága **még miénk**.

A jövővel megjő vége úgyis  
Mindeneknek, később vagy korább;  
Mindegy, megbánás, halál-e e vég,  
Üdv rezg-é át vagy bú férge rág.\*

A jövővel megjő vége **ugy is**  
Mindeneknek, **később, vagy korább**,  
**Mindegy: megbánás, halál-é** e vég,  
Üdv rezg-é **át**, vagy bú férge **rág?**

**Ember sorsa: hogy romlás legyen csak**  
**Minden szépnek, jónak lényege, –**  
**A virág meghalni nyitja kelyhét,**  
**Déli napnak az éj előjele.**

\*A kézirat, ill. a verstár szövege folyamatos, csak technikai okokból, az összehasonlítást megkönnyítendő hagyunk üres sorokat – a *technikai szerk. megjegyzése*

|                                                                                                                                                |                                                                                                                                                                         |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| S hát inkább ne nyíljon-é virágszál,<br>Hát inkább ne süssön-é a nap,<br>S mondjunk-é le inkább vágyainkról,<br>A vágyak hogy el ne hagyjanak? | S hát inkább ne nyíljon-é virágszál,<br>Hát inkább ne süssön-é a nap,<br>S mondjunk-é le inkább vágyainkról,<br>A <i>vágyak</i> , hogy el ne hagyjanak?                 |
| Szerelemnek is romlás valója,<br>S téged is, nő, bizton eltemet.<br>Most gondold meg, szűd, eszed kövesd-e,<br>Hogy később ne vádolj engemet!  | Szerelemnek is romlás valója,<br>S téged is, nő, bizton <i>eltemet</i> , –<br>Most gondold <i>meg</i> : szűd, eszed kövesd-e,<br>Hogy később ne vádolj <i>engemet</i> ? |
| Aki engemet akar szeretni,<br>Az szeressen örülten, vadon,<br>Vessen az meg minden oly sorompót,<br>Mit elébe Isten, ember von.                | Aki engemet akar szeretni,<br>Az szeressen örülten, vadon,<br>Vessen az meg minden oly sorompót,<br>Mit elébe <i>isten</i> , ember von.                                 |
| Aki engemet akar szeretni,<br>Légyen angyal és ördög vélem,<br>Hír, jólét ne legyenek előtte<br>Semmi, semmi, csak a szerelem.                 | Aki engemet akar szeretni,<br>Légyen angyal és ördög <i>vélem</i> ;<br>Hír, jólét ne legyenek előtte<br>Semmi, <i>semmi!</i> – csak a szerelem.                         |
| S verve sorstól végig a világon<br>Áldja a szerelmet boldogan! –<br>Ily árért sem vásárolta drágán,<br>Melyben a menny üdvössége van!          | S verve <i>sorstól</i> , végig a világon<br>Áldja a szerelmet <i>boldogan</i> ,<br>Ily árért sem <i>vásárolva</i> drágán,<br>Melyben a meny üdvössége <i>van</i> . –    |

A *Fővárosi Lapok* tehát egy alaposan átdolgozott verset, egy teljesen új szövegváltozatot közölt nekrológgént. A kéziratban sehol nem található 8. versszak oly mértékben “madáchos”, hogy semmi kétségünk: az átdolgozás csak tőle származhat. Ugyanakkor a mondatközi felkiáltójelek és a bombasztikus címváltoztatás esetében ebben egyáltalán nem lehetünk bizonyosak...

A *Lant-virágok* 37 versével együtt Madách életében 53 költemény látott nyomdafestéket (a *Pár szem* és a *Templomban* kötetben és folyóiratban is), ez a teljes versmennyiség mintegy hatoda. (Nem számoltuk be az oeuvre-be a *Nógrádi képcsarnok* 45 epigrammáját, mert nem

tudjuk, hogy hánynak szerzője ezek közül Madách, s hány versnek Szontagh Pál és hányak Pulszky Ferenc.) Később, a hagyatékból Gyulai Pál kiadásáig (1880) még 32, majd Halász Gábor kiadásáig (1942) újabb 19 Madách-költemény jelent meg, főleg folyóiratokban.<sup>10</sup>

Madách Imre összes verseit Halász Gábor kiadása után csak elektronikusan adták közre, a *Verstárban*<sup>11</sup> (1998) található szövegek az 1942-es kiadás digitalizált megjelenítései csupán. A különböző Madách Imre válogatott művei kiadásokban alig-alig találhatunk költeményeket, alaposabb versválogatás is, amely a versek mintegy harmadát tartalmazta, csupán egy látott napvilágot.<sup>12</sup> Hogy milyen szubjektív és vitatható tevékenység egy költő termésének legjavát kiválogatni, megrostálni, azt eme utóbbi kötet hiányai is bizonyíthatják: számos olyan vers kimaradt ugyanis belőle, amelyet a Madách-szakirodalom mint fontos, figyelemre méltó alkotást értékelt az elmúlt évszázadban (csak néhány cím, amelyet nem válogatott be a szerkesztő: *Szív és ész*, *Nyári nap*, *téli éj*, *Pereat*, *Elveink*, *Mária testvérem emlékezete*, *A megváltó*, *Metamorfózis* stb.) Úgy véljük hát, hogy legfőbb ideje lenne, s igen hasznos volna kiadni a teljes Madách-líra kritikailag pontosított, teljes szövegét!

<sup>10</sup>Ld. Halász Gábor szerk.: *Madách Imre összes művei*, Révai 1942, II. k. 1170–1172.

<sup>11</sup>*Verstár '98 a magyar líra klasszikusai – félévszáz költő összes versei*. Arcanum Digitéka, 1998

<sup>12</sup>1989-ben pl. két Madách válogatott művek jelent meg, a Kozmosz Könyvek 13, a Szépirodalmi Könyvkiadó 20 verset válogatott ki csupán. De a Szilasi László szerk. *Madách Imre és Jókai Mór válogatott versei* (Unikornis Kiadó, Bp. 2000) is csupán 101-et.

## Madách Imre költeményei – ciklusok, témák, műfajok

Madách Imrének három versgyűjteménye ismert: az első az 1840 júliusában megjelent kis biedermeier hangulatú kötete, a *Lant-virágok*, majd a Lónyay Etelka ihlette kötetecske után a Szontagh Pállal és Pulszky Ferencsel közösen írt epigramma-gyűjtemény, az 1847. augusztus 23. és november 12. között keletkezett *Nógrádi képcsarnok*,<sup>1</sup> végül 1864 elején két kötetes kiadás céljából Madách ciklusokba rendezi és átdolgozza költeményeit, kiadásukat készítve elő. A zsenének számító első kötetnek, s a társszerzőkkel írt másik gyűjteménynek nincs komoly jelentősége Madách költői oeuvre-jében. A harmadik az igazán fontos gyűjtemény, hiszen a Madách-költészet darabjainak mennyiségileg és minőségileg is döntő többsége itt lelhető fel. A minta Petőfi Sándor 1847-ben kiadott *Összes költeményei* kötetének felépítése. A versek sorrendjét tematikus és műfaji szempontok határozták meg. Ez az átdolgozott, keletkezési dátumokat és korábbi variánsokat nélkülöző kézirat az oka annak, hogy igen nehezen tudunk elfogadható, érvényes megállapításokat tenni a Madách-líra történetéről, a költő lírájának fejlődéséről.

A tervezett kötet két részre oszlik, az első rész négy ciklusból és egy prológus-versből áll. A *Sárga lomb* című öt szakaszos dalocska kissé szentimentális hangulatával, szokványos képeivel (időszembesítés: a szép múlt, a nyárra emlékezik a költő az őszi lombok alatt) jellemző darabja Madách lírájának.<sup>2</sup> A félrímes, trochaikus nyolc szótagos sorok kis jóindulattal felező nyolcasokként is ritmizálhatóak, a rí-

<sup>1</sup>Ld. Radó György–Andor Csaba: *Madách Imre életrajzi krónika*, Madách Könyvtár 45., Bp. 2006 – 239.

<sup>2</sup>A vers elemzését ld. Varga Magdolna: *Madách költői tudatossága: egy ars poetica vizsgálata* c. írásában. In: *XII. Madách Szimpózium*, Madách Irodalmi Társaság, Bp.–Balassagyarmat, 2005. – 135–139.

mek enerváltan halványak, asszonánc-jellegűek, a hangulat melankolikus – ez a prológus erőteljesen emlékeztet Tompa Mihály dalaira.<sup>3</sup>

A kétkötetesnek szánt gyűjtemény első felében tehát négy versciklus található, az első tartalmazza a legtöbb verset: a *Szerelmem* főcímet viselő 68 (ha a két hosszabb kisciklust, a *Fagyvirágok*-at és a *Vadrózsák*-at külön-külön számítjuk, úgy 81 vers) lírai költemény, a többi három a költői kisepika műfajait gyűjti egybe.

### I. A SZERELEM CÍMŰ CIKLUSRÓL

A cikluscím nem jelenti azt, hogy csupán ebbe a verscsoportba lettek a szerelmes versek beosztva – hiszen ez a téma előfordul (nem is ritkán) más ciklusok darabjaiban is. A cím arra utal, hogy a versek összeválogatásának indoka az volt, hogy Madách sorba szedte konkrét szerelmeihez írt költeményeit, mint azt Andor Csaba egy tanulmánya<sup>4</sup> filológiai alapossággal kifejtette. A versek Cserny Maritól Borkáig Madách szerelmeit éneklék meg, keletkezésük tehát felöleli az egész költői pályát 1839-től 1864-ig. Persze, ez csak a valószínűsíthető első variánsokra érvényes – a végső szöveg mindegyik esetében 1864-ben született. Sőt, nem egy esetben előfordult, hogy az eredetileg X-hez írt verset az Y-ról vallók közé helyezte, átigazítva a másik műsára. (Csokonai Lilla-ciklusa óta ez közismert eljárás szerelmi költészetünkben.) A *Szerelmem* ciklus bemutatásánál mindenesetre érdemes Andor Csaba nyomdokait követnünk, amikor számba vesszük a költeményeket. Az ihlető műzsák portréját Andor Csaba rajzolta meg dokumentumkötetében,<sup>5</sup> így itt csak a versek felosztásánál szerepel a műzsák neve, velük nem, csak a róluk írt költeményekkel foglalkozom.

<sup>3</sup>Lásd többek között az *Őszi képek*, *Ősszel születtem...*, *Tavaszi pimpók*, *Őszi tájnak...*, *Sárgultán áll...* c. Tompa-dalokat!

<sup>4</sup>Andor Csaba: *Madách szerelmi költészetének taxonómiája*. In: III. Madách Szimpózium, Bp.–Salgótarján, 1996, 38–62.

<sup>5</sup>Andor Csaba: *Házasság előtt, válás után (Madách Imre szerelmei)*, Holnap Kiadó, Bp. 2003.

A ciklus első hét verse Cserny Marihoz szól, elképzelhető hát, hogy némelyikük már ennek az első szerelemnek a születése táján, 1839-ben papírra került. Annak, hogy a versek szinte szabályos ciklus-kompozíciót alkotnak, hogy sorrendjükből kiolvasható egy szerelem története, az lehet az oka, hogy a verseket Madách tudatosan állította össze egy kötetté. Figyeljük csak meg a sorrendet: a megismerést (*Kis leány*) követi a vallomás (*Hódolat Máriának*), majd egy kis évődés (*A bokréta*) és a hűség kérése (*Fehér rózsza*) kerül sorra, a beteljesedés itt az *Első csókban* jön el, végül a búcsú (*Elváláskor*) és az emlékek késői fájó megidézése (*Emlékszel-é?*). A szentimentális, biedermeier hangulatú dalocskák színvonalban a Lantvirágok nivóját idézik, még a képzavar sem ritkaság (*Te a nap, én meg a fűszál, / Mely nyíló általad lett. – Hódolat Máriának*). Az utolsó vers, az *Emlékszel-é?* (amely témája alapján bizonyosan későbbi keletkezésű) kiemelkedik a többi közül: zaklatott ritmikája (a madáchi félrímes jambikus strófák itt egy rímtelen refrénsorral gazdagodnak, a 9/8/9/4/4 szótagszám a 4. sor kettévágásával jött létre), a bravúros játék a kétfajta refrénnel, az egységes elégikus hangulat Petőfi korai szerelmes verseinek világát idézi fel az olvasóban.

A következő hat vers<sup>6</sup> műzsája Lónyay Etelka. Barátjának hűgát, akinek tiszteletére külön verseskötetet jelentetett meg Madách, az egyetemi évek alatt ismerte meg, tehát e költemények csirái már 1840-ben léteztek. Mivel azonban csak az első kettő ihletése tűnik jelen idejűnek, a többi mind késői visszaemlékezés az Etelke-szerelemre, valószínű, hogy ezek a versek már néhány évvel később születtek. Fejlődés, javulás a két verscsoport esetében még nagytúlsúly sem fedezhető fel: a szentimentális, érzélgős hangulat, a közhelyek halmozása, az első vers kivételével túl hosszúra elnyúló költemények, a tompán csengő félrímes strófák (kivétel az ölelkező rímes, Madáchnál ritka rövid sorokból, jambikus 4-es és 5-ösökből felépülő *A hűtelen*) ugyanúgy az almanach líra példáinak tekinthetők, mint a Cserny Marihoz írt versek. Persze nem volna érdemes szót szaporítani ezekről a halavány verskísérletekről, ha nem Madách írta volna őket. De a

<sup>6</sup>Kertben Etelkéhez, Nyilvános titok, Búcsúérzetek, A hűtelen, Önvád, Utóhang.

rosszabb ömlengésben, az *Önvád*-ban váratlanul az Éden-motívum bukkan elénk (*Nem volnék mint száműzött Ádám most, / Kinek az Édent önkeze bezárá.*), vagy az *Utóhang* tiszta dalformája, a félrímes jambikus hatosok megejtő egyszerűsége, a hulló csillag-motívum beépítése a versbe is megfog. Mintha megírása, vagy újraírása előtt Petőfi költeményeit olvasta volna a szerző – érezzük újólag a minta követését.

A következő versek címzettje egy tragikus szerelem: a tüdőbetegségben fiatalon elhunyt Dacsó Lujza. Ismeretségük időpontja bizonytalan, 1841 és 42 egyaránt szóba jöhet, a lány halála valószínűleg 43 tavaszán történt. A versek első változatai tehát ezekben az években fogalmazódhattak. Lujzához hat vers<sup>7</sup> köthető, ebből az utolsó egy nyolc részből álló ciklus. Ezek közül a versek közül kiemelkedik a *Fagyvirágok*, amely valószínűleg egy nagyobb kompozíció, netán egy kötet tervének kísérlete: talán a *Lantvirágok* ellentétes gyűjteményének szánta szerzője.<sup>8</sup> A “halálos szerelem” záró versciklusa egyenetlen színvonalon ugyan, de általában őszinte megrendültséggel, mély átéléssel siratja a lányt, különösen drámai a rímtelen jambusokból álló első rész. (Ha rímekkel nem bajlódik, rögtön figyelemre méltóbb Madách teljesítménye.) A versciklus mellett az *Egy est emléke* című már-már dekadens elégiája ragad meg bennünket. Csak sajnálni tudjuk, hogy a Lujza-dalok esetében nem nagyon beszélhetünk Petőfi-hatásról. A *Cipruslombok* ismerete talán segíthetett volna több életet lehelni ezekbe a dermedt, fagyott virágokba.

Öt verset írt Madách *Lujza leánytársához* (ez az első vers címe is!), Gyürky Amáliához. Mint Andor Csabától tudjuk, ezt a lányt ismerte (talán szerette is?) már Lujza előtt is, de a szerelem kivirágzása a Lujza halála utáni időre, 1843-ra tehető. A hozzá írt versekből az első kettő szinte teljesen jelentéktelen (a második címe: *A Fagyvirágok felolvasása után*), a másik három igen érdekes lélektani képletet tükröz:

<sup>7</sup>Lujzához, Könyvműség varázsa, Beteg kedvesemhez, Csak el, csak el!, Egy est emléke, Fagyvirágok I–VIII.

<sup>8</sup>A témáról ld. még Varga Magdolna: *Cikluskompozíciós törekvések a 19. század első felében (Madách és Petőfi ciklusairól)*! In: XI. Madách Szimpózium, Madách Irodalmi Társaság, Bp.–Balassagyarmat, 2004. – 224–237.

a költő szenvedélyesen igyekszik lebeszélni a lányt arról, hogy őt szeresse. A költeményekben<sup>9</sup> folytatódik a Lujza-dalok sírromantikája, Madách lírai önarcképe itt erőteljesen Zordy Lorán titáni alakját, vad szerelmi szenvedélyeit előlegezi. Különösen szép a *Hagyj el* záró strófája:

Hagyj el, s álmod lesz rózsaszál,  
És pilleszárnyu angyalok.  
Velem – sötétség és halál,  
Én testesült átok vagyok.

Házassága előtti utolsó szerelme Madáchnak Matkovich Ida volt. A hozzá írt öt vers közül az első kettő az *Idához* közös címet viseli, de önálló címei is vannak: *Templomban* és *Társaságban*. Tulajdonképp tehát egy kétrészes kis versciklusról van szó, melynek tematikus és motivikus, továbbá kompozicionális előzménye a *Lant-virágok* kötet *Sóhajok* című hasonló ciklusa. A *Társaságban* című rész ugyanakkor a *Csak tréfa* szövegéből létrehozott vers (erről részletesebben ld. a következő tanulmányt!). Ugyanez a helyzet az ötödik verssel, *A csapodár átká*-val, vagyis a vers szövegelőzménye a *Csak tréfa* c. drámában található. Ezeknél gyengébb minőségű, de egységesen fanyar, csúfondáros, ironikus hangulatú, a versekkel valószínűleg egy időben keletkezett dráma, a *Csak tréfa* nő- és világgyűlöletét tükröző a másik két vers (*Szerelmem, Ige a múltból*) is. Az Ida-versekről tehát már egyértelműen elmondható: a minőségi javulás, a színvonal emelkedése szembeszökő. Bizonyítékul csak két strófát idéznék *A csapodár átká*-ból.

|                                        |                                         |
|----------------------------------------|-----------------------------------------|
| Míg most, ha látom, ismét úgy pirulsz, | Ha szívednek szerelme lámpa csak,       |
| Mint akkor, úgy hullámszik Éva-kebled, | Mely új olajjal újolag föléd,           |
| Azt látom, óh, hogy amidőn hívék,      | Hogy büszke termeken ragyogjon, úgy     |
| Hogy akkor is csalatkozáim tebened. –  | Veled szerelmet, lány, én nem cserélek. |

.....

<sup>9</sup>Egy leánykához, *Hagyj el*, *Ha láttok is*.

A következő csoportba tartozó négy vers ihletője Madách szerelmei közül a legfontosabb: a feleség, Fráter Erzsi. Az első vers itt is egy ciklus, a *Fagyvirágok*nál esztétikailag, formailag is igényesebb, gazdagabb alkotás. A *Vadrózsák* megszületését 1844–45-re teszik, a megismerkedés és a házasság évére, véleményem szerint a teljes, hét versből álló ciklus folyamatosan formálódhatott a 40-es évek második felében s talán még az ötvenes évek elején is. Már a címadás is gyanús: Madách ismerhette a bécsi költő és humorista, Saphir igen népszerű kötetét, a *Wilde Rosen*-t (1847),<sup>10</sup> ám a cikluskompozíció még inkább ezt mutatja. Az első udvarlóverstől a kacérkodást, hitegetést, szerelmi civódásokat bemutató verseken át a beteljesedésig, a lány szerelmének elnyeréséig húzódik a 2–6. vers tematikája, s egy a szerelmi boldogságot a vallási áhítat kifejezéseivel ünneplő szerelmi ódával zárul a sor. Formailag is egységesebb a másik szerelmi ciklusnál a *Vadrózsák*: ritmikája végig azonos (félrímes, 10 és 9 szótagú trocheusi sorok), a képanyag, a hangnem, a hangulat is igen homogén. Az első vers szép szembeállító metafora-párja (Erzsi a Nap, míg a korábbi szerelmek legfeljebb a pásztortűz melegét jelentették) folytatódik, továbbépül a következő versekben (a másodikban például a Nap-kép). A magyar szerelmi költészet szép visszhang-versei közé sorolható a harmadik darab. A negyedik költemény végéig hanyódik a költő a kétségek és remények között, eddig erősebb a szerelmi ostrom sikertelensége miatti szélsőséges kedélyhullámszökés – az ötödik verstől megváltozik a hangulat: Erzsi valószínűleg kimondta a boldogító igent. A Madách-szakirodalomban gyakran feltűnő név Fráter Erzsiről, a *Lidércke* látenszen itt is megjelenik az V. részben:

Bolygó fénnyt látok, leány, szemedben,  
Az szívedben kincset áru el.

A ciklus zárlatát kivételesen sikerült alkotásnak érzem: hatásosan szép a hangvétele, retorikája, vagy ahogyan a szerelmi boldogság meg-

<sup>10</sup>A kötet igen népszerű a magyar nemesi udvarházak hölgyei körében. V. ö.: Gyulai Pál: *Egy régi udvarház utolsó gazdája!*

éneklését a vallási áhítattal egyesíti. Persze, miképp a többi darabban, itt is találhatunk gyengébb megoldásokat, itt is kifogásolható a bőbeszédűség, a rímek jellegtelenisége, a kor szerelmi költészetében gyakori és divatos közhelyek újrafogalmazása. Mégis: ennek a versnek a szerzőjében már látni lehet *Az ember tragédiája* íróját. Olvassuk el a költeményt:

|                                        |                                     |
|----------------------------------------|-------------------------------------|
| Óh talán bűn is, ahogy imádlak,        | Általad dülének el, leányka,        |
| Keblem oltár, melyen képed áll,        | Szűm hiú, hamis bálványai,          |
| És kívül az egész kebelben             | Éretted tanultam még az Istent      |
| Semmi, semmi más helyt nem talál.      | Is hálásabban imádni. –             |
| S hogyha képed elhagyná e szívet,      | S megtudám, hogy amit dőre keble    |
| Borzadok, mi űr maradna ott,           | Embereknek száz alakra tép,         |
| Isten s emberektől elhagyottan         | Mert nem bírja a dicső egészet,     |
| Mint egyházból elpusztult romok.       | Áldásos erős egy istenség.          |
| Óh, de hogy lehetne bűn szeretni,      | S bár te azt gyermekkebled hitével, |
| Istenünknek rendelése az,              | Rózsakoszorúban tiszteled,          |
| Azt tanítja ég, föld, csillag és szél, | Én kereszten vérző képletében –     |
| Azt tanítja rózsza és tavasz.          | Óva áll ő mindkettőnk felett.       |
| Hogy lehetne bűn az, így szeretni,     | Te tanítál, hogy lelkünk fog élni,  |
| Tőle jó minden, szűmben mi jó,         | Mert a láng, melyet közénk lehoz,   |
| Érdemes lehetni birtokodra             | Nem fér e földnek gyarló körébe     |
| Küzd e szív, e fáradt harcoló.         | S visszaküzd az üdv sugárhoz.       |

Még három költemény címzettje Erzsi. Ha együtt adnánk ki, a cím lehetne: Jelenetek egy házasságból. A *Boldogság és szenvedély*-ben a lángoló szerelem és a tisztas családi tűzhely parázsa villódzik, a *Borúra derű* meghitt beszámoló hétköznapi perpatvarokról és kibékülésekről. A *Lélekerő* Madáchnál kivételesen rövid, tömör versének témája: a férfi legnagyobb hőstette, hogy a nő könyörgésének, zokogásának is ellenáll. A válás ihletése? Mindenképp a házasság végjátékáról tudósíthat a kis vers, keletkezésén én a Madách fogsága utáni évekre teném.

A *Szerelem* ciklus következő öt verse négy, bizonytalanul megnevezhető műzsához íródott Andor Csaba tanulmánya szerint – de ezek-

ról a költeményekről jobb hallgatnunk.<sup>11</sup> Érdekesebb és színvonala-sabb az ezeket követő négy Karolina-vers. A Schönbauer Karolinához (A. Cs. szerint törvénytelen gyermeke anyjához) írt első és utolsó költeménye ugyan nem remekmű, de figyelemre méltó alkotás. A *Veszélyes játék* szellemes, gúnyos dal a kacér hölgyről, aki addig játszott a hódolóval, míg maga is meghódolt. Az ezt követő, azonos versformájú (jambikus félrímes) dalocska, a *Mentség* ugyanennek a témának érzelgősebb, halványabb megéneklése. A harmadik (*Visszaveszem, leányka*) és negyedik (*Búcsú Karolinától*) vers is azonos formájú (jambikus, rímtelen sorral indító, majd ölelkező rímes ötsoros szakaszok), s némileg azonos tartalmú búcsúvers. Itt a második költemény a tetszetősebb...

A következő négy vers műzsái ismét nem sorolhatóak Madách nagy szerelmei közé. Mégis, van ezekben a versekben valami, amiért feltétlenül fel kell vennünk őket a jelentősebb Madách szerelmesversek listájára. Ez a többlet, ez a valami a költemények szelíd erotikája, a testiség, a földi szerelem markáns megjelenése Madách lírájában. Már a La Motte Rozáliához írt népdalimitáció, *A galambok* is ezt a szelíd, virágnyelvű erotikát sugallja (különösen a 2. strófa), de sokkal inkább jellemző e szempontból a Zsuzsihoz címzett három vers. Az ismeretlen szépségről csak annyit tudunk, hogy sikeres szerelmi kalandja, hódítása volt Madáchnak – s ezt bizonyítják a költemények is. Romantikus költőtől szokatlanul merészen, őszintén vall érzelmeiről, a beteljesült vágyakról mindhárom hozzá írt versében (*Zsuzsihoz*, *Epedő szerelem*, *A téli éj dicsérete*). Különösen sikerült ez ebben a kissé hosszúra nyúlt harmadik versben. *Hol a boldogság mostanában?* – kérdezi Petőfi a *Téli esték*-ben, Madách *Téli éje* ennél sokkal merészebb, hiszen nem a télben vacogó, meleg szobába vágyó zsánerfigurák sorával festi a boldogságot, hanem a megvalósult szerelem, egy szeretkezés érzékletes leírásával.

<sup>11</sup>Idézett mű 4. – Csak feltételezhető, hogy ezek a hölgyek, Madách rövid életű „szív-királynéi” az ötvenes évek második felében, a válás után dobogtathatták meg a költő szívéét. Csak egy rövid leltár a közepesen gyengébb versekről és ihletőikről: a *Szőke Ipoly* petőfies népdalkísérlate Paulához íródott, az *Egy táncvigalomban* Huszár Máriához, az *Egy eladó leányhoz* címzettje Veres Szilárda vagy Tóth Mara, míg az utolsó két darab (*A pásztorlányka*, *Emlék-áldozat*) műzsája talán egy bizonyos Lenke lehetett.



A két utolsó műzáshoz köthető a két legnagyobb számú verscsoport. Az első 12 verset tartalmaz, a műzsa: Veres Pálné Beniczky Hermin. A beteljesületlen, titkos szerelem az ötvenes évek második felében virágzott ki, Madách versei jórészt az elfojtott érzelmek és virágnyelven megfogalmazott szerelmi vallomások dokumentumai. Már az első kettő, Madáchnál szokatlanul tömör vers (*Kérelem egy nőhöz, Ne légy közömbös*) is ilyen ambivalens: a költő szeretné érzelmeit megvallani, de fél a férjes asszony választától, az esetleges elutasítástól. Különösen szép és hatásos a második vers első szakaszának hasonlatsora:

Kerülj, miként más sarkát a delej,  
Mint szirtet a hajós utában,  
Gyülölj, mint angyal a kárhozatot,  
Mint csendes éj a vadzajú napot:  
Közömbös csak ne légy irántam!

A következő két „udvarlóvers”-ből az elsőben (*Rád emlékezem*) szinte felmagasztaltatik az ideálisan szép és erényes nő, akit szeretni reménytelen, a másik, hasonló szerkesztésű és szintén ódai szárnyalású költemény (*Válaszul*) is elegánsan bókol: nem a nő szépségét, bájjait – magas szellemét dicséri a vers csattanójában, a záró szakaszban.

A *Merengés* című versben, egy sokat szenvedett, kiegészített férfi könyörög megértésért, rokonszenvért a szeretett nőhöz. A lírai hős nagyon emlékeztet Zordy Lorán figurájára – nem véletlen, hogy e vers szövegelőzménye a *Csak tréfa* c. drámából származik (ld. a következő tanulmányt!). A *Május 24-én* c. költeménynek is vannak közös motívumai a *Csak tréfa* c. drámával, ám ez a vers, Andor Csaba kutatása alapján szinte biztos dátumhoz köthető: a leírt jelenet, életkép 1857. május 24-én játszódhatott le. Az elfojtott, elnémuló szerelmi vallomás, a befejező négy versszak méltó lezárása egy hangulatos, életteli szerelmes költeménynek. Ugyanígy a madáchi szép versek gyűjteményébe kívánczik a következő alkotás, no nem a ma már idegesítő címe miatt (*Ömlengés*), hanem azért a költői leleményért, ahogyan az egyik legismertebb Petőfi-vers (Lennék én folyóvíz...) alapmotívumát a saját szerelmi élethelyezethez, a férjes asszony iránt érzett szerelméhez és saját hangjához igazította, alakította.

Két egymáshoz kapcsolt búcsúvers következik: az egyszerű, bár kissé iskolás *Hozzá* és a drámai hangú, összetettebb érzéseket tükröző *Még egy szó hozzá*. Az elválásnak, a látogatások megszakításának oka, hogy ne tegye ki a szeretett hölgyet a „*rágalmazó nyelv*”-eknek. Mégsem a búcsúversekkel zárult a Veres Pálnéhoz írt költemények sora. Egy olyan alkotás következett, amelyet még áthallásosan is nehéz lenne a szerelmes versek közé sorolni. A *rab*, *virágaihoz* azért fontos, mert indító élménye még Madách börtönéveihez kapcsolódik: Veres Pál és felesége meglátogatták 1852 őszén a Pozsonyban raboskodó költőt, s egy virágcsokrot vittek neki. E sokkal régebbi ihletésű vers felvétele ebbe a vershalmazba igazolja (Andor Csaba figyelt föl rá) a szakirodalomban eddig nem ismert tény, hogy az utolsóelőtti nagy szerelem Madách életében Veres Pálné<sup>12</sup> volt.

A kissé túlírt, középszerű vers tehát nem tartozik a szinte ciklusokként felépülő, tartalmilag összekapcsolódó versek sorába. A búcsúversek után még két rövid vers viszont méltó befejezése lett ennek a „versciklus”-nak. Az *Önmegtagadás* szinte madáchi stílusú parafrázisa Petőfi „egy csokor metaforájának” (Illyés Gyula kifejezése), a *Fa leszek, ha...* kezdetű szerelmi dalnak. A másikat, az *Atlas* című versét olyan fontosnak tartotta Madách, hogy elküldte közlésre a *Fővárosi Lapok*-nak. Balszerencséjére meg is jelentették,<sup>13</sup> olyan ostoba, szinte idiotikus sajtóhibákkal, hogy a vers üzenetét nem olvashatta ki és nem érthette meg senki. A műveletlen szerkesztő vagy nyomdász a vers mitologikus képét, az Atlasz-metaforát volt szíves nem felfogni. A szerelem csattanója: Veres Pálné is bevallja, hogy viszonzszereti a költőt. Így Madách Atlaszként e titok súlyát is hordozza ezután...

A *Szerelem* ciklus végére az a tíz költemény került, melyeket költőjük utolsó nagy szerelméről, Borkáról írt. Makovnyik Jánosné Sulyan Borbála, Madách utolsó szerelme egy egyszerű tót parasztasszony, akivel élete utolsó évében még a családi kastélyt is el akarta hagyni: építtetni kezdte leendő szerelmi fészküket az „Imredombon” (az elnevezést az alapköltőétkor kapta a hely). A Borka-versek sorát egy fi-

<sup>12</sup>Részletesebben lásd: i. m. 5.: 309–334.

<sup>13</sup>A versről ld. még a *Megjelent Madách-versek* c. tanulmányt e kötetben!

gyelemre méltó három részes vers nyitja meg. A *Borbálához* első két részében a boldog, beteljesült szerelem ujjongása tör fel, míg a harmadikban felszínre kerülnek a költő kétségei is. Madách szentenciózus stílusához méltó telitalálat a második szakasz három sora:

A félbírásnak kínja öl,  
Fut a jelen, jövőm gyötör  
S felhőt fölémbe hajt.

A következő öt vers a szerelem válságának dokumentuma, szép romantikus búcsúversek.<sup>14</sup> Az ezeket követő *Szeret hát* fordulat a szerelem történetében: a szenvedélyes szerelmi vallomás, a szerelem visszanyerése a témája Madách egyik legszebb szerelmes versének. Pedig ez a vers is nagyon régi gyökerű: két szakaszában is pontos szövegegyezések találhatók a *Csak tréfa* soraival. (Mint következő tanulmányomban ezt dokumentáltam is.) Tehát a vers előzménye a dráma, majd a dráma kéziratán széljegyzetként odaírt *Egy nőhöz* c. vers következhetett, s végül 1864-ben a Borka-szerelem fontos műveként nyerte el végső formáját. Nagyon eredetinek, s így kiemelkedő stílushatásúnak tartom a 10. strófa költői képét a zsarnok világról:

végetted tán, zsarnok világ?  
Ki jégkebellet a szívnek szabályt írsz,  
Szénát kaszálsz lelkünk virágiból.  
De kárpótolni egy mosolygást sem bírsz.

A következő vers, amelyet Andor Csaba is mint a Borkához fűződő szerelmet legszebben és legjobban reprezentáló alkotást választotta ki Madách szerelmeiről szóló könyvében,<sup>15</sup> a *Boldog óra* valóban a legszebb Madách-versek közé sorolható. Azzá teszi a meghitt, őszinte érzelmek, az egymásra találás a testi és lelki szerelemben, a földre szállt Éden *Tragédiá*hoz méltó felidézése. A 48 soros,

rímtelen

astrofi-

<sup>14</sup>*Isten veled, Három feljajdulás, Lemondás, Felejtünk, Viszontlátás*

<sup>15</sup>Ld. i. m. 5.!

kus vers sorainak rapszodikus lüktetése, már-már eksztatikus hangvétele igazi szerelmi himnusszá avatja Madách költeményét. Az első 21 sor a boldog beteljesülés, a kölcsönös szerelmi kielégülés erotikától sem mentes, mégis fennkölt ünneplése, a második 17 sorban új Ádám és Évaként a lelki egyesülés isteni magaslatára lép, ezt a boldogságot már nem lehet fokozni, Madách Fausthoz hasonlóan szeretné megállítani a pillanatot. *Mért nem tesz most semmivé az Isten?* – teszi fel a kérdést a harmadik, 10 soros szerkezeti rész bevezetéseképp ezután a költő, hiszen ez az ígézet, ez a pillanat megismételhetetlen. Olvassuk el végül a verset!

Megcsitult arcád küzdelme végre,  
S mint az ég vihar után, kigyúladt,  
Kebled reng csak, amint reng a tenger.  
Hogyha elfáradt a szél dühében.  
Lankadtan dűlsz vágyó karjaimra,  
Mint borostyán cserfa derekára,  
Esdve sűgöd: gyöngye lettem állni,  
Óh te tarts fel, vagy veled bukom le.  
Ábrándos szemed félíg lezárod,  
Félíg szóra nyíló ajkaidnak  
Hangja elhal, mintha félne, a szó  
Felrettentí szűd költői álmát,  
S felforralt lélekzetté szűrődik,  
Melynek édességét arcom érzi.  
Győzött hát a természet feletted,  
Megszüntél, nő, élni önmagadban,  
Szíved egy veréssel, egy reménnyel  
Szívemben dobog csak. – –  
Keblemen túl nincs számodra élet.  
Hogyha mostan elszakítna a sors,  
Lelkedet is elvinném magammal  
S te halott maradnál. – –  
Elborúl a mindenség körülünk,  
Nincsen élet kívülünk e földön,

Illem és hiú társas szabályok  
Kisszerű korlátai lehullnak,  
Nincsen vágy szívünkben, gondolat nincs,  
Mely ez édes percen túl repülne.  
S mint a lélek, mely kikél a testből,  
Egyesülve Isten szellemével  
Boldog, mert most lett csak még egésszé,  
Nem tépik szét többé szűk sorompók,  
Mik közt oly soká sárt:  
Lelkeink közt is lehullt a korlát,  
S boldogok, hogy ekként egyesülve  
Közelebb jutottak Istenükhöz;  
Mégcsak egy kis lépés, s összefolynak  
A világ lelkével. –  
Mért nem tesz most semmivé az Isten?  
Élvezénk egy percet édenéből,  
Mely mint csillag hullt alá a földre.  
Mért nem tesz most semmivé az Isten?  
Ilyen boldogság után nagyobb  
Adni nincs úgysis elég hatalma.  
Óh talán hogy ébredjünk fel újra.  
És körülünk vesszen az ígézet,  
Míg világunk költőitlen arccal  
Bámul újra ránk le! –

A kivételesen szép *Boldog órán* kívül még két költemény íródott Borbálához. A hosszabb, a *Szív és ész* című nekrológ helyett jelent meg Madách halála után a *Fővárosi Lapok*ban, ráadásul egy kéziratban nem létező, de igazán szép és madáchos stílusú (s nagy valószínűséggel Madách által írt) többlet-versszakkal.<sup>16</sup> A másik a *Legszebb költészet*. Szép és tömör vers a révbe ért szerelemről, a boldogságról. Szabályosabb, könnyedebb, mint a *Boldog óra*, de konvencionálisabb is, kissé szentimentálisan érzelmesebb is.

Milyen tehát a *Szerelem* ciklus? Fő érdekessége, hogy (Andor Csaba kutatásainak köszönhetően) tudjuk róla: ez a versciklus Madách szerelmi életének lírai regénye. A költői érlelődéssel együtt értek a szerelmes versek: hiába dolgozta át a korai múzsákhoz írt költeményeket is, a termés legjava az utolsó két nagy szerelmet (Hermin és Borka) énekli meg. Milyenek az egyes költemények? Többnyire jambikus (47 vers), félrímes (46) 10–11 szótagos négysoros strófákból állnak. A rímek tompa, egy szótagos asszonáncok, a költői képek között sok a szokványos, a minta többnyire Petőfi és Vörösmarty, ám a költői tehetség maximum Bajzával, sokszor inkább Vachott Sándorral vethető össze. De az eszmék, gondolatok Madáchéi. Mégis, miért vonz ez a szerelmi líra? Mert *“a jó sajátja, míg bűne a koré, mely szülte őt”*.

Az első kötet második, harmadik, negyedik ciklusában találhatók azok a Madách-versek, amelyek a szerző műfajmegjelölése szerint is a költői epika példái lennének. A három ciklus: a *Románc és ballada*, a *Legenda és rege* és a *Tábori képek*, a bennük található 43 versről szólunk a következő oldalakon.

## II. MADÁCH EPIKUS VERSCIKLUSAIRÓL

Milyen minőséget és mekkora értéket képviselnek ezek a versek a Madách életművön belül? Minőségüket és értéküket főképp az a hallgatás és némaság jelzi, ami a szakirodalomban a Madách-életműnek erre a szegmensére vonatkozik. Ha a *Legendák és regék* között nem lenne

<sup>16</sup>A verset és a kérdéses strófát ld. az előző tanulmányban!

annyi biblikus témájú, s ezért a *Tragédiával* úgy-ahogy összeboronálható szöveg, ez a hallgatás még mélyebb lenne. Nem is csodálható ez a tartózkodás. E versek legtöbbjét végigolvasva az embernek állandó dője vu érzése támad: ezeket a történeteket már ismeri valahonnan, ezekkel a motívumokkal már találkozott Kisfaludy Sándor és Károly, Garay János, Kölcsey Ferenc, vagy leggyakrabban Vörösmarty műveiben, esztétikai hatásukat tekintve jobb minőségben, sokkal jobb verstechnikával. Igen, sajnos jórészt elkeserítő utánérzésekkel teli, epigon művek Madách kisepikai költeményei.

Különösen elkedvetlenítő színvonalú a *Tábori képek* c. negyedik ciklus, amelynek keletkezését 1849. június 30-ig terjedő időszakra datálja a Madách Imre életrajzi krónika Balogh Károly nyomán. Nos, ez az öt vers biztosan évekkel korábban keletkezhetett 49-nél, szinte semmit nem találtam benne a forradalom és szabadságharc élményhatásából, a kor költészetének ismeretéből, annál többet a reformkor már említett költői másolásából. Szentimentális, érzélgős, fellengő dicsőhimnuszok a magyar huszár, honvéd bátorságáról, hősi tetteiről, bár a háryjánosos *Három huszár*, vagy a csínompalkós ihletésű *A honvéd* legalább nem oly elviselhetetlenül fennkölt tragikus, mint a másik három vers (*Az újoncok apja*, *A zászló-őr*, *A tűzér*). Azt hiszem, e “hőskölteményekről” így is több szó esett a kelleténél.

A másik két ciklus 38 költeménye, a legendák, regék, románcok és balladák között már találunk érdekes, figyelemre méltó darabokat, néhol eredetiséget, Madáchra jellemző drámai gondolatokat, eszméket. Vegyük szemügyre ezeket a nagyon heterogén színvonalú, az adott műfaji kategóriába csak igen lazán besorolható alkotásokat!

A *Legenda és rege* ciklus 17 verséből a legismertebbek a *Tragédia* előzményeinek is tekintett bibliai ihletésű történetek: *Az első halott*, az *Angyal és lány*, a *Nabukodonozor álma*, *Az angyal útja*, a *Lót*, a *Viharkirály*, *Az utolsó ítélet* és az *A nő teremtése*. Bennük Madách szinte mindenütt továbbépíti, átformálja az eredeti mítoszt. *Az első halott*ban Ábel felesége csak alvásnak véli a férfi halálát, és évszakokon át hűsége és hiába várja az ébredést, az *Angyal és leány*ban Ázor angyal, miképp Zeusz Szemelének, enged egy földi lány szerelmi kéréseinek és teljes fényességében mutatkozik előtte, s bár nem sújtja agyon vilá-

maival, a női kíváncsiságnak itt is az örökös elválás lesz a következménye. A *Nabukodonozor álma*, ez a végletekig következetes vízió a meggyilkoltak csonthalmain magára maradó zsarnok monumentális világűr-magányát festi hatásosan, hasonlóan a török környezetbe helyezett apokalipszishez, az *Utolsó ítélet* c. legendához. *Lót* felesége nem kíváncsisága miatt néz vissza, hanem azért, mert siratja szülőföldjét. Az *angyal útja*, a *Viharkirály* és *A nő teremtetése* állnak legközelebb a *Tragédiához*: kompozíciójukban is sok a közös vonás. Az elsőben Gábor angyal Ádámhoz hasonlóan látogat el különböző földi színterekre (Egyiptom és jégvidék itt is van!), a *Viharkirály* Luciferhez hasonlóan részt kér a világból és Jehova itt is fukar kezekkel mér, hisz a királynak ajándékozott Virár tündér mindig kisiklik a Viharkirály kezei közül. A harmadik vers és a *Tragédia* összefüggéseiről Máté Zsuzsanna írt igen invenciózusan, árnyaltan elemelve a vers és a nagy mű kapcsolatait.<sup>17</sup>

Az utolsó drámatörredék, a mesékre, regékre támaszkodó *Tündérelőadás* előkészítését szolgálhatta néhány szép rege e ciklusban: kedvesek, ötletesek, olykor egészen megragadó hangulatúak az *Üstökös és csillag*, a *Jerikó rózsája*, a *Rege az ibolyáról* és *A fecskéről* című költemények. Persze vannak gyengébb darabok is: Az *előőrs* szentimentális hősködése a Tábori képek színvonalát idézi, *A rom szelleme* és a *Férfiszo* vadromantikus történeteiből ez utóbbi még elnyújtott rétestészta terjedelmével (228 sor!) is megkínózza az olvasót, *Az anya osztálya* a Lear király-témát dolgozza fel, nagyon halványan, de legalább röviden, 40 sorban csupán.

A ciklus talán legszebb (bár a legenda, illetve rege műfajába legkevésbé besorolható) verse a *Karácsonykor*. Ez a leginkább Eötvös József hangját idéző költemény egy vár előtt a hóban fagyoskodó kolduscsaládról szól. Az apa keserűen figyel a benn *dombérozókat* s a Megváltóra emlékezik, aki hiába jött. *S a nép rab maradjon végevégtelen?* – kiált fel keserűen. De az igazságtalanságokkal szemben mit

sem

<sup>17</sup>Ld. Máté Zsuzsanna: *A művész teremtés és a befogadás játékos füzisairól – a madáchi líra és a Tragédia néhány párhuzama alapján* c. tanulmányában írtakat! In: *XIII. Madách Szimpózium*, Madách Irodalmi Társaság, Bp.– Balassagyarmat, 140–149.

tud tenni, egy új Messiást várva takarózik be a hóban a családjával. Lírai és megrendítő a zárlat kettőssége: megkönyörülve a nyomorgó családon egy *enyhadó tündér* száll le hozzájuk, és édes álmot bocsátva rájuk betakarja őket hólepelrel. Az édes álom – a fagyhalál. A vers a *palota és kunyhó* motívumára épül, megrendítő hatása épp ennek az ellentétnek a kibékíthetlenségén alapul. Ez a rövid, csupán 46 soros vers témája és műfaja alapján is inkább a II. rész 2. ciklusába, a *Jellemzésekbe* illett volna be, olyan versek mellé, mint *A megváltó*, *A koldús és gyermeke*, *A gyermekgyilkos*, *A rab utolsó útja* stb.

Legkevesebbet foglalkoztak eddig Madách epikus versei közül a második ciklus, a *Románc és ballada* darabjaival. Joggal, hiszen Madách románcairól és balladáiról összességében ugyanaz állítható, mint az előbb vázlatosan bemutatott ciklusokról: színvonaluk egyenetlen, műfaji jegyeik csak nyomokban mutathatók ki, szentimentális, érzegős hangjuk fellengző pátoszba fül, nemcsak hatottak rájuk a reformkori epika nagyjainak hasonló témájú versei, de gyakran epigonköltészetté, gyenge utánzássá süllyedtek a mintaképhez viszonyítva. Ugyanakkor számos részletszépesség, váratlan megoldás, s egy-két egészen jó színvonalú, legjobb drámáihoz közelítő értékű költemény miatt érdemes egyenként is bemutatni e verseket.

A 21 vers háromnegyede, tizenöt, többségében tragikus végű szerelmi témájú románc, vagy ballada. Öt költeményben bujdosók keseregnek hazájuk elvesztése fölött, s egy vers témáját tekintve kakukktójás: *A haldokló gyermek* című románc (Madách műfaji besorolása) Goethe *Erlkönig* c. balladájának nyomdokain halad, egészen szolgai módon utánozva a világirodalmi remekmű felépítését, s cselekményének fordulatait. (Ez a vers tehát még minőségét tekintve is alulmúlja a ciklus többi alkotását.)

Madách műfaji besorolása szerint 9 románc és 12 ballada van a ciklusban – úgy tűnik, hogy a terjedelem az egyetlen megkülönböztető jegy számára a két műfaj között. Az első nyolc és a 21., záró vers hosszúsága 24 és 56 sor között változik, míg a balladáké 72 és 204 közt. A románcoknak csak kisebb része világosabb színezetű, némileg derűs, mint a klasszikus románcoké. *A leány és a rózsza* Goethe *Pusztai rózsájának*, vagy Arany: *A méh románca* c. költeményének témáját

ve-

szi át, és próbálja utánozni azok hangulatát. A pajzánka *Csere* és a gyáva legény-témát megverselő *Felsülés* szintén nem tartoznak Madách kiemelkedő opuszai közé. De a balladai hangulatú, sötétebb románcok sem sokkal emlékezetesebbek: a már említett rémkirály-utánczat mellett ilyen a *Sírató* és a súlytalan *Falusi nász*,<sup>18</sup> vagy az Eötvös József által jegyzett korabeli sztárversre, *A megfagyott gyermekre* kísértetiesen emlékeztető *Az anya végrendelete*. A románcok közül két vers emelhető ki némileg: az idegenben bujdosó, hazája sorsát sirató költőt megidéző *Balassa Bálint* c. költemény és a ciklus záró darabja, egy szép szerelmes kesergő a megcsalt betyárról. (*A betyár*<sup>19</sup>).

A balladák közül négy honsírató, bujdosóének. *A száműzött s kivándorlott* c. allegorikus balladában Mikes Kelemen egy kivándorolt magyarral búsong, a hazai keserves állapotok patetikus bemutatásával valószínűleg a szabadságharc bukása utáni önkényuralom hangulatát jellemezve. Ezt igazolhatja a versindítás is, mely felidézi Lévy József nagyszerű Mikes c. elégiáját, de a híres Tompa-allegóriával (Levél egy kibujdosott barátom után) is kimutatható a szoros gondolati rokonság. A karthágói vezérről szóló, több jelenetből álló elbeszélő költemény, a *Hazdrubál* esetében, a Mikes-vershez hasonlóan, szintén az önkényuralom korszakának allegorikus bemutatását véljük felismerni, még a Kossuth–Hazdrubál párhuzamot is meg mernénk kockáztatni. *A vén dalnok* jellegtelen ömlengés egy magyar Homéroszról, *A rab család* egy, a török fogságból a halálba menekülő magyar család patetikus siratója, lényegesen halványabb teljesítmény a másik ciklus kicsit vele rokon témájú versénél, a fentebb már értékelt *Karácsonykor* című regénél.

A fennmaradó nyolc ballada mindegyike szerelmi témájú, többségükben egy-egy tragikus szerelmi háromszög történetét ismerjük meg belőlük. Ilyen a kedvesétől a szerencsésebb vetélytárhoz pártoló hűtlen asszony története: a *Csatár és Vilmá*-ban a győztes török vezér sze-

retője lesz Vilma, *A vampír* c. kísértetballadában Jerta bűnhődik halállal hűtlensége miatt. Ez utóbbi vers borzalmakat halmozó, rémromantikus képeinek forrásvidékét a *Lenore* típusú kísértetballadáknál kereshetjük, s elképzelhető, hogy Arany *Bor vitéze* is ismert volt Madách előtt e vers írásakor. (Ez pedig azt jelentené, hogy az 1864-es kézirat előzménye nem lehet idősebb 6–8 évnél, a vers első szövege ennek alapján 56–57 körül születhetett.)

Az erőszakkal elhódított nő tragikus szerelmi története a témája az *Erős akarat* c., Péter és Aba Sámuel korában játszódó hőskölteménynek, amelyben figyelmesen olvasva Vörösmarty *Két szomszédvárjának* ihletésére ismerhetünk, vagy hasonló témát variál a *Pusztai temetés* c. fellengős *perzsa rege* is. Hogy ez utóbbi hősei, Hafiz, Szádi és Zulejka mily gyakori szereplői a korabeli keleties magyar romantikának, arra most nem is vesztegetjük a szót. Az utánérzés-jelleg fontosabb bizonyítéka a vers első látásra nagy erejűnek, hatásosnak tűnő kezdő versszaka, a kitűnő felütéssel: *“Miért kovályog fenn a saskesely?”* Kitűnőnek érezzük, egészen addig, amíg eszünkbe nem jut Arany halhatatlan remekműve, az egyik legerőteljesebb hangütéssel, ami a magyar irodalomban fellelhető. A *Keveháza* indítása a következő: *Mért vijjog a saskeselyű?*<sup>20</sup>

A *Zalán futása* szerelmi hármásának sémáját két versben is követi Madách. A *Két kérő* hősnőjének, Szép Ilonkának(!) két kérő udvarol: itt is egy hős, Tihamér (ld. a kacagányos Ete!), s egy tündér, a világ nemtője (Vörösmartynál a délszaki tündér). A lány a deli Hajnához hasonlóan itt is a hús-vér férfit választja, noha szerelme itt, balladához illően, tragikus véget ér. A másik versben van egy kis módosulás a szerelmi háromszög befogóin, itt egy férfiert verseng két nő: Anikó és Azrael, a halál angyala. A csatában elesett hős Aladárt Anikó kérésére Azrael feltámasztja, majd választás elé állítják: a vesztett csata után örök dicsőség a halálban a halál angyalának oldalán, vagy az élet szerelmével, Anikóval egy elpusztított világban. Aladár nem akar tovább élni, de Anikó szerelme megmenti az életnek. Csak a szegény címszerplő *Azrael* halálangyal fordul el vérző szívvel: az élet győzött felette.

<sup>18</sup>A románcról ld. Árpás Károly elemzését, amely *Anekdoták és életkép: egy Madách-vers értelmezése* címmel jelent meg a *XIV. Madách Szimpózium* kötetében. Madách Irodalmi Társaság, Bp.–Balassagyarmat, 2007. – 177–183.

<sup>19</sup>A vers elemzését ld. a *XIV. Madách Szimpózium* kötetében! (Varga Magdolna: *Madách Betyárja*. – 214–224.

<sup>20</sup>A témáról ld. Alexa Károly: *Arany és Madách (A Madách líra kronológiájához)* c. tanulmányát! Itk 1968. 443–445.

Két olyan balladával találkozhatunk a ciklusban, ahol a szerelmi tragédia nem egy harmadik közbejötté miatt következik be. Az egyik, a leghosszabb Madách-ballada a szerelem által megjavult rabló kuruc vezér, *Zákány Tamás* története. A betyárromantikát a szerelem jellemfordító erejével, tisztítótűzével ötvözi a ballada: a rabló portya közepette a kuruc vezérhez menekülő, annak segítségét kérő ártatlan leányzó, Magócs olyan hatással van a férfira, hogy az megvédi embereitől az öreg adószedő házát. A búcsúzóul homlokára (!) kapott csók viszont még nagyobb hatással van rá, hiszen felhagy rettegett életmódjával, s a rablóból a lány szelíd lovagja lesz. Természetesen szerelmük tragikus véget ér: Zákánynak kedvesével együtt menekülnie kell, s a lány az üldözés közben halálos sebet kap. Mint ebből a sematikus cselekményvázlatból is látható, egy meglehetősen szokványos, sablonos, könnyeket vadászó, kissé didaktikus erkölcsi példázat ez a ballada. Mégis, a többi balladánál talán világosabb, egyszerűbb stílusa, hatásos, drámai párbeszédei, s hite a szerelem erejében a jobb epikus versek közé emeli.

Az utolsónak hagyott ballada bemutatását afféle csattanónak szánám. Mint az eddigiekből kiderült: véleményem szerint Madách epikus költészete értékében messze marad a *Tragédia* és néhány drámája színvonalától, költészetén belül is elmarad a lírikus Madách teljesítményétől. Ez a sommás vélemény azokat igazolná, akik a Madách-életmű bemutatásában szinte egyáltalán nem szenteltek figyelmet az epikus költészetnek. Talán magam sem vágtam volna bele ebbe az összegzés-félébe, ha a költemények újraolvasásakor nem találkozom egy olyan kiemelkedő darabbal, amely kiragyogott szinte a többi közül, amely balladára, úgy érzem, fel kell hívnom a figyelmet. Olvassuk el először a mellékelt 27 strófás verset!

|                                   |                                      |
|-----------------------------------|--------------------------------------|
| Nyári napnak ragyogó hevében      | S im megnépesül körötte a tér,       |
| Nyugszik Andor, hűvös bükk alatt, | Jönek fürgé, kisdéd szellemek,       |
| S elmerengve színes lombon által  | Hall zenét, hall suttogást a lombban |
| Nézi a játszó sugárokat,          | S táncot lát, melyben keringenek.    |

|                                                                                                                                               |                                                                                                                                                       |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Rózsa kelyhében ring ott a tündér,<br>Itt szívárványt sző a gyep felett,<br>Mosolyogva bűv ez a sűrűbe,<br>Mert a másik pajkos cselet vetett. | El-eljönnek szunnyadó Andorhoz<br>Is, tipegve lépdesvén körül,<br>Majd repülve donganak fölötté,<br>Vidám kedvvel, ernyedetlenül.                     |
| Ott rovarszárny kisdéd csolnakában<br>Szállnak által a légtengeren,<br>Itt a napsugár fényes szalagján<br>Lejtnek fel-le, fürgén, sebesen.    | S hullatnak rá friss viráglevelkét,<br>Súgnak néki szép tündérdanát,<br>Majd virágnak szirmával csiklandják,<br>Majd csókdossák forró homlokát.       |
| Harmatcseppben, mely virágon állt meg,<br>Mossa keblét pici kis leány,<br>Csipkés pókháló törülközője,<br>És ruhája tarka lepkeszárny.        | És amint szellőként elshognak,<br>Lát Andor száz bájos alakot,<br>Rosszul óvott hókebelnek halmát<br>És ki tudja mit nem láthatott?                   |
| Vágytól égő szemmel les feléje<br>Pajkos szellem a lombok mögül,<br>És előbb mintsem fölkeszülhetne<br>Már forróan öleli körül.               | Hévvél nyújtja karjait utánuk,<br>Hasztalan, mind elsikamlanak,<br>Míg pajzán cirógatásaikkal<br>Vissza-vissza térnek újlag.                          |
| A csermelynek habzó tükörénél<br>Fésülködnek tündér alakok,<br>S ékül kapkodják a gyöngyöt, melyet<br>Partra szórnak a zúgó habok.            | “Most, most megvagy” – mond Andor,<br>[fölbred<br>S kedvesének nyugszik kebelén.<br>Hő csókkal hajol ez homlokára,<br>S napsugár reng a bükk tetején. |
| Fent a fának sudarán enyelgve<br>Csalogatják a kis gerlicét,<br>És kacagják, hogyha jön s párjáért<br>Hasztalan, hiában nézdel szét.          | *                                                                                                                                                     |
| Majd a bankát csalják fáról-fára<br>S ugatással ismét elverik,<br>Majd az elfogott méh kis lábáról<br>A mézet rabolva eleszik.                | Téli éjjel, tomboló viharban<br>Andor ismét ott a bükk alatt,<br>Vándorbot van reszkető kezében,<br>Elméjében száz bús gondolat.                      |

|                                                                                                                                                |                                                                                                                                             |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| És az erdő kezd szörnyen recsegni,<br>Eltördelve hull alá az ág,<br>Ordít a vad, fű, üvölt, szól a kürt<br>S fent a légben hajtnak a kutyák.   | Ennek még fogát ajak borítja<br>Koponyáján leng még ritka haj,<br>Annak kígyó ül üres szemében,<br>Rothadó bűz ajkán a sohaj.               |
| Messzebb, messzebb már a rémvadászat,<br>S hallik sírás, fájó, reszketeg,<br>A fák sudarán vonulnak végig<br>Mint szél, születetlen gyermekek. | S kezdenek dalt, táncot a halottak,<br>Daljok hörgés, táncuk csörtetés;<br>E tivornya a velőt fagyasztja<br>Andor csontjában, ki némán néz. |
| A sírásra rémkacaj felelget,<br>Légi úton a boszorka száll,<br>S merre elmegy a farkas vonít rá<br>S a bagoly odván huhogva vár.               | A középén mostan domborult föl<br>Új sír, rajta ifjú lányka ül,<br>Arca halvány, mellén vérző seb van,<br>Kebelére kisded gyermek dül.      |
| Mostan távol falvak éjharangja<br>E vadonba rezgő szárnyon jő;<br>Megszűn a vész, s a halál csillagja<br>A halvány hold kél, mint gyászos nő.  | Oly hideg kép, olyan szótlan és bús.<br>A nő reszket és Andorra néz,<br>Mig körül kacsog rémkarból<br>Nyúl feléje száz velőtlen kéz.        |
| Szemfödőt terít ezüst szálakból<br>S fest reá száz rémes alakot,<br>Száz kísértet reng fehér palástján,<br>Melyet a sötét éjre adott.          | Árnyékbort kínál ez árnyopohárból<br>Míg amaz táncsorba vonja őt;<br>Andor szíve mozdul, s védni indul<br>A felejtett régi szeretőt.        |
| Kezd a föld reszketni, ingadozni,<br>Sírok nyiladoznak mindenütt,<br>És kilép, ki tegnap ment aludni,<br>És ki ezredévig ott feküdt.           | Ráborul, hogy keblével fődözze<br>Eszmél, s ím kopár siron hever,<br>Téli éjjel, halvány holdvilágnál<br>Lelkének ezer rémeivel.            |

Miért szép ez a ballada? Részletes indoklásra, elemzésre itt most nincs hely, csak néhány jellemzőre hívnám fel a figyelmet. Először is a művészi kompozícióra. A vers tükörszerkezetű, a két ellentétes hangulatú, tartalmú, majdnem egyforma hosszúságú rész versszakai szinte tökéletesen megfelelnek egymásnak. Ráadásul mind a két rész első és

utolsó szakasza keretként szolgál, s a kereten belüli strófák is gyakran egymás ellentétes ikerdarabjai. Az első részben egy nyári, nappali álmóvízió tündértánc (Szentivánéji álmó?), a másodikban egy téli, éjféli, éberén látott látomás kísértet-kavalkádja tárul fel a főszereplő szeme előtt, majd mind a kettőben, csattanóként megjelenik Andor kedvese. Ám míg az álomból felébredve a lány egy *hő csókkal* hajol a fiú homlokára, a vers végén már kiderül, hogy a haláltánc közepette feltűnő reszkető nő, karján halott kisdedével már csak szellemlátomás, Andor lelkifurdalásának vádló kivetülése.

A művészi felépítés mellett kiemelhető a vers gazdag, színes képvilága. Példának csak figyeljük meg a két tömegjelenet képeit: a tündérek hancúrozását és a kísértetek, halottak plasztikus, látványos megjelenítését. Külön kiemelném a pajkos, már-már pajzán tündérek erotikus képeit az 5. és 12. strófában, vagy a rémvadászat hallucinációit a 16–17. strófában. Igen figyelemre méltó itt a 17. szakasz utolsó képe, hasonlata.

Ugyanígy dicsérhető a ballada pontos, hatásos verszenéje, hibátlan ritmusa. A 10 és 9 szótagos trocheusi sorok ugyan félrímesek, tehát csak minden 19. szótag cseng össze, de Madách tompa, jellegtelen rímelését ismerve ez inkább előnye a versnek. Költőnkél nem ritka, de itt különösen sok az alliteráció, a hangfestő szó, a hangok zenéjét tekintve ez a vers legjobb romantikus költőink életművébe is beillene.

A vers motívumai, romantikus stílusa leginkább Vörösmartyra emlékeztetnek, ám itt, úgy érzem, szó sem lehet másolásról, epigonizmusról. Inkább mintát követ, alkot újjá. Andor, a főszereplő nevében is Vörösmartyt idézi (ld. *Andor panasza*, *Hűség diadalma*), a vers olyan, mint egy ironikus Csongor és Tünde-parafraízis. Andor nem keresi, élvezi a boldogságot, szép kedvese keblén erotikus álmot lát vele incselkedő tündérekről, és élete végén (a balladából bölcsen kihagyott vándorút után) ő is visszatér a kiindulópontához, ahol nem a boldogságot találja meg, hanem bűnhődik hűtlenségéért, eltékozolt boldogságáért. Ez a megoldás és az azt megelőző haláltánc itt is eszünkbe juttatja Arany *Bor vitézét* (korábban *A vampir* c. versnél szóltunk erről). A másik fontos, ironikus Vörösmarty remeszencia a Szép Ilonka emblematis megidézése – a 14. szakasz első sora a Vörösmarty-vers

első

részének ellenkező jelentésűre hangszerelt változata lenne. (A vadász – Mátyás király – ott találkozik először Ilonkával s lesz ez egy szép, beteljesíthetetlen szerelmi románc nyitánya, Madáchnál Andor álmában már hűtlenkedik, hisz a vele enyelgő álombeli tündért szeretné megfogni, de helyette szép kedvese valóságos, ám úgy tűnik, már megunt csókjával kell beérnie.)

A *Nyári nap, téli éj* Madách balladái közül talán a legteljesebben felel meg a műfaj szabályainak: egyaránt fontos epikai, lírai és drámai oldala. Noha a tömörség nem jellemző rá – a két tömegjelenetben a balladai homály, az elhallgatás, sejtetés annál inkább. Egyetlen nagy törés, váltás szakítja ketté a balladát, a tündér- és kísértet-jelenettel drámai módon készíti elő mindkét részben a komor valóságot. Az elsőben megsejteti Andor hűtlenségét, szinte előrevetíti a lány elhagyását, a másodikban az éjféle vízió szintén előre jelzi a tragikus valóságot: Andor nemcsak elhagyta kedvesét, de valószínűleg áldott állapotban, gyermekkel a szíve alatt hagyta el. (Ugyanolyan mélyen elrejtett ez az utalás, mint Arany *Tengerihántásának* Dalos Esztije esetében.) A záró szakasz hatásában és tartalmában a *Bor vitéz* művészi befejezésével mérhető össze. De itt sem másol: itt Andor joggal bűnhődik, az egész éjszakai vízió lelki furdalásának kivetítése lehet.

A szakirodalom, kissé bizonytalanul, ezt a balladát is 1847 körülre datálja,<sup>21</sup> *A vampir*, a *Pusztai temetés*, a *Nabukodonozor álma* címűekkel együtt. Ha a vers esetleg a reformkor végén keletkezett is, a többi erre az időszakra valószínűsített vershez képest kiemelkedő színvonalra, kicsiszolt, míves megfogalmazásra, s a kézirat javítatlan, tisztázatlan-jellege arra utal, hogy az érett Madách alaposan, ihletetten átdolgozta, tökéletesítette ezt a balladát, valamikor az ötvenes évek végén, vagy épp halála évében, amikor a versgyűjteményét állította össze.

A vers részletes elemzésével adós maradtam, de remélem, ha némiképp balladai homállyal is, de sikerült felhívnom a figyelmet Madáchnak erre a kiváló költeményére. Úgy vélem, a vers első része méltó előzménye a *Tündérálmaknak*, a második rész rokonságát pedig a *Tragédia* bizánci színének befejezésében figyelhetjük meg.

\* \* \*

<sup>21</sup>Ld. idézett mű 1. – 242.

A versgyűjtemény második kötete 7 sorszámozott versciklust tartalmazott (de más szemszögből 8, vagy 9 ciklusról is beszélhetünk, hiszen a hetedik – *Epigrammák* – összefoglaló cím alatt három különböző karakterű verscsoport található: *Emléklapokra*, *Egy örült naplójából* és *Vegyesek* címmel) és egy epilógust, az *Útravaló verseimmel* című hosszú elégikus búcsúverset, számvetést. A kötet cikluscímei a versek tematikus (pl. *Kedvcsapongások*, *Benyomások*, *Benső küzdés* stb.), illetve műfaji jellegű (pl. *Epigrammák*, *Levelek*, *Elmélkedések* stb.) felosztását jelentik.

### III. A TEMATIKUS CIKLUSOK

Ebben az alfejezetben a második kötet első három ciklusáról tennék néhány észrevételt. Azért adtam a *Tematikus ciklusok* összefoglaló címet, mert e három verscsoport jellemzője, hogy az epika határvidékén járva, inkább epikolirikus, mint lírai karakterrel jeleníti meg témáit, meglehetősen didaktikus módon. Ha műfaji besorolást kellene adni e verseknek, akkor az első *Benyomások* impresszionista hangulatú dalok helyett inkább életkép-sorozat, a második *Jellemzések* többsége zsánerkép akar lenni, a *Kedvcsapongások* jó része pedig bordal.

A *Benyomások* 15 versének majdnem mindegyike epikus helyzeteket, rövid életképeket vázol fel, ebben a ciklusban érezhető leginkább Petőfi és Arany követése. A népies hangot, nyelvet is próbálgatja, nem sok sikerrel. Így a minták követése többnyire igen gyenge utánzássá süllyed, esztétikai értékét nézve e ciklus verseinek többsége bizony a Madách-líra átlagszínvonalát sem éri el.

Vegyük sorba a ciklus darabjait! Az első vers, a *Romon* Madáchnál szokatlanul rövid (csak 20 soros) opusz, amely azzal célozza meg az eredetiséget, hogy ellentétes jelentést ad a romantikus sablonnak: a váromok nem a dicső múltra emlékeztetik a költőt, örül pusztulásuknak, hiszen ezzel egy szabadabb, bolderabb kor jöhet el. Kölcsey *Husztjának* halvány visszfénye a vers. A lírai közhelyektől való eltérés a szándéka a lényegesen hosszabb *Őszi sétának* is: a 120 soros astrofikus versben nem az elmúlást, a halálvárast állítja párhuzamba az ősszel. Ez



az ősz virágzó életkép-sorozat, csupa derű. Csak a fiatal lányokon szemét legeltető öreg pap bemutatása bicsaklik meg kissé a vers utolsó harmadában. Kevesebb több lett volna: az első 60 sor, a leíró rész sokkal elevenebb, mint a tényleges sétát elmesélő második fele a versnek. Nincs szerencsénk a következő évszak-verssel sem: a *Nyári estén* egy túlírt Petőfi- és Arany-utánc, mesterkelt életképek sora ismét, ráadásul a plágiumhoz közelítő, igen halvány Családi kör-remineszcenciákkal (9., 14–20. versszak). Ahol pedig nem Petőfiék sorvezetőjét látjuk, ott a még rosszabb almanach-költészet “bűvös-bájos” édeskedését véljük kihallani (pl. a 3-4. szakaszban). Íme a kérdéses szakaszok:

|                                  |                                                |
|----------------------------------|------------------------------------------------|
| És a heves nap nyomdokába jő     | A bérc lábánál messze rét terül,               |
| Szelíd emlékek rezgő holdsugára, | Kaszák pengése elhangzott felette;             |
| Vérző sebünket bémerítve a       | Csak a patakcsa suttog halk zenét,             |
| Mosolygó bűnnek enyhe harmatába. | Ha tükörébe kis virág hajlik be. <sup>22</sup> |

Jobb vers az *Egy lovaglás* talányos, bár kissé homályos példázata a három kilovagló barátról és a szerelem erejéről. Valami hasonlót akar mondani az ötödik vers is: az *Egy látogatás* lírai hőse meglátogatja más-hoz férjhez ment egykori kedvesét, s az ott talált boldog családi idill mélységesen elszomorítja. A hosszú szentimentális vers sem érdemelne meg, hogy akár a legbővebb Madách vers-válogatásba is bekerüljön.

Annál inkább ott lenne, a legszűkebb válogatásban is a helye a következő költeménynek. Az *Egy nyári temetőn* Madách egyik legmodernebb verse: mintha Vajda János filozofikus tájírójának egyik szép darabját olvasnánk.<sup>23</sup> Itt végre semmi esemény, történetmesélés – csupán hangulat, felkavaró, torkon ragadó, lenyűgöző. Mintha Kölcsey nyughelyén, a szatmárcsekei temető komor, fekete kopjafái között kószálnánk...

Megközelíti nívójában az előző verset a *Zsibvásáron* című költemény. Egy elhunyt nő holmijainak árverése, kótyavetyéje a vers felülete: az egykor fontos személyes emlékek, tárgyak méltatlan kezekbe kerülnek, kacatokká, kigúnyolt, értéktelen semmiségekké válnak. A vásár-

<sup>22</sup>A *Nyári estén* értékéről, illetve értéktelenségéről eltér a véleményem a kötet első felében található tanulmánytól.

<sup>23</sup>A vers elemzését ld. kötetünkben, Máté Zsuzsanna tanulmányában!

lók panoptikumát, miként London, Prága vagy Bizánc kisszerű figuráit, egy-két jellemző vonással vázolja fel Madách. A vers értékszembesítése ugyanolyan nagyszerűen van egy alapvető ellentétssorral megoldva, mint Vörösmarty gondolati költeményében. (Ott a könyvek eszméi és az anyagát jelentő rongyok szimbolizálták ezt, itt ugyanazon tárgyak az elhunyt és az alantas vásárlók szemével.) Vörösmarty hangját – itt nem bántó utánpótlásként – többször kihallhatjuk a költeményből (pl. a 10. és 13. versszakban). A következő versben is megvolt a lehetőség, hogy hasonló hatást váltson ki, mint a *Zsibvásáron*. Sajnos a *Télen* hangulatos (bár nagyon elnyújtott), dermesztően kísérteties szánutazása itt is történetbe torkollik, és ismét a *Családi kör* szolgai másolása (15–20. strófa) teszi tönkre a vers értékeit.<sup>24</sup> A következő versnek, az *Egy régi házra* című alkotásnak a ciklus első verséhez hasonlítható a témája, ám itt a romantika hagyományos szembeállítás jelenik meg. Egy régi vár hősi életéből tűnnek fel képek, majd mindezt szembeállítja a *korcsult utód* jelenével. Ez a második rész erőteljes kapitalizmus-bírálatul társul, mintha a *Tündérrálmom* írása előtt vagy közben születtek volna sorai:

A költészet bájtündére gyorsan  
Fut földünkéről feltarthatatlanul,  
Számok jönnek mindenütt nyomában  
Kisszerű létünknek átkaül.

Hasonlóan két világot állít szembe a következő hosszú vers, az *Isten keze, ember keze* is. A páros rímű 12-esekből álló 106 soros vers-folyam első fele himnikus dicsérete az Isten teremtette világnak, egy panteisztikus természeti idill, Madáchnál kivételesen gazdag nyelvi világgal. (Jellemző egy sereg tájszó beépítése a vers szövetébe – ezért izgalmas dolog pl. a következő szavak után kutatni: nyék, csattogány, zsolna, patakcsa, acsa.)<sup>25</sup> A rövidebb második rész (48 sor) az ember

<sup>24</sup>A *Télen* felemás értékeiről, a kiváló első 13 szakaszról és az azt követő színvonalzuhanásról megegyezik véleményünk Máté Zsuzsannával. Ld. verselemzését kötetünk első tanulmányban!

<sup>25</sup>A szavak jelentése: *acsa*: szitakötő, *csattogány*: csalogány, *nyék*: gyeplő, határvidék, *patakcsa*: kis patak, ér (költői), *zsolna*: zöld harkály.

világa, a megcsúfolt, elsilányított, az emberek által tönkretett természetről szól. A nagyszabású költemény sokkal közelebb áll *Az ember tragédiája*, vagy a *Tündéralom* eszméihez, mint a ciklus többi, epikus életképeket felrajzoló darabjához.

Petőfieskedés a következő két vers: a *Csárdában* mellett elég újraolvasnunk a Kutyakaparót, hogy elszomorodjunk a Madách-mű felett, az *Alföldi utazás* életképekkel és szentimentális szerelmi bölcsekedésekkel dúsított alföldi tájleíró versezet. A csárdaversben még a csaplár és a költő beszélgetése dicsérhető (Bóka László emiatt értékeli nagyra – és túl – e költeményt<sup>26</sup>), de a szokványos betyárromantikát felhasználó befejezés hamis és közhelyes. Az utazás-versnél is inkább Petőfi *Az alföldje* és *Tiszája* a mérték, Madách verse felejthető.<sup>27</sup>

Ez a Petőfit utánzó hang, néha már a példakép másolása a jellemzője a ciklus további darabjainak is. A másik alföldi vers, *Az alföldön* még az *Alföldi utazás*nál is gyengébb: rettenetesen elnyújtott, hosszú részlete a Családi kör ismételt újraírása. Ebben az idősebb fiú múltidézése is bántó, de öccsének hősi álmai már kicsapják a biztosítékot az olvasónál. Íme egy olyan Madách-idézet, amely joggal kárhoztatható:

|                                    |                                  |
|------------------------------------|----------------------------------|
| Szól az ágyú, ütközetre fel,       | Szellő játszik izzadt homlokával |
| Tombol a mén, ég a gyermek arca;   | S hős szellemnek érzi illetését. |
| Érzi, érzi, hogy seb vérzik mellén | A szellő virágot hajt reája      |
| S haldokolva hull a harciacra.     | S kedvesének érzi ölelését.      |

Megnyugodva dül a sír ölébe  
S néz még egyszer társi seregére,  
Végső erejével int utánok  
Búcsuzásul és kiált: "Előre!"

<sup>26</sup>Bóka László: *Válogatott tanulmányok. A lírikus Madách* c. írásában. Magvető, Bp. 1966. – 632. l.

<sup>27</sup>Mind Horváth Károly alapvető monográfiája, mind Máté Zsuzsanna tanulmánya kötötünk első felében lényegesen több értéket látott meg *Az alföldi utazás*-ban nálam. Természetes dolog: az ízlések különböznek, s az én mércém, lehet, hogy talán túlzottan is szigorú e verssel kapcsolatban.

Jómagam úgy vélem, ha valóban ezt a verset küldte be Aranynek a *Tragédia* előtt Madách, akkor Arany szerkesztői üzenete csak úgy értelmezhető, hogy e vers *nem* mutat oroszlánkörmöket.<sup>28</sup> A *Hazaérkezés*kor a *Füsbement terv* és a *Szülőföldemen* c. Petőfi-versek témájának gyenge újrafogalmazása, az *Ősszel* című, *Veres Gyula komámhoz* alcímű életkép viszont, annak ellenére, hogy a *Családi kör* némileg itt is hatott, egészen élvezhető népies alkotás. A vers nagyobb hatásának egyik oka feltétlenül az élményszerűség lehet: önéletrajzi hitelessége, az együtt hallgatás, darvadozás hangulatos leírása teszi széppé. Dicsérhető a Madáchnál ritkán alkalmazott változatos verselés is (egy rímtelen sor és egy ölelkező rím – xabba – kombinációi a jambikus verselésű strófák). Különösen hatásos a vers indítása:

|                                |                               |
|--------------------------------|-------------------------------|
| Tán már elázik a világ,        | A fäkon sárga lombcsomók      |
| Úgy pocskol kint az őszi esső. | Víztelve már alig fitynegnek, |
| Az ég mint szürke remete,      | Csak úgy hajol, görbül az ág  |
| Egykor örömmek embere,         | Alattuk, míg mint cimborák,   |
| Mostan bűnbánatos kesergő.     | Végkép elázva földre esnek.   |

Abroszba burkolt némberek  
Szaladnak végig a hig sáron.  
Jól el van dugva a fejek,  
De lábikrájuk bánja meg,  
A pap nekik már megbocsásson.

A *Jellemzések* ciklus 18 verse jórészt portrékat rajzol, a többségében halványra, erőltetnre sikeredett zsánerképek közé egyetlen vers nem illeszthető be – sem műfaját, sem esztétikai értékét tekintve. A *Szélhárfa* 16 (!) sora igazán szép, tömör, dal formájú ars poetica, olyan vers, ahol a Madách-líra zeneiségében és a képi világában is felveszi a versenyt kora legnagyobbjaival. A vers szép elemző bemutatása olvas-

<sup>28</sup>A kérdésről ld. Bárdos József tanulmányát! (*Ex leone leonem*. In: XIII. Madách Szimpózium, Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Bp. 2006. 101–109.), a *Tragédia* kézirata végére az *Ex leone leonem* megjegyzés.

ható Schéda Mária tanulmányában, valamint kötetünk első felében, Máté Zsuzsanna írásában.<sup>29</sup>

A többi? Kisebb-nagyobb értékek, szép részletek szinte mindegyikben felfedezhetőek – teljességében, egészében azonban nincs több kiemelkedő alkotás.

Kiemelhetők a maradék 17 versből a kompozíció szerencsés megoldása miatt, a három egyenlő részre bomló versek. Így *A család képe*, amely három (elégge közhelyes) metaforára épül (a férfi hegy, a nő róna, a gyermek “patakcsa”), *A könnyek*, ahol három esőcsepp válik azonossá három könnycseppel, s jellemzi a férfiút, a lányt és itt harmadikként a honfit. Ez a vers<sup>30</sup> esztétikai minőségében jóval felülmúlja az előzőt. Hasonló felépítésű a *Csillagok* mesterkélte példázata a hősiességről és a szerelemtől. Mintha ujjgyakorlat lenne a lényegesen kidolgozottabb, színvonalasabb *Életünk korai*-hoz. A szép gondolati vers a *Tragédia* eszmeiségéhez, nyelvéhez, szelleméhez áll közel – a szerelemtől és a szabadságról, küzdelemtől és szükségszerű bukásról szól a 48 rímtelen jambusban íródott költemény. (Érdekes, amikor Madách lemond a rímről, melynek amúgy sem valami nagymestere, rögtön hatásosabbá válik lírája is.) Eredeti és ötletes, ahogyan felépíti gondolatmenetét a gyermekkori vágyak megfiúsulásától az ifjú szerelmi csalódásokon át a nép szabadságáért küzdő férfi bukásáig, majd a nagyszerű verszárlatig (melyet a versben egyedüli, először megcsendülő rímpárral emel ki a szerző). Igazi Madáchhoz méltó vers: létkérdéseket boncol, nemcsak rímtelen jambusaival, de dialógusaival is a dráma műneméhez közelít. Érdekes itt, a tanulmányban végigolvasunk:

|                                       |                                            |
|---------------------------------------|--------------------------------------------|
| Sír, sír a gyermek, játékért eseng,   | – Mondják – deaddig várj, gyermek stanúl!” |
| Egy lepkeszárny vágyát betöltené.     | És vár a gyermek, vár, amíg kinő           |
| “Majd hogyha megnősz és kedved telik, | Az iskolából, s hogy vehetne már           |
| Vehetsz magadnak tarka lepkeszárnyt,  | Játékot, lepkeszárnyat: nem mosolyg        |

<sup>29</sup>Schéda Mária: *Két Madách-vers*. In: XI. Madách Szimpózium, Madách Irodalmi Társaság, Bp.–Balassagyarmat, 2004. – 199–200. l.

<sup>30</sup>Arany Jánosnak is tetszett ez a vers, hisz Madáchnak ezt a költeményét jelentette meg először, 1863-ban folyóiratában, a *Koszorú*-ban.

|                                          |                                       |
|------------------------------------------|---------------------------------------|
| Ez rája többé, mint előbb tévé.          | És napja nélkül élte megfagyott.      |
| Lelkében az üdv és pokol lakik,          | És férfivá lesz, pillantása gyász,    |
| A serdülő, a tiszta szerelem,            | Nem nő fejére már virágfüzér,         |
| Szeszéyesen repül az ég felé,            | Fel nem vidítják öt madárdalok.       |
| Túlszárnnyal rajta és túl a napon        | Egy van csak, ami lelkesíti még:      |
| Alkot magának tündér életet.             | A népszabadság. Szíve, mely saját     |
| S nem kedves már előtte más gyönyör,     | Kéklében hogy verjen már nincs miért, |
| Mint melyért küzdött, melyért véreze.    | Dobogni a közzel tanulni kezd.        |
| De a szülőknek féltő gondjai,            | És elébe lép az állam zordonan        |
| A külvilág részvéte és ezer              | Kiáltva rá: “A föld rég osztva van,   |
| Érdeknek ónja rácsimpaszkodik.           | Ábrándképednek nem maradt helye!      |
| “Várj, – szóllanak – míg férfivá leszel, | A síron túl van boldogabb haza,       |
| A férfi majd okosabban szeret.”          | Ki itt elégedetlen, menjen át,        |
| Szeretni s okosan, mi gúny, mi gúny!     | De itten pártos és bűnhődni fog!”     |
| Csak az szerethet, aki tiszta még,       | S a férfit a bú aggá érleli,          |
| Mint a sugár, mely mindenben aranyt lel, | Fejét a földre szegzi, mintha ott     |
| Kit még a dőre emberbőlcseség            | Keresné, hogy majd álma teljesül.     |
| Mindent gyűlölni s félni nem tanít. –    | Kinyíl a sír, fáradtan dül belé;      |
| Az ifjú hallgat, bú sorvasztja el;       | De az ígért reményvilág felett,       |
| Kiolták napját, hogy ne égessen          | Ki tudja, mit rejt ismét a kereszt.   |

Az egy-egy alakról szóló jellemzések, zsánerképek vannak a legnagyobb számban a ciklusban. Kisebbik csoportjuk női arckép, a *Szerény leány* és a *Leány panasza* c. jellegtelen dalocskák könnyed, derűs képeket szerettek volna felvillantani, de nem sok eredménnyel járt a törekvés; a *Leány és nő* mondanivalója a *Csak tréfa* c. dráma nőszemléletét tükrözi, de színvonalát tekintve messze jár attól. A *gyermekgyilkos* című hosszú, rapszodikus drámai monológ a gyermekét megölő, majd önmagát a törvény kezére adó megesett leányról szól, szentimentálisan, s nehezen viselhető moralizálással. A bevezető természeti képsorozat viszont szép, többet ígért. (Sajnos, nem tartotta be.)

A másik csoport öt férfiportréja sem tartozik a lírai életmű kiemelkedő darabjai közé. *A megváltó* című vers Petőfi radikális verseit idézi, a jobb utánpótlás közé tartozik. Talán ez a társadalombíráló, forradalmi

hangvétel miatt került a középiskolai tananyagba<sup>31</sup> *Az aggastyán hőse* visszatérve szülőhelyére, felkeresi és keresi ifjúsága nyomait, míg végül a nosztalgikus, szentimentális emlékidézése nyomán a temetőben köt ki. Az itt megelevenedő kísértetek, szellemek bemutatása emlékeztet a *Nyári éj, téli nap* c. ballada temetőjelenetére – csak éppen lényegesen gyengébb megvalósításban. A *hódító* portréja sematikus romantikus példázata egy ellentétre épül: ami a hódító király számára dicsőség, fény, az a népnek elesett fiúk, mankók, nyomor. Szemben az előző verssel ez legalább tömör: mindössze 30 sor. Hasonlóan rövid és jelentéktelen a *Katona dala*. A művet témája alapján a szabadságharc harci dalai közé helyezi Árpás Károly,<sup>32</sup> a magam részéről, hasonlóan a *Tábori képek* c. ciklus alkotásaihoz, a hangját kereső, próbálgató költő művének gondolom, valahonnan a 40-es évek elejéről. A *rab utolsó útja* egy kivégzésre vitt rab fárasztóan hosszú moralizáló elmélkedése arról, hogy *Nem lopni annál még nem nagy erény, / Ki a bőségnek lágy párnáin él...*

A vár és kunyhó motívumot állítja középpontba két rövid vers: *A koldus és gyermeke* és az *Élet és halál*. E két rövid műhöz hasonlíthatjuk a korábban már említett, epikus versnek besorolt *Karácsonykor* c. regét az első kötetből. Ez volt a téma legsikerültebb feldolgozása.

Még két cím tartozik a ciklusba: a három részre osztott, 28 versszakos török tárgyú *Fény- és árnyképek* (a *Jellemzések* ciklus helyett inkább az epikus költészet darabjai között lett volna a helye), valamint *Az élő halott* c. rövidebb allegorikus költemény. Ez utóbbi kissé homályosan követi Vörösmarty *Élő szobor* c. versének alapvető képét, illetve valamennyire emlékeztet témájában Vajda híres allegóriájára, a *Virrasztók*-ra. Ha jól sejtem, az ötvenes évek politikai allegória-divatjának gyenge visszfénye lehet ez az alkotás.

A második kötet harmadik verscsoportja is 18 költemény. A *Kedvcsapongások* ciklusban talán a legerőteljesebb Madách versei között a

<sup>31</sup>Elemzését ld. Árpás Károly: *A megváltó tanítása* c. írásában. In: XIV. Madách Szimpózium, Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Bp., 2007. – 195–213.

<sup>32</sup>Á. K.: *Egy keltezetlen harci dal*. In: XIII. Madách Szimpózium, Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Bp., 2006. – 201–206.

Petőfi ihletés, szinte valamennyi bordal, vagy annak karakteréhez közel álló dal. A dal műfaj következtében viszont ezek a versek legalább, egy kivétellel, mind rövidek, 20 és 60 sor között változik terjedelmük.

A *Kedvcsapongások* verseinek legnépesebb csoportja a bordaloké. Már az első vers, a *Bokrétát a kalpagomhoz* nem hagy kétséget afelől, hogy Petőfi ilyen versei voltak Madách ihletői: a *Borozó* jellegzetes jelzős szerkezetét, a *gondúzó borocskát* idézi verse zárlatában. Hasonlóan sematikus bordal a *Dáridóban* és a *Bordal* című darab is, bár ez utóbbi keserű zárása már madáchos hang. A műfaj két legjobb darabja a *Bor mellett* és a *Pereat* címűek, e versek egymás mellett állnak a ciklusban és felépítésüket, refrénes szakaszaikat, versformájukat tekintve is közel állnak egymáshoz. Mindkettő keserű bordal, nem kizárt, hogy allegorikus tartalmuk az ötvenes évek madáchi élethelyzetét és az önkényuralom reménytelen korhangulatát tükrözik. Varga Magdolna alapos és precíz elemzése a *Pereat*-ról<sup>33</sup> ezt a véleményemet erősítette meg.

A bordalok mondanivalójával rokon a ciklus 2. és 3. verse, a nagyon hasonló versformájú *Életbölcse*ség és *Vigadjunk*. Mindkét vers négy 6 soros jambikus strófából épült fel, (csak a rímképlet módosul némiképp a másodikban, az első félrím-páros rím kombinációját itt a keresztrím-párrím kombinációja váltja fel), mindkét versben szervező elem a hatásos refrén, s mindkettőre érvényes a *carpe diem* üzenete. Különösen eredeti az *Életbölcse*ség záró szakasza, még inkább telitalálat záró sora:

Ki is gondol, függvén a hókebel  
Kéjhalmain, hogy csontváz van alattok?  
Csontvázza lesz minden gyönyör, ha azt  
Hideg kebellet végig boncolátok.  
Boldog, ki megbékélve végzetével,  
Élvezni tud a perc költészetével.<sup>34</sup>

<sup>33</sup>V. M.: *Madách Imre: Pereat – egy versértelmezési kísérlet*. In: VIII. Madách Szimpózium, Madách Irodalmi Társaság, Bp.– Balassagyarmat, 2001. – 187–199.

<sup>34</sup>A záró sor motívuma megjelenik még egyik legszebb szerelmes versében, *A téli éj dicsérete* címűben is, a *Szerelem* ciklusban!

Egészen más értelmű életbölcsséget fogalmaz meg a *Megnyugvás a sorsban* c. tömör, húsz soros allegória a magányról és az élet értelméről. A szirt Madách önmagát értelmező jelképévé válik: a címmel ellentétben a sivár magány nem vigasztalan végzetünk, hiszen egyetlen apró mozzanat, a fecske megmentése célt, értelmet ad a szirt létezésének.

A nő és a szerelem dicsérete, ünneplése szintén a bordalokhoz közelebbi téma, a ciklus hat verse (*Legényszabály, Könyv nélkül élek, Nő ember dala, Most élveznék csak, Legénygazdaság, Felköszöntés*) könnyed, derűs hangon próbálja ezt az érzést megénekelni. Az első közülük a madáchi nőfelfogás játékos, tréfás megfogalmazása (még Éva paradicsomi csínyére is utal benne!), a harmadik szintén a nők hamisságáról, csalfaságáról dalol. Az utolsó vers a *Vigadjunk* párdarabja a refrén kezelése és az ellentétező szerkesztés tekintetében. A másik három még a kiemelteknél is jelentéktelenebb, laposabb szerelmi témájú verseket.

A szerelmi témájú *kedvcsapongások* legkomolyabbika az *Emlékezés az első szerelemre* című, Petőfi *Tündérálmóját* idéző, némiképp utánzó hosszú, 30 versszakos költemény. Bár ez a vers is az első szerelem varázslatáról akar szólni, de kevés sikerrel.

Az előző versektől eltérő, kissé elnyújtott és unalmas, érzelmes családi idillt rajzol az *Otthon* c. vers, amelyben – sajnos – ismét Arany *Családi körének* ihletését fedezhetjük fel. Hasonlóan gyenge utánérzés a ciklus utolsó verse: mintha Petőfi buzdító jellegű katonadalait a szabadságharc idejéből próbálná a szerző újraírni a *Toborzóban*.

Ezeknél sokkal értékesebb, s Madách költészetében ritka formai szerkesztési bravúr *A világ baja*. Kitűnő a vers koncepciója, játékos alapötlete (vannak, akik gyorsan felejtenek, mások nem tudnak feledni, ám mindkét csoport nem jó oldalon áll), s hasonlóan remek, a Weöres Sándor-i variációs versek kompozíciójához méltó a vers ellenpontozó, bravúros szerkesztése, felépítése.

#### IV. GONDOLATI KÖLTEMÉNYEK

Ebben a fejezetben a második kötet második három ciklusáról kísérek meg néhány észrevételt tenni. Azért adtam a *Gondolati költemények*

összefoglaló címet, mert e három verscsoportban a filozofikus, gondolkodó költő lép eléünk elsősorban. A *Benső küzdésben* a töprengő, vívódó poéta arcéle rajzolódik ki, az *Elmélkedések* cikluscím eleve jelzi, hogy gondolati líráról van benne szó, s a hatodik ciklus darabjai, a *Levelek* is elmélkedő jellegűek.

A *Benső küzdés* 13 költeménye véleményem szerint az egyik leg-egységesebb, legjobb színvonalú Madách-ciklus. Talán azért is, mert nagyon saját, bensőségesen átélt témát pendít meg e költeményekben: az élet, halál, hit és szerelem létkérdéseiről ír, ráadásul a következő két ciklusnál lényegesen tömörebben, rövidebben, arányosabban felépítve.

Nézzük végig a költeményeket! A kezdő vers, az *Ifjan haljak meg* képgazdag, egységes hangulatú, jó szerkesztésű költemény, néhány eredeti megoldással.<sup>35</sup> (Pl. a 3–5. szakasz, vagy a záró strófa.) A második vers, a *Megelégedés* a *Tragédia* szellem-anyag vitáját előlegezi, keletkezését tekintve a *Csak tréfa* szövegrészletére épül. (Erről ld. a következő tanulmányomat a kötetben!) A kérdés egyik leghatásosabb megfogalmazása az 5. szakasz:

Ha a sárból gyúrt börtönör veszít,  
Az istenszakra vissza égbe száll,  
Ez az, mit a por embere remeg,  
A nagyszerű, a győzelmes halál.

Természethimnusz, idill és ars poétika a *Dalforrás*, Madáchnak a szó leghétköznapiabb értelmében is egyik legszebb verse. Az öt 12 soros strófa mindegyike egy-egy művészi feltételes körmondat, ráadásul mintha az egész vers az első strófát ismételné, variálná módosított szöveggel, mint egy nagyra nőtt refrént. A szerkesztés zsenialitását tekintve ismét Weöres Sándor költészete jut eszembe – de úgy vélem: a tartalom sem marad el a forma mögött. A természet és a költészet szépségeinek összeolvadása, s mindennek Madách életében játszott szerepe a vers tárgya, az idill csak a vers végére komorul el:

<sup>35</sup>A versről ld. még Schéda Mária: *A líra és a Tragédia párbeszéde* c. könyvét! (Árgus Kiadó, Székesfehérvár 2002 – 14–16.)

Ha megriad a vészek trombitája  
 És összefutnak barna fellegek,  
 Mint harcosok, a villámok cikáznak,  
 Ordít a szikla, az erdő recseg:  
 Nem is tudom már, lelkem hol végződik,  
 Hol kezdődik a vészek fellege,  
 Csak azt tudom, hogy dűlni és enyészni  
 Szeretne e haragvó szív vele.  
 Nem is tudom, a felhő villámlott-e,  
 Avagy lelkemben honfi dal terem,  
 De azt tudom, hogy itt cserek dűlnek csak,  
 És ez, és ez, hajh, nem elég nekem.

A vihar lehet a szabadságharc emlékének megidézése, amikor lelkében *honfi dal* termett, s úgy érzi: ezen a téren nem lehetett boldog, elégedett. Talán azért, mert amikor *cserek dűltek* ki (ld. a *Csák végnapjai* első változatából a *Mózes*-be került szövegmotívumát a kidőlt faóriásról!), nem lehetett jelen, nem vehetett részt a dicső harcokban.<sup>36</sup>

A *Tragédia* lírai előzményei között az egyik leggyakrabban említett mű<sup>37</sup> a *Hit és tudás*. Az előző természetimnusz itt *édenről* álommá válik, a paradicsomi harmóniát a tudás fája bontja meg. Akár a *Tragédiában* is olvashatnánk az utolsó előtti strófát:

Megszakadt a mindenség gyűrűje,  
 Melyben Isten, ember együtt éltek,  
 S a nagy úrt tán át sem tudja szállni  
 Isten gondja és emberremények.

A *Bűm és örömem* c. astrofikus félrímes versben harmadfeles és kettes rövid jambusi sorok váltakoznak. A költő kínosan ügyel, hogy sikerüljön a ritka versforma, ne törjön a ritmus – törik helyette az ellenté-

<sup>36</sup>A *Dalforrás* c. verset kötetünkben részletesen, alaposan elemzi Máté Zsuzsanna tanulmánya is.

<sup>37</sup>Ld. pl. Horváth Károly: *Madách Imre*, Mikszáth Kiadó, Horpács – 102.

tekre épülő, közhelyes költemény. A következő egy vadromantikus örült-vers – de ez nem Petőfi-ihletés. Az *Örüljek meg* egy 64 soros, az előzőhöz hasonlóan strófákra nem osztott költemény, de hosszabb sorokkal: páros rímű ötös jambusok sorakoznak benne. Az örült, mint a *Mózes* prófétaasszonya, Mária, szent és jós, istenek társa.

A következő négy vers a halálvágyról szól, meglehetősen egyenetlen színvonalon. A *Kórágyon* mindent feladó soraiban legfeljebb az őszinte megrendülést lehet értékelni, a *Sírom* szépelgő-szenvelgő astrofikus 32 sorából még ezt sem.<sup>38</sup> A téma leginkább eredeti (versformában is különleges: 6/6/12/6 szótagos, félrímes trochaikus strófák) feldolgozása az *Őszi érzés*. Szép az útra készülő fecske és a halni készülő költő párhuzama. Mesterkélt és lapos, sikerületlen a negyedik vers, a *Harangszó*. (A harangkongás ellentétes jelentésű az ifjúnak és a halni készülőknek – ez a vers témája.)

A sztoikus magatartás dicsérete a *Kő keblet adj* c. fohász Istenhez. Tömör (4 hatsoros strófa csupán!), emelkedett hangú romantikus költemény, a kissé szokványos, közhelyes képvilág ellenére. A következő kis vers Madáchnál már-már epigrammatikus méretű: a *Jaj csak panaszt ne* mintha az előző vers folytatása lenne, mind hangnemében, mind tartalmában.

A legszínvonalasabb, legtöbbet emlegetett *Tragédia*-előzmények közé tartozik a ciklus utolsó verse, az *Ó- és újkor*. Mint a századvég híres verse, Reviczky *Pán halála* c. példázata, ez a költemény is a pogány, görög világ és a keresztény világ szembeállítására. A költői kérdések után mindig Hellasz boldog, kiegyensúlyozott életét festi a költő – majd szembeállítja a múltat a jelennel, ahol más az istenhit, a szerelem, a politikai küzdőtér és a halál is.

Az ötödik ciklus az *Elmélkedések*. A 15 költeménynek itt a nagyobb része tartozik a Madách-líra kiemelkedő teljesítményei közé. Ez az a verssorozat, amely legtöbbször mutat a *Tragédia* irányába, amely leginkább tükrözi azt a személyes és nemzeti szenvedéstörténetet, amit a költő a szabadságharc bukása utáni évtizedben átélt.

<sup>38</sup>A versről eltérő véleményem Máté Zsuzsanna felfogásától. (Ld. a kötet első felében lévő tanulmányát!)

A ciklus első verse, a *Számoltam magammal* hosszú számvetés, létösszegzés. A húsz strófa jellegzetesen madáchos vers, képeiben, gondolkodásában és szókincsében *egyiránt* (az egyaránt helyén nagyon sokszor e szó áll Madách műveiben).

A *Visszatekintés* egyetlen metafora szellemes kibontása, árnyalása: a férfi, nő egyaránt forrás, kis patak, amely az idő múltán csak a férfiaknál változik poshadt vízzé, vagy kiszáradt mederré – a nőt *tisztább lelkülete* megóvjá ettől:

Üdvöz légy, hölgy, gyermekévi társ!  
Lelked ép forrás volt még csak akkor;  
Áldást termő friss patakcsa most,  
Melynek árja dús virágmezőn foly.

Óh, a nő jobb, mint mi férfiak! .....

A következő költemény, Mikszáth Kálmán kedvenc Madách-verse,<sup>39</sup> az *Elveink*. Ennek a párrímes, 12 soros strófákból álló, lassan hőmpölygő háromszakaszos költeménynek a kepleri hangulata megfoghatta, megragadhatta Mikszáth Kálmánt, s a gyarló ember lírai (ön)portréja állandó (játékos, humoros, szatirikus, gúnyos, ironikus vagy éppen maliciózus) Madách-hivatkozásává vált. Tíz írásában idézte a költemény refrénjét: *Ah lám az ember ilyen gyenge, gyenge!* A vers talán rímeinek, képeinek szépségével, eredeti eszmékkal nem is dicsekedhet, de egységes hangulattal, egyfajta magyar, hübelebalázsos szplínnel annál inkább. Nem véletlenül közölhette Arany a Koszorú 1863-as évfolyamában.

A mese kívánságokat teljesítő jótündére és Vörösmarty *Csongor és Tündéje* ihlette *A betelt kívánságok* c. költeményt. Az álomvers felépítésének jellege hasonlít a *Tragédiához* – a költő itt álmában egy vágyait beteljesítő tündér segítségével keresi boldogságot, a beteljesülést. Keresi a hatalomban (ld. Fejedelem!), a tudásban (ld. Tudós) és a szerelemben (ld. Tünde – ám Madách rossz élettapasztalatainak megfelelően itt ez az út is zsákutca, a tündértől kapott legszebb lány nem a

<sup>39</sup>Erről ld. a *Mikszáth Madáchról* c. tanulmányomat! In: IX. Madách Szimpózium, Madách Irodalmi Társaság, Bp.–Balassagyarmat, 2002. – 161–177.

megtalált megoldás, Vörösmarty ábrándos hitével szemben itt egy reális, csalódással záruló szerelmi kapcsolat lesz a vég) – így ebből az álmából ébredve is a küzdés marad pusztán a költőnek:

Vágytam a földet és vágytam könnyét,  
Küzdésit, s ím a nemtő megszánt;  
Ébredék otthon kicsiny szobámban  
Boldogan, hogy álmom már nem bánt.<sup>40</sup>

A következő két költemény egyértelműen Petőfi-hatás, mind eszméiben, mind formájában. A *Nem féltelek hazám!* Petőfi refrénes buzdító verseire emlékeztet 48–49-ből, de itt egyértelmű a vers szövegéből: már a bukás után (Branyiszkó *kőrakása!*), az önkényuralom idején biztatja a költő honfitársait. Feltűnnek soraiban a magyar hazafias líra reformkori motívumai is (*Kárpát vadásza*, a lengő *dús kalász*, a rónaság és a délibáb stb.), sőt, a Marseillaise hangját is felidézi az első szakasz:

Bár ellened tör frigye zsarnokoknak,  
Bár ellened tör irigy szolgálak,  
Földönfutó népek megostromolnak,  
Mint tengerár, megállsz, ha szikla vagy.  
Nem féltelek hazám!

Az utolsó versszak pedig Mózes példájára hivatkozik, drámájának motívumát felhasználva:

Hogy a jobb gyermek győzzön, Mózsas elhalt  
A pusztában s egy nemzedék vele.

A másik vers, a *Nyújtsunk kezét!* a *Palota és kunyhó* (Petőfi) alapmotívumára épül, ám Petőfivel szemben nem a társadalmi különbségek

<sup>40</sup>Az alapkonceptió, a dicsőség, hatalom, tudomány, gyönyör latravetése egy álomlátás kereteiben: a *Tragédiát* érlelő költői eszme.” – írja Horváth Károly is *Madách Imre*-monográfiájában. (Mikszáth Kiadó, Horpács, 1999. – 104.)

lázító igazságtalanságait hangsúlyozza: a szabadságharc bukását a *vár és gunyhó* embere egyaránt súlyos csapásként élte át, áldozatuk közös, túlélni, továbbélni csakis összefogásuk segíthet. A patetikus költemény záró szakaszának fohásza Istenhez ismét a *Tragédia* hangját idézi fel előttünk.

Az *Elmélkedések* első igazán monumentális hosszú gondolati verse a 28 strófás *Éjjeli gondolatok*. Madách legismertebb romantikus látomásai közé tartozik,<sup>41</sup> a pesszimista költemény a tömegek megítélésének mélypontja. A *Tragédia* egyik legfontos eszmefuttatása, Lucifer érvelése a nagy emberekről és a nagyságot lehetővé tevő történelmi helyzetről már itt is olvasható, e versben, még a példának említett történelmi nevek is egyezők (ld. Leonidás példáját!). De figyelemre méltó a vers képvilága is: a monumentális kozmikus képek Vajda János líráját előlegezik. Olvassuk el az egyik elismertebb Vajda filozófiai vers első szakaszait és az *Éjjeli gondolatok* néhány strófáját egymás mellett!

|                                                                                                                                                       |                                                                                                                                                                                                 |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Innen föl a Szíriusz csillagáig,<br>E képzelemfárasztó messzeség,<br>Mely már előttünk végtelennek látszik,<br>E napszögekkel kivert íves ég,         | Elszorult kebellem lépek ablakomhoz,<br>Megnyitom, kidülök az éj tengerébe,<br>Lent a temető van néma hallgatásban,<br>Fennt miljó világok csillagfényű képe.                                   |
| E szörnyű távol a nagy egyetemen –<br>Mi ez egyéb? – egy kulcslyuk, melyen át<br>A mindenség titkát fürkésző lelkem<br>A megfoghatlan végtelenbe lát. | Köztetek hat e föld is csak egy fényes pont,<br>S oly kicsinynek érzem az embert s világát,<br>Mintha porszem lenne roppant sivatagban,<br>Melynek dőre hire nem nagy élményt ad.               |
| /Nyári éjjel/                                                                                                                                         | Hej, ki tudja hányszor vérzett el egy Sertor <sup>42</sup><br>A csillagban, mely ott ég mint lámpa fénye,<br>A csillag halványan, egykedvűen ég csak,<br>Nem jó hír, dicsőség porlakunkra tőle. |

<sup>41</sup>Ld. kötetünkben Máté Zsuzsanna gondolatait a versről, vagy Horváth Károly értelmezését! (In: *Madách Imre*, Mikszáth Kiadó, Horpács, 1999. – 105.)

<sup>42</sup>Quintus Sertorius híres római hadvezérre utal, aki több éven át sikeresen szállt szembe Róma hatalmával, hat évig uralta Hispániát, önálló luzitániai államot szervezett (a mai Portugália helyén), a lázadó Spartacussal állt kapcsolatban stb.

A megalkuvás ellen agitáló egyszerű, tömör (24 sor!) határozott kiállítás a *Csak béke, béke* c. költemény. Mindezt a *Tragédia* hangján, motívumaival. Különösen szembetűnő a vers közepének szoros szövegegyezése a *Tragédia* nagyon híres, közismert soraival:

Küzdés az élet, nyugalom a halál;  
illetve:  
A cél halál, az élet küzdelem, –

De ilyen a vers zárata is:

Én küzdve bukhatom,  
De a sorssal sohasem alkuszom.

A ciklus kilencedik verse a leghosszabb terjedelmű és legmélyebben átélt filozófiai költemény, az öt részre osztott, 73 strófás (292 soros) poéma, *A halál költészete* a *Tragédiát* tervező költő lírájának kohójában forrt ki. A vers a következőképp épül fel: I. részében a halált megszólító egy-egy fenséges költői kérdéssel indít és zár. A küzdelmes és sokféle, nagyon különböző emberi életutak, egyéni sorsok vége egy: a vigasztaló szent anyaként elébünk lépő szelíd, szép halál. A II. részben már másik arcát látjuk: a pusztító, rettenetes, hatalmas halál kerül a szelíd anya helyébe, Isten büntetéseként. A két rövidebb rész után a vers harmadik része a *költőietlen korcs* életet állítja szembe a fenséges, magasztos halállal, a pusztulással. A nyüzsgő, mozgalmas élettel teli emberi világot *megszenteli csókjával a halál*, a természet úrrá lesz a romok felett. Kiemelkedően szép a fennkölt hangú 9–10. strófa:

|                                                                                                                                    |                                                                                                                                                           |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Amott a multak felidézett lelke<br>Zúg el mint nagyszerű tragédia,<br>Itt a küzdelmek elhaló zajából<br>Kél nemesülten a história. | És Isten is gyönyörködni kezd bennök,<br>Hol a festék lehullt, teremt mohot,<br>Hol az oszlop ledült, dús kárpótlásúl,<br>Karcú virágos hársfa nő ki ott. |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

A negyedik részben a nagy emberek hiábavaló küzdéséről s a hitvány tömegekről elmélkedik a költő, a *Tragédia* hangján. Vajda gon-



dolati költészetére emlékeztetnek a kezdő strófák szenvedélyes kérdései. A *szolgalelkű, kishitű* élet, a hitvány tömeg és a *bitorlott nagyság* egyaránt elvész a sírban, de a *valódi győztesen kikél*. Ezt a gondolatot erősíti meg a rész utolsó strófájának hatásos hasonlata:

Mint Krisztus, akit szintén felfeszített  
Az élet, e kislelkű uzsora,  
Míg a halál keresztyének szent oltárt,  
Magának Isten jobbán helyt ada.

A monumentális költemény legterjedelmesebb fejezete a záró rész. A hang itt válik egészen személyessé: a halni készülő költő tekint vissza benne életére és hazája eddigi sorsára, a bukott harcokra. Nem tudja: fennmarad-e neve, műve – de legalább abban reménykedik, hogy nemzete boldog lesz. Rendkívül hatásos, szemléletes az első három strófa, a halálról gondolkodó, titkait fürkésző költő portréja, ahogyan odarajzolja magát a város (Pest) és a hazája térképére:

|                                   |                                    |
|-----------------------------------|------------------------------------|
| Ifjú zajos városnak közepette     | Hallom mint zúg le a Dunának árja, |
| Állok magamban csendes piacon,    | Kelet s nyugotra tárván karjait,   |
| Körülem dudva nő, homok terül el, | Éjszokról a Kárpát idáig nyúl le,  |
| Felettem csillaghímes ég vagyon.  | Délről belátom alföld síkjait.     |

S mint hogyha mindez titkos szót hallgatna  
S mint hogyha e szó lenne a halál,  
Úgy érzem, lelkem reszket, és reá is  
A sírnak nagy bús gondolatja száll.

Ám még inkább remekbe szabott a három záró szakasz, melyben Madách megvallja: fél attól, hogy a feledés vár majd rá, hogy a halál számára csak *szelíd anya*, s nem a halhatatlanságot ígérő istenasszony lesz – de reméli: kudarcáért kárpótolja majd, hogy nemzete élni fog és boldogul.

|                                         |                                         |
|-----------------------------------------|-----------------------------------------|
| Ti élni fogtok, míg a pusztá s bérc él, | Vagy eltapodnak s nyom nélkül enyészek, |
| De én az utcazajban küzködöm,           | Felejtett sír dől rám mint éjszaka,     |
| S ki tudja, a tolongó sokaságon         | S mellette a halál nem istenasszony     |
| Felülemelkedni lesz-e erőm?             | Gyanánt viraszt, csak mint szelíd anya. |

Mindegy, ha sirdalul egy édes dalt mond  
Mindarról, amit itt szűm szeretett,  
S dicsőségért kárpótlásul suttogja:  
Nyugodjál békén, boldog nemzedet!

*A halál költészete* Madách monumentális töprengése a halálról Vajda János halál-lírájában folytatódik, szélesül és mélyül el. Olyan szintén monumentális méretű, filozofikus Vajda-versekben, mint a *Végtelenség, Halál, Nyári éjjel, Hosszú éjjel* stb.<sup>43</sup>

Egészen más súlyú és fajsúlyú a ciklus következő verse, mely ugyan szintén a halálról ír, de teljesen más összefüggésben. Egyszerű, félreisiklás nélkül papírra vetett sirató az *Egy menyasszony sírján*, melyben a költő azt a sokszor megírt közhelyes vigaszt fogalmazza meg, hogy a nő ifjúságában virág, boldogsága zavartalan, melynek költészetét, *hímporát* feltétlenül letörölné az idő múlása. Egyszerű – és szimpla a vers, az *Elmélkedések* legtöbb darabjához képest súlytalannak tetsző.

A következő két gondolati verset Madách családi tragédiái ihlették, mindkét vers tragikumát felérősíti a személyes érintettség, a gyász, a mély fájdalom. A *Pál öcsém sírjánál* is a halálról elmélkedő alkotások közé tartozik: csak az említett ok miatt sokkal sötétebb, pesszimistább képet fest *A halál költészeténél* is. Pál halálát nem tudja vigasztalónak

<sup>43</sup>Ld. még Schéda Mária könyvét, mely egy egész fejezetben a halál-verseket tárgyalja (”*A halál a nagy lelkek barátja*” c. fejezetben. In: Schéda Mária: *A líra és a Tragédia párbeszéde*, Árgus Kiadó, Székesfehérvár 2002. – 89–115.) és Horváth Károly Madách-monográfiájának kiváló elemzését! (In: *Madách Imre*, Mikszáth Kiadó, Horpács, 1999. – 106–107.)

elfogadni, a halál utáni örök élet egy beteljesületlen, bevégzetlen élet-pálya után pokollá válna.<sup>44</sup>

S te is, ki itt már felküzdél öcsém!  
Hogyan tűröd majd örök éltedet?  
Te, akinek tett volt egész valód,  
A nyugalom halál leend neked.

A kegyetlen sorssal pörölő sorok között ismét Vajda halállírása idéződik fel tudatunkban, a befejezés különösen párhuzamba állítható Vajda *Nyári éjjel* c. versének zárlatával. Íme (kiemelés tőlem – B. K.):

|                                      |                                  |
|--------------------------------------|----------------------------------|
| Ha látod a lányt, kit szeretnél itt, | Bűn a teremtés, átok e lét.      |
| S lelkeddel oly rokon lénynek hivél, | Becsületes csak a halál –        |
| Hogy testben agg, lélekben halványúl | Talán, talán, ha lelkünk végképp |
| S a köznapiság mocskában alél;       | Megsemmisül, nyugtot talál...    |

|                                    |                                   |
|------------------------------------|-----------------------------------|
| Ha látod vészben, kiket szeretél,  | Óh, hogyha égi, földi itten       |
| S óvnod, vezetned őket nem lehet,  | Mi kavarog, mind csalfa, gaz;     |
| Ha köztünk napról-napra mindinkább | Színlés, csalás, hazugság minden, |
| Hanyatlani látod emlékedet;        | Csak lenne bár ez egy igaz!       |

|                                              |                                     |
|----------------------------------------------|-------------------------------------|
| És látod a hont, a jogot és erényt           | <i>Ölj meg, de igazán, valóban,</i> |
| Vérezve, s nem siethetsz védeni:             | <i>Örökre öld meg lelkemet.</i>     |
| <i>Örök léted örök keserv leend</i>          | Ne keljen gondolat agyamban,        |
| <i>S enyészetéért fogsz csak könyörgeni.</i> | Ne tudja, hogy volt s még lehet...  |

/Madách/

Ez egyben légy, uram, kegyelmes,  
És megbocsájtom én neked,  
Hogy adtad e nem kért, keserves  
Siralomházi életet... /Vajda/

<sup>44</sup>A verset részletesen elemezte Máté Zsuzsanna könyvünk első felében és Schéda Mária is, *Az egyéni és nemzeti sorstragédia élményének összefonódása Madách két versében* c. tanulmányában. (In: *XII. Madách Szimpózium*. Madách Irodalmi Társaság, Bp.–Balassagyarmat – 140–147.)

A testvéri tragédiák másik nagy költeménye a *Mária testvérem emlékezete*.<sup>45</sup> Madách Máriának és férjének, Balogh Károlynak megrendítő sorsa, brutális legyilkoltatásuk olyan mély és fájdalmas sebet ejt a költő lelkén, hogy nem csodálkozhatunk azon, hogy ez a vers lesz Madách lírájában a nép, illetve a tömegek megítélésének mélypontja. Gondolati versei közül talán a legösszszeszedettebb, legfrappánsabb ez a 14 szakaszos mű. A keserű, vádló hangú versindítás egy vádló, nagyon súlyos mondattal zárul: ... *a nép, melyért férjed harcra szállt, / Melyért vivott, az gyilkolt agyon.* – majd ebből következik a nép elleni szenvedélyes, hosszú tízszakaszos vádbeszéd, a végén az ítélettel: ... *a nép hadd tűrjön, hogyha oly silány, / Sorsát szenvedni hagyjátok csak itt.* Mégis, ez a legsötétebb, legpezzsimistább vélemény biztatással zárul. Mintha a *Mózes* megoldását fogalmazná itt meg lírai vetületben a költő. Ódai emelkedettségű a záró szakasz:

De hogyha a nép is megnevesül,  
Ha emberré lesz, gondolkodni fog,  
Lengetni zászlóit szellemetek  
Lejő megint, s ti megbocsájtotok.

A harmadik közvetlenül a családról és -hoz szóló vers a sorban a *Gyermekimhez*. Az astrofikus 112 soros hosszú bölcselkedés a gyermekről, mint az Isten és ember között álló lényről szól, akinek anyja a természet (!). Az a tény, hogy a valódi édesanya kimarad e versből, továbbá, hogy a megszólítottak ketten vannak (egy *komoly fiúcska* és egy *kicsi fürgé lány* – azaz Aladár és Ára) arra a következtetésre ösztönöz, hogy ez a gyerekekbe kapaszkodó, kicsit didaktikus, kissé keletes hangú papoló versezet valamikor a válás után keletkezhetett, tehát

<sup>45</sup>A verset részletesen elemezte Schéda Mária is, *Az egyéni és nemzeti sorstragédia élményének összefonódása Madách két versében* c. tanulmányában. (In: *XII. Madách Szimpózium*. Madách Irodalmi Társaság, Bp.– Balassagyarmat – 147–153.)

1854 végén, vagy 55 elején.<sup>46</sup> Ezért nem került szóba az igazi édesanya és a harmadik gyermek, Jolán, aki anyjával távozott egy időre Sztregováról.

A következő fennkölt hangú, mesterien felépített romantikus óda a ciklusban az *Intés*. A vers valószínűleg a szabadságharc bukása utáni legsötétebb években, tehát az ötvenes évek elején születhetett, hiszen a bukásban is kitartó, haza iránti hűségükben rendíthetetlen honfiakról szól. E hazafiakat klasszikus példák felidézésével biztatja – előbb Aeneas, azután a zsidóság hűségéről, majd Jóbról és a zsidók bábéli (babiloni) fogságáról ír –, e példákhoz hasonlóan a magyarságnak is össze kell fogni, ki kell tartani. Megrendítő és egyben felemelő a vers záró sora: *Nem hagytuk el egymást, de Isten elhagyott*.

A ciklus záró verse a *Síri dal*. A vers a *szabadságharc eltiprását panaszó hazafias költemény a korszak elégikus ódáinak sorába illeszthető*. – írja róla Schéda Mária<sup>47</sup> elemzésének első mondatában. Tematikusan rokon a vers Petőfi *Európa csendes-ével*, itt is a harcában magára hagyott magyarságról szól a költő, de – mint a befejező szakaszokból kitűnik – már a bukás, a hősi tragédia után írta a költeményt. Itt is szerepel Madách költészetének egyik hangsúlyos motívuma, Leonidás példája. (Mint a *Tragédiában* s az *Éjjeli gondolatok*-ban.)

A második kötet hatodik ciklusa hét madáchos episztolát tartalmaz. A *Levelek* nagyobbik felét, az első 4 költeményt Madách feleségéhez kapcsolhatjuk. Az első darab, a *Távolból* c. négyrészes episztola

<sup>46</sup>Andor Csaba életrajzi krónikája Balogh Károly és Miklós Róbert nyomán 1851 körülre teszi a vers keletkezését. Ha igaz az, hogy Madách lírájánál igen fontos az életrajzi utalások hálója – ezt a *Szerelem* ciklus esetében épp Andor Csaba munkássága támasztja alá igen meggyőzően –, akkor az én hipotézisem tűnik valószínűbbnek a keletkezés idejét tekintve. (Ld. idézett mű 1. – 309.)

<sup>47</sup>Schéda Mária: *Két Madách-vers*. In: XI. Madách Szimpózium, Madách Irodalmi Társaság, Bp.–Balassagyarmat, 2004. – 200–205. – Itt szeretném megjegyezni azonban, hogy a vers keletkezésének 1856 körülre tételével a Madách életrajzi krónikában (idézett mű 1.: 416.) nem értek egyet: a versben a bukás fájdalma, a hősi halál képei sokkal frissebb élményanyagra támaszkodhattak – véleményem szerint a költemény első megfogalmazása, a vers tartalma alapján, inkább az 1850-es évek elején történhetett.

színűleg a legkorábban keletkezett, hiszen 1845 táján, még az udvarlás korszakában íródhatott. (Bár a levél képei alapján Madách felhasználhatta korábbi szerelmi költészetének motívumait is, erre utal a vers IV. részében található szövegegyezés a *Csak tréfa* drámarészletével,<sup>48</sup> vagy a *fagyvirág* kép.) A verses levelet akár négy szerelmes udvarló vers ciklusának is felfoghatjuk, változatos bókokkal, olykor eredeti, ötletes képekkel. Kiemelkedően hatásos a IV. rész szellemes ötlete: a költőt imádoztja távollétében egy másik lányka kárpótolja – de reá nem szabad féltékenykedni, hisz ez a lányka: a költészet.

A legrövidebb verses levél a szenvedélyes, felháborodott hangú *Egy vetélytárshoz* című. Andor Csaba meggyőző érvelése alapján azonosíthatjuk a levél címzettjét is: talán Lisznyai Kálmánról lehet szó.<sup>49</sup> Ez a levél tehát nem Erzséhez – de Erzsiről szól. A feleség a címzettje viszont a következő két episztolának. A *Hozzá, mint nőhöz* c. háromrészes költői levél szövegéből kitűnik, hogy az már a válás után keletkezett. Legérdekesebb része a harmadik, amely egy utolsó találkozásról ír, megrendülve a nő közönyén:

Hát látnom kelle téged újlag, nő,  
És látnom úgy, hogy arcodon ne légyen  
Egy kis sugár is a multban merengő.  
Csak egy vonását a sajnálkozásnak,  
Csak egy nyomát a titkos szenvedésnek  
Megnyugtatósaul szerelmi búmnak,  
Hazudtat volna, hogyha már nem érzed.

E sorok is bizonyítják: Madách hibái, bűnei ellenére, a válás után is szerette feleségét. A feleségéhez szóló negyedik levél a *Fogságomból*.

<sup>48</sup>Ld.: Harclihegve tiszta szemeidbe néztem,  
S mindent feledék, csak azt nem, hogy szeretlek. /*Távolból*/, illetve:  
Szemedbe nézek – s mindent elfeledtem.  
Csak azt nem, hogy szeretlek. /*Csak tréfa*/

<sup>49</sup>Ld. *Fráter Erzsébet emlékezete I.* Madách Irodalmi Társaság, Csécsé–Balassagyarmat–Bp. 1996. Szerk., jegyzetek: Andor Csaba. – 118.

A 192 soros költemény első része költő fájdalmas hangú üzenete a családnak: ne felejtsek. Különösen eredeti a példázat a virággy közepéről kitépott virágról, s megrendítő a legkisebb gyermekhez intézett szózat. A második rész az otthon idilljének hangulatos felidézése. A harmadik felvonás a szabadulás napjának érzéseit fogalmazza meg – úgy tűnik belőle, hogy Madách fél valamitől, sejt valamit arról, hogy nem ugyanazt a nőt, érzéseket találja majd otthonában, mint akit és amit elválásukkor ott hagyott:

Keblem elszorul, szorongva kérdelem!  
Mit lelek, nem ért-e semmi baj?  
S hogyha a kis háztűszöbhez értem,  
Mosolyod fogad-e, vagy sohaj?

A ciklus további három levelét barátokhoz írta a költő. A *Költő barátomhoz* c. episztoláját egy olyan ismerőshez intézi, aki az ő hatására vált költővé (ld. az első 4 sort!). Előbb el akarja riasztani a göröngyös pályától, a költészet e korban rengeteg lemondást, önfeláldozást kíván. De Madách szerint a *szent költészet* menedék is a hétköznapi világából:

Szent a költészet, mely égből jöve,  
Az élettenger egy mentő naszádjá,  
Hová még lelkünk szabadulni bír,  
Ha a mocskos hab majdnem elragadja.

A levél második felében Madách a vatesz-költő romantikus felfogását vallva megígéri a szebb jövőt:

Országodon a nagyság és erény,  
Mit az imént csak gúnyolt a tömeg még,  
Mint megláncolt oroszán széttöri  
Bilincseit, s a gúnyolók remegjék.

A ciklus utolsó két verses levelének címzettje Szontagh Pál. Ez az a két költemény, amelynek keletkezési idejét is pontosan tudhatjuk, hiszen ezek a ciklusban szereplő levelektől nem túlságosan eltérő szöveggel Szontagh Pálhoz címzett leveleiben<sup>50</sup> is megtalálhatóak. Az *Egy szerelmes barátomhoz* első szövegének, a tényleges levélnek a keletkezése 1856. aug. 11.<sup>51</sup> A vers arról szól, hogy a házasság megöli a szerelmet (1856-ban ezt Madách személyes tapasztalatával erősítheti), így aztán szellemes érvek és hatásos képek (különösen a gyöngytermő kagyló, valamint a hajós és a part példái) sorával inti, óvja barátját egy ballépéstől.

A *Levelek* ciklusából a legismertebb, legtöbbet idézett verssé a *P. barátomhoz* c. episztola vált.<sup>52</sup> A *“Pálnak töltött méreg”* második szövegváltozata<sup>53</sup> levelei között *Üdvözet Pál barátomnak!* címmel, 1857. febr. 7-ei dátummal lelhető fel. A 48 soros, tömör, keserű hangú költemény Madách egyik legegységesebb verse. Egyetlen ellentét mesteri kibontására épül: minden szent eszme látszat, csalás – ne vedd komolyan, csak *kacagi, kacagi*. (12-szer ismétlődik e szó.) A vers felsoroló-ismétlő-fokozó retorikája igen hatásos.

<sup>50</sup>A szövegváltozatok összehasonlítására itt most nem vállalkozom, ez egy leendő kritikai kiadás elkerülhetetlen feladata lesz. Itt jegyezzük meg, hogy egy harmadik Szontagh Pálhoz intézett verses levél szövege viszont nem került át a *Levelek* ciklusba. Ez az 1847. aug. 12-én Csesztvén kelt vidám hangú, baráti évődő, Puszy Ferencet megcsipkedő episztola – véleményünk szerint – bizony elfért volna, már csak ellenpontként is a tervezett verseskötetben. Felhívnam a figyelmet arra, hogy a verses levél teljes szövege még nem jelent meg, a legteljesebb kiadásból is kimaradt “obszcénitása” miatt 4 sor. A hiányzó részt közli Andor Csaba életrajzi krónikája. (I.m. 1. – 239.)

<sup>51</sup>A levélben cím nélkül szerepel, helyette a következő megszólítás áll a vers élén: *Szontagh Pálnak Madách Imrétől baráti köszöntést.*

<sup>52</sup>Az episztola elemzése kötetünk első, Máté Zsuzsanna által írt tanulmányában is több helyen megtalálható.

<sup>53</sup>A Bérczy Károly emlékiratából ismert Madách-jegyzet a vers első, elveszett fogalmazványán állt, sajnos ezt a változatot *Bérczy Károly látta utoljára* – írja Andor Csaba erről életrajzi krónikájában. (Ld. idézett mű 1. – 420.)

## V. AZ EPIGRAMMÁK HÁROM CIKLUSA

A fenti cím alatt három kisebb ciklust helyezett el a tervezett verses-kötet végén Madách: a 15 versből álló *Emléklapokra*, a 29 részes *Egy őrült naplója* és a *Vegyesek* 38 kis versből álló csoportját. Ennek a 82 rövid versnek nagy része igen távol áll a klasszikus epigramma-fogalomtól. Szemben a társszerzőkkel írt *Nógrádi képcsarnok*-kal, e versek közül egyik sem disztichon formában íródott – de vannak itt a tartalmukban ténylegesen az epigrammákhoz sorolható sírfeliratok és az ironikus, csipkelődő gnómák mellett hölgyek emlékkönyvébe írt *szép sorok* (az első ciklus), Arany *apró műfaját* mintául vevő szellemes, vagy legalábbis annak szánt szösszenetek, Petőfi *Felhőkjére* emlékeztető pesszimisztikus, világfájdalmas sóhajok (a második ciklus), tömör verses adomák, példázatok stb.

Az *Emléklapokra* c. 15 kis vers tehát főleg emlékkönyvekbe írt/szánt szép sorok, kettő kivételével természetesen hölgyek, részben szerelmei emlékkönyvébe. A két kivétel a 4. *H. I.-nek* és 12. vers, *A csibukcsihoz*,<sup>54</sup> melyek közül az első egy ifjú külföldi tanulmányútja előtt adott atyai jótanácsokat tartalmaz, a másik, kissé homályos versike viszont mintha tévedésből került volna ide a *Vegyesek*-ből, ahol több hozzá hasonlítható portré-vers szerepel. A 11., az *Egy nevelő* címűnek ugyanúgy nő (Veres Pálné!) a címzettje, mint a másik tíz névvel címzett és a másik három cím nélküli versnek.<sup>55</sup> A hölgyek emlékkönyvébe írt versek szinte mindegyike bókoló, udvarló jellegű. Kivétel csupán a *Csernyusné*, hiszen ez a négy sor Károly öccse anyósához íródott, a kivégzett, mártírhálált halt Csernyus Emánuel özvegyéhez, született De la Motte Izabella grófnőhöz, valamint a lányához *Emmához*, öccse feleségéhez írt kis költemény. A versek élén álló nevek többsége Madáchnak azon szerelmeire utal, akiket a *Szerelem* ciklus

<sup>54</sup>A különös címben szereplő szó jelentése: pipát (csibukot) töltő, a pipatóriumot rendben tartó szolga, a “foglalkozás” megnevezése szerepel Vámbéry Ármin vagy Jósika Miklós írásaiban is.

<sup>55</sup>A 10 címmel ellátott vers a következő: *Mária, Lujza, Etelke, Ida, Amália, Lamott R., Cserny Ida, Csernyusné, Emma* – majd 3 cím nélküli vers zárja a kisciklust.

műzsáinál azonosítottunk már, egyedül Cserny Ida kiléte ad okot ma is találgatásokra. A legszebb emlékkönyv-vers rangját (szubjektív értékítélet) a Lamott Rozáliához<sup>56</sup> írt két strófának ítélném oda. Íme a vers:

|                                   |                                      |
|-----------------------------------|--------------------------------------|
| Hogy a végetlen szépet élvezhesse | Hogy illat, fény s zenének bűvarázsa |
| A korlátolt emberkebel,           | Együtt rengesse szűnket át –         |
| A jó Isten fény, illat és zenével | Isten téged teremt jókedvében,       |
| Osztotta azt a földön el.         | Mint ígésző harmóniát.               |

A második “kisciklus”, Madách Imre *Felhőkje* 29 versből áll. A Madách-szakirodalom régi, kissé felületes megállapítása, hogy e verseket mind a *Csak tréfa* c. drámából vágta ki a költő, legalábbis vitatható.<sup>57</sup> Az *Egy őrült naplójából* ciklus 29 versének egyikét, a 17-iket megjelentette Madách a *Fővárosi Lapokban*, *Csalódás* címmel,<sup>58</sup> melynek érdekes története van. A szélsőséges érzelmeket felvonultató, világfájdalmas, keserű költemények hangját, stílusát, indulatait jól jellemzi a 15. darab:

|                                    |                                         |
|------------------------------------|-----------------------------------------|
| Ah, a világ egy nagy patkányfogó,  | Ah, a világ pillangógyűjtemény,         |
| Ki benne van, rést mind hiába kér, | Rendezve a szárnyak fénye szerint,      |
| Hogy éljen fel kell fálni társait, | De tű vagyon keresztül minden szűn,     |
| A legerősebb végre csak megél.     | És szárnya nélkül rút hernyó lesz mind. |

Ah, a világ gyermeknek jó lehet,  
Ki redves fát vesz el csillag helyett,  
Én láttam a gyöngyöt még mint könyűt,  
És a rubint vércseppnek seb felett.

<sup>56</sup>De la Motte Rozáliához csak egyetlen egy vers szól a *Szerelem* ciklusban, a *galambok* című népdalimitáció. (Ld. a ciklusról szóló fejezetet!)

<sup>57</sup>E témáról részletesen szólok a kötet következő tanulmányában (*Madách-versek, születésben*).

<sup>58</sup>Erről a versről viszont az e tanulmányt megelőző írásban (*Megjelent Madách-versek*) lehet olvasni részletesebben.

A legtöbb vers, mintegy 38 epigramma tartozik a *Vegyesek* közé. Ezek között már jónéhány epigrammának minősíthető a szó szoros értelmében is. Epigrammák pl. a ciklus sirversei: *Petőfi sírján*, *Az aradi sírra*, *Egy mártír sírján*, *Egy zsarnok sírjára*, *D. I. M. Grnő sírjára* és a *Sírjánál ugyanannak*. Közülük is az első, amely még a költő életében megjelent a *Vasárnapi Újságban* *Petőfi* címmel, Arany híres búcsúversére utal kezdő sorában:

*Nem mondja kisdéd síri jel:*  
E zugban porlik tested el.

Behantozatlan áll  
Hamvai fölött a hely.  
Hol, merre nyugszik ő,  
*Nem mondja semmi kő,*  
*Nem mondja semmi jel.*

/Emlények II/

Ez a vers is többrészes, mint az *Emlények*, különösen az első részében Madáchnál unikumnak számító többszótagos tökéletes, tiszta rímelve emelkedett hangvétellel társul. Ugyanakkor természetesen nem érheti el Arany mélyen átélt, személyes veszteségét sirató versének színvonalát – Madách Petőfi halálában a nemzet gyászát, megrendülését hangsúlyozza.

A következő három sírfelirat is a szabadságharc bukásához kapcsolódik – sajnos nagyon a kor hasonló verseinek átlagába simulóan. Talán csak a negyedik sírvers emelhető ki némileg: nem a mesterségbeli tudás, a verselés miatt, de figyelemre méltó a költeményke közhelyes kezdését követő szellemes zárata:

#### Egy zsarnok sírjára

Követ sírjára, hisz nem nőne ott virág,  
Mi könnyhullás frissitené azt fel?  
Mindenkit illet egy-egy rész könyű,  
Ő részét még éltében költé el.

Az utolsó két sírfelirat nem közösségi jellegű: a rokonsághoz tartozó gróf De la Motte Károlyné gróf Szapáry Lujza 1854 októberi halála után keletkezett. Érdekesség: az első vers szövegváltozata egyúttal egy kőirat is – az idős hölgy sírkövére vésve.<sup>59</sup>

A másik, epigrammának minősíthető csoport az a 12, nagyrészt kétsoros gúnyolódó-csúfolódó portrévers,<sup>60</sup> melyek közül néhány abban is segítségünkre van, hogy azonosítsuk: melyik epigrammát írhatta Madách Imre a *Nógrádi képcsarnok*-ból. A *Vegyesek* néhány darabja és a Szontaghfal és Pulszkyval közösen írt epigrammagyűjtemény néhány között ugyanis olyan feltűnő motívumegyezés van, hogy azokról az epigrammákról nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy az Madách műve. A feltűnő szövegegyezések a következő darabok között állapíthatók meg: *Rögtönző* – BALOGHI LÁSZLÓ *tbíró*, *Filiszter* – TÖBBEN, valamint DESŐFFI JÓB t. b., *Hivatlan párthiv* – LISZNYAY KÁLMÁN t. b., *Egy papra* – PAP FERENC, *Egy demagóghoz* – REPECZKY FERENC t. b. Csak egyetlen bizonyító erejű példát idéznék, az utolsónak írtat:

Mint új Mózes hozod pusztákra népedet;  
Szép szóval tartod azt az ó manna helyett,  
Elhalt Mózes, de a nép lett Kanahán;  
Célt csak te érh, a nép elveszhet a pusztán.

Uj Mózes! nyomtatott néped pusztákra kihoztad,  
S tápul mézes szót adsz neki manna helyett.  
Meghalt Mózes az ó, de a nép céljához elére,  
Csak Kánaánba te érh, – veszhet a nép odakünn. –

<sup>59</sup>Ld. Balga László–Andor Csaba: *Egy Madách-vers címzettje és kőirata*. In: *V. Madách Szimpózium*, Madách Irodalmi Társaság, Bp.–Balassagyarmat, 1998. – 160–165.

<sup>60</sup>A következőkről van szó: *Az őszinte ortodox*, *Közönséges ember*, *Hivatlan párthiv*, *Megvesztegethetlen*, *Egy demagóghoz*, *Egy nagyravágyóhoz*, *A megtért*, *Egy papra*, *Az entuziaszta*, *Rögtönző*, *Filiszter*, *Egy barátomhoz*.

A kiválasztott két egy töről fakadó epigramma is bizonyítja, hogy Mózes példája milyen gyakori motívuma Madách életművének. Hasonlóan gyakori a *hernyó – lepke* szembeállítás is a Madách-művekben, vessük csak össze a következő luciferi mondatot az *Egy barátomhoz* c. epigrammával:

Eszedbe hozni hernyó voltodat,  
Ha önhitedben lepkéként csapongsz...

A hernyóból lesz mindég tünde lepke,  
S te nagy szellem, filiszterré lehetsz-e?

Az azonos gondolatok, képek, motívumok újrafelhasználása Madách alkotómódszerének szerves része. Ha csak az itt szóba került problémát tekintem, hogy ti. melyik epigramma Madáché *Nógrádi képcsarnokból*, akkor még más darabról is kimondhatjuk: ezt bizonyára Madách Imre írta.<sup>61</sup>

A *Vegyesek* további kis verseit még három nagy tematikus csoportba soroltam be. Hét-hét vers szól a szerelemtől, nőről, illetve a szabadságról, politikáról, néptömegről, az utolsó hat egy-egy kis példázat.

Az első csoport tehát (*Művészet és természet, A költő és kedvese, Egy kacér hölgyhöz, Egy hölgyhöz, Ki a hibás?, Leányálom, Metamorfózis*) nőkről, szerelemtől ír, könnyedén, játékosan. Különösen habkönnyű, incselkedő hangú, szinte már pajzán az első és utolsó vers a felsoroltak közül. A *Metamorfózis* hat sora még némely tankönyvbe

<sup>60</sup>A következőkről van szó: *Az őszinte ortodox, Közönséges ember, Hivatlan párt-hív, Megvesztegethetlen, Egy demagóghoz, Egy nagyravágóhoz, A megért, Egy papra, Az entuziaszta, Rögtönző, Filiszter, Egy barátomhoz.*

<sup>61</sup>Egyetlen példa: *Holdvilágon nem sült még cipó.* (Szentencia a Feljegyzések POLITIKA című csoportjából. In: *MÓM*, szerk. Halász Gábor, Révai Kiadó, 1942, II. kötet. – 768.) Illetve:

Mondják, hogy te vagy a nógrádi gyűlés csalóánya, / Elhiszem, a csalóány, mint te is, éji dalos. / Bár bájos dalotok, de mi haszna merengeni holdhoz, / *Nem sült meg má-lé még soha hold sugarán.* / KACSKOVICS KÁROLY t. bíró/

is bekerült, annyira jellemzőnek érezhették Madách nőfelfogására a szójátékos rímes kis verset.

Midőn a lányka csak menyasszony,  
Még csupa menny az egész asszony,  
Későbbben amint lesz menyecske,  
Fogyton fogy a menny s lesz menyecske,  
Míg végkép el nem fogy a menny lassan  
S csak az asszony marad meg pusztán.

Megvallom: nagyon sokáig sajtóhibának hittem az utolsó rímpárt, s bennem mindig az *asztán – pusztán* csengett egymásba, hisz ilyen szellemes, bravúros két rímpár után még asszonáncnak sem tudtam elfogadni a harmadikat. A kézirat meggyőzőtt: pontosan adták ki Madách szövegét. Végigolvasva a költő verseit, számos olyan rímpárt fedeztem fel Madách verseiben, ahol az *a* hang az *á*-val kerül rímhelyzetbe.<sup>62</sup> Aztán rájöttem: ez nem ügyetlenség, hiba – csupán arra bizonyíték, hogy Madách *palócul* beszélt nyelvünket. (A nyelvjárásban mind az *a*, mind az *á* illabiális hang, ugyanolyan csak időtartamban különböző magánhangzópár, mint az *o*–*ó*, vagy az *i*–*í*.)

Egy másik hetes verscsoport témája a szabadság, a szabadságharc bukása, a néptömegek és a nagy ember viszonya. A versek (*Nép szava, A szabadságháború, Költő és szabadság, Honfibu, Helyes sulyarány, Dicsőség és gyalázat, Kormányzási ildom*) közül az utolsó kissé kilóg: inkább a megyei közigazgatás, politika görbe tükre. Nem véletlen, hogy ez a költeményke is a *Nógrádi képcsarnok* egyik epigrammáját dolgozza át. Íme:

Dicsekedel, hogy száz elem között  
Mi ildomos békét tartasz te fel.  
Egy rész bakban van, más fegyverben áll,  
Amaz a veretett, emez meg ver.

<sup>62</sup>Csak néhány példa a sajátos rímpárookra: sírban–útján (*Bokrétát a kalpagomhoz*), gonoszabb–legalább (*Legényszabály*), láttalan–pongyolán (*Nős ember dala*), pohár után–haszontalan (*Most élveznék csak*) stb.

Gr. de la MOTTE Ant. f. i. h.

Ildomosan tudod a békét feltartni: – dicsekszel –

Elhiszem: üstöködöt hogyha cibálni hagyod. –

A többi vers közül leginkább a *Költő és szabadság* emelkedik ki hatásos, ötletes, egymással szembeállított két metaforájával:

Nap a szabadság, nincs nélküle élet  
És nincs öröm, hová nem néz be,  
Arany zománcot von a pórgunyhóra,  
Meg a magas kastélyfedélre.

És hold a költő, mely, ha az éj eljő,  
Még egy sugárt hoz el magával,  
Zálog gyanánt, hogy a nap még nem halt meg,  
Hogy eljő még a véres hajnal.

Az utolsó hat vers (*A történeti jog, Különböző világnézet, Hit és tudás, A mester és a tanítvány, Próza és poézis, Nagyok eszköze*) mindegyike epikus indíttatású, Madách tömör aforizmáira<sup>63</sup> emlékeztető rövid példázat. A hat vers között akad könnyed hangvétellű, szellemes vers (az első két cím), komolyabb hangú, erkölcsi, világnézeti jellegű üzenetet hordozó alkotás (az utolsó három) és – sajnos ki kell mondanunk – olyan szintű másolás, melyet bizony a plágium tárgykörébe sorolhatunk csak (*Hit és tudás*).<sup>64</sup> A derűsebb darabok közül a *Különbö-*

<sup>63</sup>Feljegyzései között jónéhány hasonló, e versekre emlékeztető tömör aforizmat találhatunk. Egy példa: *A részeg kozák kérte Szent Miklóst, segítse lovára, végre rákapott, de más oldalt lefordult, mire mond: "Segíts, de ne oly nagyon."* In: Idézett mű 61. – II. kötet 786.

<sup>64</sup>Ld. Friedrich Schiller: *Das verschleierte Bild zu Saïs* – magyar fordítás: *A saïsi rejtély* (Dóczy Lajos). Madách verse Schiller hosszú költeményének mintegy összefoglalása, csupán a saizsi rejtély megoldásában tér el, s így nála profánabb, csattanós lesz a vers zárása.

*ző világnézetet* ajánlanám a Madách-versekkel ismerkedők becses figyelmébe, mint leginkább szórakoztatót:

Huszárok mennek a falu alatt,  
Kitódúl a nép, hogy bámulja őket,  
Az ifju lelkesülve mond: "Mi kéj,  
Milyen dicsőség a katonaélet!"  
De apja fejkavarva mond: "Be sok  
Sujtás, zsinór, mi költség az országnak!"  
A lányka meg sohajtva mond: "Be kár,  
Hogy mennek, köztük szép legények vannak!"

A különböző nézőpontok váltogatása, a színe és fonákja együttlátása egyik legjellemzőbb ismertetőjegye Madách stílusának. Így van ez a verscsoport komolyabb és komorabb darabjainál is, melyek közül mint legszebb, leghatásosabb példát a *Nagyok eszköze* c. költeményt idézném:

Az a hasáb, mely Huszt elégeté,  
Egyetlen eszmét sem tett semmivé.  
S számára még dicsőség sem jutott,  
Ki felhasználta, hogy szétporladott  
Hitvány hamvát lábával rugta szét,  
S a szél elhordta jótevőn nevét.

Az *Epigrammák* közel száz versének vázlatos bemutatása után Madách tervezett verseskötetéből csak egy verset nem említettem eddig. Ez egy epilógus-vers, hisz Madách ügyel arra, hogy ciklusokra osztott kötetét elő- és utóhanggal keretezze be. Az *Útravaló verseimmel*<sup>65</sup> című hosszú elégikus búcsúvers (16 strófa!) nem eléggé megkomponált, az epigrammák viszonylagos tömörsége után határozottan bőbeszédű-

<sup>65</sup>A versről ld. Varga Magdolna elemzését (*Az utolsóknak szánt költemény: Útravaló verseimmel*)! In: *XIII. Madách Szimpózium*, Madách Irodalmi Társaság, Bp. – Balassagyarmat, 2006. – 191–200., továbbá kötetünkben Máté Zsuzsanna tanulmányának befejezését!



nek, fecsegőnek látszik (e tekintetben a prológu, a *Sárga lomb* ötszalkasos dala élvezhetőbb volt). Ugyanakkor elmondható: az *Útravaló* jól összegzi a Madách-líra motívumait, tipikusan Madách-költemény. Mint annyi helyen, itt is 11-es és 10-es keresztrímes jambusi sorok találhatók, továbbá nemes eszmék komoly átéléssel, a kíváncsnál hosszabbra nyújtott szöveggel, némiképp szenvedő modorban, pátosszal, s a képek helyén pedig szó, szó, szó.

## VI. BEREKESZTÉS

Itt ért véget Madách Imre tervezett verseskötetének számbavétele, versről versre. Nem elemzés, csupán bemutatás volt a szándék, annak demonstrálása, hogy milyen nehéz lehet egy költő életművéből válogatni, s mennyi vitatható, gyakran szubjektív szempont, vélemény játszik közre egy költői életmű értékelésében és minősítésében. Hiszen ha az volt a szándékom, hogy teljes terjedelmében bemutassam Madách líráját – akkor bizony hiányos, hézagos e dolgozat. Nem szóltam a két másik versgyűjtemény minden darabjáról – indoklásul a *Lant-virágok* zsenge éretlenségét, a *Nógrádi képcsarnok* tisztázatlan (bár megpendítettem: valamennyire azért tisztázható) szerzőségét, a három alkotó elkülönítésének nehézségeit hoztam fel. Mivel azonban valahol a mélyben a Madách líra teljességének bemutatására törekedtem (természetesen a siker reménye nélkül), azért úgy gondolom, hogy legalább itt, a záróban meg kell említenünk az 1864-es tervezett köteteken kívüli verseket is.

Az 1864-es kéziratos kétkötetes összes versein, valamint a két magánérdekű gyűjteményen, a Lónyay Etelkéhez írt kötetke versein és a nógrádi közgyűlés tisztikarának gúnyoros portréin kívül még két verscsoportról beszélhetünk Madách líráját leltározva. Az egyik a drámáiban fellelhető lírai betétek és lírai részletek csoportja. Ilyen pl. a *Tragédiában* található számos dalbetét, karének, zsoltár, s emellett még számos lírai versként is helytálló részlet, ilyen a *Csak tréfa* sorainak

egy része, melyeket maga Madách jelölt ki, hogy lírai versekké dolgozza majd fel ezeket.<sup>66</sup>

És végül ilyen az a néhány lírai alkotás, melyeket más forrásból ismerünk. Pl. első megjelent, s rögtön a felismerhetetlenségig átírt költeménye,<sup>67</sup> az *Egy anya, gyermek sírján*. Ilyen az említett opuszhoz minőségében nagyon hasonlítható zsenge, az 1839 táján keletkezett, de csak 1942-ben előkerült, s így Halász Gábor kiadásába is épphogy bekerülő *Candida* c. költemény<sup>68</sup> is. Ilyen versek még a legújabb időkben is előkerültek. Benes Istvánné és Andor Csaba 1996-ban publikált egy címnélküli 16 soros Madách-verskéziratot,<sup>69</sup> majd 1999-ben ismét Andor Csaba közölt egy Madáchnak tulajdonítható verset.<sup>70</sup> És mindezzel még nincs vége a gyűjteményen kívül található Madách-versek sorának. A *Krónika két pénzdarab sorsáról* című novellája kézírata mellé egy nyolcsoros versszak volt hozzáfűzve, tudósít róla Halász Gábor az összkiadás jegyzeteiben.<sup>71</sup> Egy verses levele Szontagh Pálhoz nem került be a *Levelek* ciklusba,<sup>72</sup> miképpen szintűgy egy Szontagh-levél betéte volt a következő kis Arany János önironikus forgácsait idéző verseike:<sup>73</sup>

<sup>66</sup>A drámákba rejtett lírai művekről ld. kötetünk következő tanulmányát!

<sup>67</sup>Erről a versről a kötet előző tanulmányában írtam.

<sup>68</sup>A háromrészes, Madách Annához íródott költemény keletkezéséről, feltalálásáról ld. Andor Csaba életrajzi krónikáját! (Idézett mű 1. – 96–97.)

<sup>69</sup>A *Nem mondom: kebled templomát...* kezdősorú versről ld. a szerzők *Madách Imre kiadatlan verse* c. tanulmányát! In: *II. Madách Szimpózium*, Madách Irodalmi Társaság, Salgótarján–Bp., 1996. – 21–34.

<sup>70</sup>A 64 soros vers címe *Jó barátunk emlékére*. A vers nem autográf, egy gépiratos másolat, de szövegének stílusjegyei és egyéb körülmények is arra utalnak, hogy ebben az esetben is Madách-versről lehet szó. A tanulmány, melyben a vers szerepel: *Újabb Madách-kéziratok és dokumentumok I.* címmel jelent meg a *VI. Madách Szimpózium* kötetében. (Madách Irodalmi Társaság, Bp.–Balassagyarmat, 1999. – 64–74.)

<sup>71</sup>In: Idézett mű 61. – II. kötet 1177. (A versszak kezdősora: *És szelídebben szól az úr azonnal:*)

<sup>72</sup>Ld. az 50. sz. jegyzetet!

<sup>73</sup>Madách 1843. okt. 31-én kelt Szontaghhoz írt leveléből. (In: Idézett mű 61. – II. kötet 953.)

Itt vólt Madách Imre  
Meg evett hat tojást  
Ívott rá lelkesen  
De csak víz áldomást.

Ilyen levélbeli verses betétek találhatóak a Lónyayék vigalmáról szóló Madách Máriához írt hosszú beszámolóban<sup>74</sup> is, és ilyen a “kedves Mamám”-hoz intézett levélbe (1839. jún. 17.) toldott verses köszöntő Nincsihez, a *Candida* c. vers címzettjéhez. Ez a két bájos disztichon oly üde és kedves szöveg, hogy úgy éreztem, feltétlenül be kell iktatnom ide:

**Kedves Nintsim!**

Vajh ha meg engednéd nevedet versimbe be írni,  
Óh be sokat látná általam írva magát!  
Nem lehet óh Nintsim csak egekben bírni szerentsét,  
És eget íme szemed éji körébe lelek.

Hasonlóan levélbetét-versike még az a három, összesen csupán tíz francia verssor is, melyet igen zsenge gyermekkorában írt Madách anyjához, apjához, illetve nővéréhez, Marihoz, ám ezeket mind az idegen nyelv miatt, mind a költő életkora miatt is nem tekintem értékelhető Madách-verseknek.<sup>75</sup>

Madách Imre Lónyay Menyhérthez írt leveleiből<sup>76</sup> is jónéhány verssel gyarapíthatjuk még a lírai oeuvre-t. Az 1959-ben az Irodalomtörténetben megjelent 40 levélből néhány kisebb-nagyobb költemény kerülhet még egy új ’összes versei’ kiadásba. Így a 7. levél végéről a

<sup>74</sup>Az 1840-ben írt “ötfelvonásos” élménybeszámolóban a másoktól idézett, a forrást jelölő verssorok mellett 11 olyan sor is van, melynek szerzője valószínűleg maga Madách.

<sup>75</sup>A versek szövegét ld a Halász Gábor-kiadás 2. kötetében! (Idézett mű 61., II., 891–892., ill. 920.)

<sup>76</sup>Ld. Györfly Miklós: *Madách kiadatlan levelei*. Irodalomtörténet, 1959. 68–103.

Lónyay Albertnek küldött két disztichonból álló *Gyász* c. epigramma,<sup>77</sup> két verses levél<sup>78</sup> a baráthoz, a 13. és a 23. sorszámu, a 24. levélből egy 40 soros *Megnyugvás* című költemény,<sup>79</sup> valamint a 38. levélben található önironikus *Ma...ch I...e* című kis epigramma<sup>80</sup> is. Még egy vers található a Lónyay-levelekben, a 40.-ben a *Hős nő* című,<sup>81</sup> de ennek szövegváltozatai már ismertek a Lant-virágok kéziratot füzetéből.

Utolsóként egy Arany Jánoshoz írt levél versbetétjét iktatnám ide. A kis versnek anekdotába illő története van. Madáchék járatták Vajda János divatlapját, a *Nővilágot*, melynek 1863. évi 6. számában a gyanúsan hatalmas munkabírású, verseit, irodalmi műveit valósággal ontó Szász Károlyt csipkedő kis írás jelent meg. Madách bemásolja a kis írást az Aranyhoz írt levélbe. Íme: *Rimek. Tegnap a Szécsényi-ligeten sétálgatva és a “Koszorú”-ról gondolkodva, eszmetársulat utján következő rimekre bukkantam: apa, kapa, bátor, gátor, Andor, kalandor, daru, saru, Apor, kapor, ökör, gyötör, botló, kotló stb. melyeket ajánlunk Szász Károly, Sz. Béla, Sz. Gerő, Sz. Péter, Sz. Tuhutum stb. stb. fáradhatlan buzgalma szászainknak figyelmébe: értelem nincs ugyan bennök, de rimelnek elől-hátul, felül-alul, keresztül-kasúl! Csináljunk rigmust belőle.* –

<sup>77</sup>Idézett mű 76. – A 79. lapon, előtte pedig az *Egy anya, gyermek sirján* c., többször említett első megjelent vers teljes szövege olvasható a levélben.

<sup>78</sup>Idézett mű 76. – 81–82., ill. 89. Az első levél (*Kedves Menyusom!*) érdekessége, hogy prózának is értelmezhető, Györfly Miklós, az írásképp alapján szabadversnek látja. A tartalom miatt is egyetérthetünk: ez lírai mű! A második levél (*Lónyai M. Barátomhoz*) egy 16 szakaszos búcsúlevél, melyet pontosan datált a szerző: a levelet/verset aláírta 1840. jún. 29-én.

<sup>79</sup>Idézett mű 76. – 91. A költeményre a *Csak tréfa* c. dráma kéziratán is hivatkozik Madách, ez a vers előzménye a dráma szövegének. (Ld. a következő tanulmány mellékletének 30. sz. részletét!)

<sup>80</sup>Idézett mű 76. – 102. (Ld. még az előző tanulmány 4. sz. lábjegyzetét!)

<sup>81</sup>Idézett mű 76. – 102–103. (A *Lant-virágokba Mohács terén* címmel került egy átdolgozás, majd a *Román és ballada* ciklusba *Sírató* címmel építi tovább a témát a költő.)

Ugyan azon számban azt is mondja Vajda, hogy a Koszorúba Schulfuchsok<sup>82</sup> irnak – árulkodik tovább. Tehát Madách zokon vette az Aranyt is támadó kis glosszát (egyébként utólag kiderült: a csínyt nem Vajda, hanem segédszerkesztője, Zilahy Károly követte el), s megoldotta a feladatot: Vajdáékat támadó rigmust faragott a felajánlott rímekből. A jól sikerült versikét elküldte Aranyinak:

Azt üzeni neked jó Kazincy apa  
Hogy kezdedbe nem lant való csak a' kapa,  
'S bár politicában is vagy nagyon bátor,  
Fejed nem telt pince, csak üres rosz gátor.  
Erős férfit jelent ez a szép név Andor<sup>x</sup>  
Nem nevezhetlek így hát irkász kalandor;  
Szavad fenhéjázik, mint repülő daru,  
Míg piszkodba merül lábadon a' saru.  
Csak úgy kóvályog, mit versz, körülled a' por;  
De nincsen nemeseb fűszered mint kapor.  
Hogy is lenne másképp dulakodó ökör,  
Aki bőgésével mindegyre csak gyötör,  
Nagy ügyetlenséggel ide oda botló,  
Soha ki nem költő, noha mindig kotló.

<sup>x</sup> Andreas görögül erőset jelent.

Szász Tuhutum. Schulfuchs.

Hogyan fogadta Arany irodalmi tollharcot kezdeményező híve, Madách Imre szellemes, ám kissé goromba visszavágását? Madách szerint, mint azt ugyanebben a hónapban Pajor Istvánnak írt levelében olvashatjuk,<sup>83</sup> Arany *sokakkal jól nevetett rajta s közli*. A valóság: nem közölte. Megmentve ezzel Madáchot és magát egy esetleges rosszízű hírlapi po-

<sup>82</sup>A szó jelentése “tanróka”, azaz akadémikoskodó, szörszálhasogató, vaskalapos iskolamester – Zilahy Károly Gyulai Pált is minősítette így.

<sup>83</sup>Mindkét levelet, az Aranyhoz és a Pajor Istvánhoz írtat is közli Halász Gábor *Madách összes-e*. In: Idézett mű 61. – II. kötet 873–874., illetve 939–940.

lémiától. Ám ennek köszönhetően alkalmam nyílt arra, hogy *Az ember tragédiája* költőjét kissé közelebb hozzam a ma olvasójához, a kultikus magasságokba emelt zsenit visszahozhassam a földre, közénk, a mai hétköznapiak hasonló (bár lényegesen kevésbé szellemes) vitáinak, ci-vódásainak világába.

## Madách-versek, születőben

### I. A TRAGÉDIA LÍRÁJA

Madách Imre líráját sem a közönség, sem az irodalmi szakma nem értékeli túl, a szerzőt általában csak egyműves *drámaíróként* emlegetik. *Az ember tragédiája* valóban messze kiemelkedik életművéből – de ne feledjük: a *Tragédia* műfaja is költemény, *drámai* költemény. Nem dráma, ez a szó itt csupán jelző, a műfajmegjelölés hangsúlyos része a költemény.

Ez az írás a Tragédia alapvetően lírai természetét, lírai jellegének hangsúlyosságát igyekszik igazolni, bizonyítani. Mint egy korábbi dolgozatomban<sup>1</sup> felvettem a *Tragédia* felépítésének, kompozíciójának, szerkezetének számos bemutatása mellett számolnunk kell egy műfaji, műnemi szempontú szerkezet létevel is, ezért a tanulmányban a mű külső drámai szerkezetéről (színek, jelenetek stb.) és lírai szerkezetéről próbáltam képet adni.

Milyen *Az ember tragédiája* lírai szerkezete? Míg a drámai felépítésnél a helyszínek, szereplők számbavétele, a kialakítható jelenetek elhatárolása a fontos – a költeményben az érzelmeket, gondolatokat megjelenítő költői szöveg. Ahhoz, hogy a líra jellemzőit vizsgáljam a műben, első lépésként kitoröltem a drámából a szereplők neveit, a helyszínjelzéseket, szerzői utasításokat – s mint egyetlen hosszú verset olvastam el a Tragédiát. Nagyon nagy élmény volt így végigolvasni Madách művét.

Később azt gondoltam, próbáljuk meg a szövegben elkülöníteni a cselekményt előrevivő dialógusokat a tisztán költői, lírai kommentároktól, képektől. Vastag betűvel jelöltem azokat a sorokat, mondatokat, amelyek érzésem szerint inkább a lírához állnak közel, s elkülönítettem a “drámát” a “költeménytől”. (Persze, ez az elkülönítés csakis szubjektív lehet, hiszen a két elem keveredik egymással. Mégis, többé-

<sup>1</sup>“*Az »Ember Tragédiája« úgy conceptioban, mint compositioban igen jeles mű*”. In: Szeged, 2002. március. – 22–28.

kevésbé meghatározható, hogy az egyes mondatokban, egységekben a líra, vagy a dráma dominál.) Az így kapott kettéválasztott szöveg érdekessége, hogy a *Tragédia* kimondott közel 23 ezer szavából (a teljes szókincs, szereplőnevekkel, szerzői utasításokkal együtt valamivel meghaladja a 26 ezer szót!) mintegy 12 ezer, tehát a szöveg nagyobbik fele sorolható a lírai elemhez.

Amikor a leválasztott szöveget, mint egyetlen nagy bölcséleti költeményt olvastam el, még inkább igazat adtam azoknak az irodalomkritikusoknak, akik Madáchot a magyar irodalom legnagyobb költői közé sorolják, a *Tragédia* lírai jellege folytán.

Tovább játszva a lehetőségekkel azt a felfedezést tettem, hogy miképp a színekből jelenetek bonthatók ki, a lírai szövegmasszából kerek, önálló versek alakíthatóak ki: himnuszok, dalok, ódák, elégiák, epigrammák, ars poetica és persze főként gondolati költemények. Mi lenne, ha Madách drámájának szövegét költeményekké, lírai ciklusokká szerveznénk – vetődött fel bennem a kérdés. Nem szentségtörés-e ez az átalakítás? Némi habozás után úgy döntöttem, hogy a *Tragédia* már annyi értelmezést, színpadi-, film-, operafeldolgozást, szállóigékre redukálást átélt és túlélt, hogy az én ötletem sem árthat meg neki. Úgy gondolom: én is játszhatok, forgathatom, még fel is forgathatom ezt a szöveget.

Így jött létre a *Tragédia* lírai kötetté alakítása,<sup>2</sup> s azt hiszem, nem volt hiábavaló a játék. A *Tragédiából* “kibontott” 177 különböző műfajú vers (ebből 50 egysoros) minden sorát, minden szavát Madách Imre írta le – s mégis azt remélem, ha kézbe veszik, sokan a felfedezés örömeivel olvassák majd ezeket a csodálatos verseket, melyeket költeményekké, műfaji ciklusokba szabdaltam és rendeztem. A cikluscímek lírai műfajokra utalnak, a versek elé zárójelbe tett címek az én olvasmánynaplómnak, műértelmezésemnek dokumentumai. S ez a címadás is játék, a zárójelbe-tétel jelzi: az összeállító korántsem tartja címeit, témamegjelöléseit Madách szövegével azonos értékűnek.

<sup>2</sup>A kis kötet *Madách Imre: A Tragédia dalai (Az ember tragédiája lírai ciklusokból)* címmel 2000-ben jelent meg a Bába és Társai Kft. gondozásában, Szegeden. Összeállította s a ciklusok, versek címét hozzágondolta: Bene Kálmán.

A *Tragédia* másik külső felépítménye tehát ez lenne: szabályos, zárt költeményekké rendezhető lírai ciklusok, a *Tragédia dalai* című, elképzelt verseskötet, melynek darabjaiból itt is néhányat közzétennék. Íme:

**A Himnuszok, zsoltárok ciklusból:**

(A Tűz himnusza)

S ki állna ellent a csábnak, midőn  
Szikrázva, bögve a vadult elem,  
A láng ezer nyelvélvel vesz körül,  
Elérni kíván, hogy megsemmisítsen:  
S ott állni bátran, szítani tovább,  
Jól tudva, hogy hatalmunkban vagyom. –  
Nem ismered te a tűznek varázsát,  
Ki csak fazék alatt ismérted azt.  
...holnap újra szítom a tüzet.

**Az Epigrammák, gnómák ciklusból:**

(Szülői büszkeség)

Nem messiás-é minden újszülött,  
Fénylő csillag, mely feltűnt a családnak,  
S csak későbbben fejlődik szokott pimasszá.

**A Szerelmi ódák és elégiák c. ciklusból:**

(Az elveszett Éden siratása)

Legédesebb percünkbe is vegyül  
Egy cseppje a mondhatlan fájdalomnak,  
Talán sejtjük, hogy az ily perc – virág,  
S így hervatag.

Ah, én is érzek ilyest.

**A Kórusok, dalok ciklusból:**

(A kéjhölgy dala)

Sárkányoktól is kivívták  
Egykoron az aranyalmát –  
Almák még most is teremnek,  
A sárkányok rég kivesztek:  
Bamba, aki nézi, nézi,  
És letépni nem merészli. –

**A gondolati költészet, filozófiai**

**disputák c. ciklusból:**

(A törvények súlyáról)

Mi könnyű törvényt írni pamlogon –  
Könnyű itélni a felületesnek,  
És mily nehéz, ki a szívet kutatja,  
Méltányolván minden redőzetét.  
Ily elvek mellett pör nem érne véget.  
A rosszat, mert rossz, senki nem cselekszi,  
Az ördög is jogcimeket idéz,  
S magát véli mindenik erősbnek.  
A törvénytűdös széjjelvágyja a  
Kuszált csomót, minek fonálait  
Ezer filantróp szét nem bontaná. –

S kivált, ha még dalt hallok és zenét,  
Nem hallgatom a szűkkorlátú szót,  
De a hang árja ringat, mint hajó,  
S úgy érzem, mintha álomban feküdném:  
A rezge hangon messze múltba szállnék,  
Hol napsugáros pálmafák alatt  
Ártatlan voltam, játszi, gyermeteg,  
Nagy és nemes volt lelkem hívása.  
Bocsáss meg, örült álomnak varázsa  
Mindez. – Csókollak ismét – ébredek.  
El a zenével, tánccal, émelýít  
Ez örökös édesség tengere,  
Keserűt kívánna már szívem.  
Boromba ürmöt és fulánkot a  
Piros ajakra, vést fejem fölé.

**A Különfélék c. ciklusból:**

(Ha elfogy a sajt)

Midőn az ember földén megjelent,  
Jól bérházott éléskamra volt az:  
Csak a kezét kellett kinyújtani,  
Hogy készen szedje mindazt, ami kell.  
Költött tehát meggondolatlanul,  
Mint a sajtfeleg, s édes mámorában  
Ráért regényes hipotézisekben  
Keresni ingert és költészetet.  
De már nekünk, a legvégső falatnál,  
Fukarkodunk kell, állaltatva rég,  
Hogy elfogy a sajt, és éhen veszünk.

**Végül tizenöt az ötven Egysoros-ból:**

|                                       |                                                      |
|---------------------------------------|------------------------------------------------------|
| Nem adhatok mást, csak mi lényegem.   | Az ördög is jogcimeket idéz.                         |
| Az ebnek is eb legfőbb ideálja.       | Még a borsón is szepet álmodom.                      |
| A tett halála az okoskodás. –         | Szerelem és küzdés nélkül mit ér a lét?              |
| Arasznyi lét, mi sietésre int.        | Mindég az állat első bennetek.                       |
| Űrt érzek, mondhatatlan űrt.          | A cél halál, az élet küzdelem.                       |
| Nem az idő halad: mi változunk.       | Nem, nem, hazudsz, az akarat szabad.                 |
| Kétséges rang-e hát szellem, tudás?   | Hiszen minden perc nem vég s kezdet is? <sup>3</sup> |
| Bakó, ügyes légy – órást vesztesz el. |                                                      |

<sup>3</sup>Néhány útbaigazító szót még a kötet technikai felépítéséről. A versciklusokon belül a versek sorrendjét a mű folyama határozza meg: tehát a két legnagyobb, a gondolati és a szerelmi lírában szinte a dráma filozófiai gondolkodásának, ill. a madáchi szerelem természetrajzáának a képe is kirajzolódik. Noha az eseményeket, drámai történeteket a kötet bábája igyekezett kiiktatni a szövegből, a lírai művek egy részében óhatatlanul megmaradt a dialogicitás. A párbeszéd rejtett jelenlétét bekezdésekkel jelzi azokban a versekben, ahol több szereplő szövegéből alakította ki a strófákat.

Egy második bizonyítékként csak Lucifer szövegeit vágtam ki a teljes szövegtestből.<sup>4</sup> Az ötlet alapját az adta, hogy a *Tragédia* születésének első nyolc évében (állítólag) még a *Lucifer* címet viselte. Milyen lehetett ez a nyolc év, a formálódó költemény, az *Ős-Tragédia*, melynek csak címét ismerjük? Kivágtam tehát az első címadó mondatait, s megpróbáltam önmagában, mint egy hosszú, gondolati költeményt elolvasni. Az így létrejött versszövegek egy régi-új *Lucifer* c. jambikus filozófiai poéma részletei lettek, 13 énekre osztva. (Az ugyan igaz, hogy Lucifer, a legfontosabb hős mind a 15 színben jelen van, de Párizsban néma, s mert a két prágai jelenetben sem mond el szinte egy hosszú énekre valót sem, e két részt összevontam.)

## II. A CSAK TRÉFA LÍRÁJÁRÓL

“...Madáchnak minden műve önéletrajzi mű, afféle drámába és lírába öltöztetett lelki napló, amelyből figyelemmel kísérhetjük Ádámnak, a legtökéletesebb alteregonak születését és lassú formálódását.” (Schéda Mária)<sup>5</sup>

A mottóként kiemelt idézet jól foglalja össze a teljes Madách-életművet tárgyaló-elemző szakirodalom két alapvető megközelítési módját: egyrészt a *Tragédián* kívüli művek olyatén bemutatását, hogy ezek az alkotások mennyiben készítik elő a nagy művet, másrészt, hogy ezeknek az “előtanulmányoknak”, legyenek azok külső formájukban epikus versek, avagy drámai alkotások, a legtöbb közülük a lírához van. Tehát a műfaji keretek elmosódása, a határok átjárhatósága igen fontos jellemzője a Madách-életműnek.

<sup>4</sup>A teljes szöveg olvasható a *Az első címadóról* c. írásomban. (In: *Madách filológia. Tanulmányok Madách Imre életművéről és a XIX. századi magyar drámáról*. Szegedi Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2007. – 115–148.)

<sup>5</sup>Schéda Mária: *Csak tréfa*. In: *A líra és a Tragédia párbeszéde*. Argus Kiadó, Vörssmarty Társaság; Székesfehérvár, 2002. – 117.

1999-ben, a VII. Madách Szimpóziumon beszéltem *Az ember tragédiája felépítése* című előadásomban<sup>6</sup> egy sajátos szerkezeti felosztásról: a mű külső drámai szerkezetéről és lírai kompozíciójáról. Erről a lírai felépítésről szóltam már a tanulmány első felében, bemutatva a *Tragédia*-ból kialakított kis verseskötetet.

Nos, ennek a kötetnek az összeállításakor még egyáltalán nem gondoltam arra, hogy a drámarészletek lírai verssé formálása, átminősítése nem épp a legeredetibb ötlet, s főleg nem csupán saját leleményem. Megtette ezt ugyanis maga Madách Imre is: reformkori drámájában, a szakirodalomban talán leginkább lírai fogantatásúnak tartott *Csak tréfában* a szövegnek közel egynegyedéből, egész pontosan 61 részletéből, 614 sorból maga Madách is lírai verseket akart formálni, szövegüket lírai költeménnyé akarta átalakítani.

A *Csak tréfáról* sokan leírták már, hogy Madách ebből alkotta meg, alakította ki az *Egy örült naplója* c. 29 versből álló lírai ciklusát. Schéda Mária pl. említett tanulmányában<sup>7</sup> Palágyira hivatkozva azt írja, “hogy a költő néhány évvel később átnézvén drámáját, igen rossznak találta, s *Egy örült naplója* címmel versciklust készített belőle”. Noha Palágyi nem ítéli sommásan rossznak a művet,<sup>8</sup> miképp az említett tanulmányíró értelmezte, a lényeg valami hasonló: “*Madách későbbi éveiben nem tudta, hogy mit kezdjen a fiatalkori drámai kísérlettel. ... Az az eredeti ötlete támadt, hogy lírai versek alakjában menti meg azt, ami a munkából megmenthető.*”

A Madách-összkiadás tervezett második kötetén, két reformkori dráma és egy drámatöredék kiadásán dolgozva, a szövegváltozatok megállapításakor egészen új megvilágításba került előttem ez a kérdés. Valószínűleg mind Palágyi, mind a később rá hivatkozó Madách-kutató tévúton járt: a kézirat azt bizonyítja, hogy Madách nemcsak öntudatlanul ír lírai futamokat drámáiba, hanem egyes részeket megjelölve, *tudatosan* választ ki sorokat abból a célból, hogy ezeket később

lírai

köl-

<sup>6</sup>Tanulmány-formában megjelent a *VII. Madách Szimpózium* kötetében. Madách Ir. Társaság, Bp.–Balassagyarmat, 2000. – 13–44. l.

<sup>7</sup>Idézett mű 1.: 116. l.

<sup>8</sup>Palágyi Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*, Bp. Athenaeum, 1900. – 94. l.

teménnyé fejlessze. A dráma kézírata azt is közölte számomra, hogy a megjelölt részekből nem csupán az *Egy örült naplója* íródott, hanem jó néhány egyéb vers is. (26 olyan Madách-költeményt találtam, amelynek motívumai gyanúsán hasonlítanak a megjelöltekhez.) Sőt: az inkriminált versciklusnak viszont csak fele, a 29-ből 15 vers rendelkezik szövegelőzménnyel a drámában.

Hogyan történik ez a madáchi vers ki- avagy megjelölés? A dráma első megszólalását pl., Jenő öt sorát függőleges három vonallal áthúzta a szerző és a sorok mellé ceruzairással ezt írta: *versben van*. Mindezzel nem azt jelezte, hogy a dráma szövegét akarja rövidíteni, az ilyen jellegű áthúzások lírai alkotóműhelyébe világítanak be. A szerző ugyanis a dráma 61 részletét húzta ki ugyanígy, az esetek többségében megjegyzést írva a kihúzott szöveg margójára. E megjegyzések szinte mindegyike cím – egy tervezett vers címe. Ezek részben megvalósultak, más részüket tekintve nem találtunk hozzájuk hasonló műveket Madách lírájában.

A kijelölt szövegrészek mintegy fele, 31 rövid epigrammatikus terjedelmű, 1–7 soros részlet, a másik fele kicsit hosszabb költeményeknek megfelelő 8–33 soros részekből áll. 11 verskezdeménynek nem találtam későbbi folytatását, míg a többinél előfordul, hogy 2 vagy 3 drámarészlet is egy lírai versben fogalmazódik újra. Ilyen versek az *Egy vetélytárshoz*, *Egy eladó leányhoz*, *Vadrózsák*, *A csapodár átka*, *Szeret hát* és a *Költő barátomhoz* címűek. Ha ezek mellé a címek mellé odatesszük még a következőket: *Fagyvirágok*, *Idához*, *Három feljajdulás*, *Boldog óra*, *Merengés*, *Május 24-én*, *Borbálához*, *Még egy szó hozzá* – rögtön kitűnik, hogy az 1863–64-ben Madách Imre által összeállított verseskötet első, *Szerelem* c. ciklusából kerültek ki főként a *Csak tréfa*-ban megszületett versek első szövegváltozatai. Ezek közül a versek közül a legtöbbet Madách reformkori szerelmeihez, Matkovich Idához, Dacsó Lujzához vagy éppen Fráter Erzsikéhez kötik Madách életrajzi kutatói. Mi következik ebből? Az, hogy a *Csak tréfa* kéziratán kijelölt leendő versek jelzései nem sokkal a dráma elkészülte után kerülhettek a papírra. Ez megerősíti azt a véleményemet, hogy a szerző nem a drámát megmentendő, annak újrahasznosításaként írta meg hosszú évek múlva az *Egy örült naplója*-t, hanem szokásos alko-

tói módszerét alkalmazta, költői műhelyébe pillanthatunk be a *Csak tréfa* kéziratát és a belőle kijelölt lírai verseket vizsgálva. Mi ez a módszer? Egyszerű: saját lírai költeményeinek és drámarészleteinek többszöri felhasználása, sorok, motívumok, képek átemelése, gyakran szó szerint, más művekbe. Csak egyetlen bizonyító erejű példa erre: az 1855-ben írt *Mária királynő* c. drámában az V. felvonás második színének első jelenetét érdemes elolvasnunk, s összevetnünk a *Tragédia* athéni színének indításával.

Vizsgáljuk meg a *Csak tréfa* verskezdeményeinek néhány jellemző példáját! Először a rövid, epigramma-méretű darabokból nézzünk meg néhányat alaposabban.

A dráma szövegében 18-adikként jelölt részlet csupán egysoros: *Az üdv terem, csinálni nem lehet*. A sort, a többitől eltérően, vízszintes vonallal húzta át Madách, de ugyanazzal a tintával, mely a verskezdemények függőleges áthúzásánál is látható. Jellegzetes példája a madáchi aforisztikus, szentenciózus, szállóige-gyanús megfogalmazásoknak, melyhez hasonló motívumot nem találtam a költemények közt. Ugyanígy folytatás-nélküli az 51. drámarészlet. A háromsoros gnóma Madách egyik legfontosabb lírai motívumát<sup>9</sup> fogalmazza meg, rendkívül hatásosan.

A 9., kissé közhelyes részletet annak illusztrálására választottam, hogy mennyire pontosan, gyakran szinte másolva jeleníti meg a kijelölt rész egy-egy motívumát Madách későbbi verseiben. Gerő, a főszereplő szolgálja vallja meg szerelmét Piroskának a drámában s a *Távolból* c. vers költője, Madách Imre is ugyanígy vall szerelmet.

A 25. és a 48. versnek kijelölt részletet azért olvassuk el együtt, mert mindkettőben ugyanaz a jellegzetes Madách-motívum jelenik meg. A főköttő: a nők életcélja, fogalmazza meg e verselőzmények

<sup>9</sup>Schéda Mária nagyon szépen fogalmazza ezt meg: *Madáchnak döntő élménye lehetett a kezdeti harmónia megbomlása, azaz a bölcséleti és morális értelemben vett gyermekség állandó veszélyeztetettsége. Vallja, hogy a gyermek tiszteletre méltóbb, mint az ún. felnőtt, s hogy ennek a romlatlanságnak elvesztése visszavonhatatlan úrt hagy maga után. Ld. A lázadás előtti harmónia és megbomlásának okai. In.: Idézett mű 2.: 16.*

egyikében, majd megjelenik a főkötő motívum még sok változatban, egy másik drámarészletben ugyanúgy, mint a belőlük írt ciklus-darabban, az *Egy örült naplója* 17. részében. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ez utóbbi vers tulajdonképpen félrímes, az utolsó szó a kéziratban nem a *volt*, hanem a *vala*. Ezt bizonyítja egy Madách életében megjelent kiadás is, ahol *Csalódás* címmel látott napvilágot<sup>10</sup> ez a vers, s az utolsó szó ismét a *vala*.)

A hosszabb drámarészletek közül először a 6. számút emelném ki, nem véletlenül. Ezek a sorok ugyanis az egyik legtöbbet idézett Madách-verset, *A megelégedést* készítik elő. Schéda Mária egyik tanulmányában<sup>11</sup> e versben leli meg Ádám büszkesége megtörésének előzményét, azt a mozzanatot, amikor a főhős *ráébred testi mivoltának korlátozottságára, mely ellenséges erőként gátolja szárnyalását*. Sajnos ugyanennek a kötetnek a *Csak tréfáról* írt tanulmánya már nem kerül bele a vers előzménye, a dráma 100–116. sora. Pedig ha a drámarészletet és a belőle keletkezett verset egymás mellé helyezzük, tapasztalhatjuk: Madách nemcsak tömörebb, de jobb költő is, amikor drámát ír rímtelen jambusokban, mint amikor jambikus, tompán csendő, fakó, jellegtelen félrímes strófákat.

A következő példa a kézirat 1623–1653. sorában található. Mint a legtöbb verselőzmény, ez is a főhős, Zordy Lorán tirádájának része, a szokott módon áthúzva A 77. kéziratlapon az 1624–32 sorokat összekapcsolta az ifjú szerző, s mellettük az *Örült* felirattal az ismert versciklusra utalt. Hasonló motívumok az *Egy örült naplójából* 11. és 15. részében lelhetőek fel. A kéziratlap alján az áthúzás tintájával írva még a következő állt: *Gyalázatos faj, melly a tengeri vészt egy tál vízben nézi, gyáva hódítót fél*. Jellegzetes a hasonlóság a két ciklus-darab és Lorán szövege közt. (A mellékelt szövegekben ezek dőlt betűvel kiemelve).

A 17. drámarészlet Lorán és szerelme, Jolán dialógusából keletkezett, bár egy sort, az 1009-et, Jolán mondatát kihagyott a jelölésből Madách. Ez az egyetlen “verskezdemény”, ahol nem monológból, hanem párbeszédből alakít ki a szerző egy leendő lírai költeményt. E

szöveg motívumaihoz hasonlókat későbbi verseiben nem, de az adott korban keletkezett drámáiban viszont találunk. Íme, a *pernyi üdvről*, Madách szerelmi lírájának egyik legfontosabb motívumáról szóló részlet, s két példa, két másik drámából. Az első a *Commodus*ból Pertinax, a második a *Csák végnapjaiból* Dávid szövegéből.

Összefoglalásul. Az itt vázolt idézet-típusok jól reprezentálják a *Csak tréfa* lírai természetét. A mellékletben pontosan közlöm a 61 verskezdeményt és a hozzájuk motivikusan, vagy más módon köthető későbbi verseket. Remélem, hogy ez a kis példatár is bizonyította: a Madách-líra nem csak egy kamaszkori verseskötetből, a *Lant-virágok*-ból, valamint a Madách halála előtt ciklusokba rendezett, átírt, s keletkezésük idejét tekintve eléggé bizonytalanul meghatározható versekből áll. Nemcsak elégetett, eltüntetett vázlatok vannak: a *Csak tréfa* szövege megőrzött olyan variánsokat, melyek ismert versek első megfogalmazásainak számíthatóak, s keletkezésük ideje többé-kevésbé behatárolható. A drámában kijelölt vers-embriók tulajdonképpen (hogy magyarázattal szolgáljak a tanulmány címéhez) *Madách-versek, születőben*.

<sup>10</sup>Ld. *Fővárosi Lapok* 1864. május 8. 103. sz.!

<sup>11</sup>*A lázadás előtti harmónia és megbomlásának okai*. In.: Idézet mű 2.: 35–36. l.



## MELLÉKLET

### A *Csak tréfa* 'verskezdeményei'

1. 1–5. sor:<sup>12</sup> [A dráma első megszólalását, Jenő öt sorát függőleges három vonallal áthúzta a szerző és a sorok mellé ceruzairással ezt írta: *versben van*. Mindezzel nem azt jelezte, hogy a dráma szövegét akarja rövidíteni, az ilyen jellegű áthúzások Madách lírai alkotóműhelyébe világítanak be. A szerző ugyanis a dráma mintegy 60 részletét húzta ki hasonlóan, az esetek többségében megjegyzést írva a kihúzott szöveg margójára. E megjegyzések többsége cím – egy tervezett vers címe. Ezek részben megvalósultak, más részüket tekintve nem találtunk hozzájuk hasonló részletet, motívumot Madách ismert versei közt. Az első ilyen “verscsíra” motívumai visszatérnek a *Május 24-én* 9. és a *Bú-dal* 9. versszakában.]

|                                          |                                            |
|------------------------------------------|--------------------------------------------|
| És mégis, – óh, a perc hatalma nagy,     | <i>Vesztett-e hát a szebb korú tavasz?</i> |
| Aztán akármilyen is kövesse bár,         | <i>S a rózsák kornak édes álmait,</i>      |
| <i>Egy átélte üdvösséges perc után</i>   | <i>Sírokba hull-e már örökre az,</i>       |
| <i>A többi lét küzdelme sem nagy ár.</i> | <i>S a dőre föld kecses virágzati?</i>     |

\*                      \*

1 Az nem lehet, hogy elveszítni bíráim  
Ah, Ilka, percnyi üdvösségemet;  
Nem annak alkotott tavaszt az ég,  
Hogy véghetetlen télnek gyászterén

5 Örökké sírjuk édes álmait. –

<sup>12</sup>A *Csak tréfa* szövegrészleteinek sorszámozása társaságunk Madách-összkiadása alapján lett kiemelve. Ld.: Madách Imre: *Reformkori drámák (Fétfi és nő, Csak tréfa, Jó név és éretny)*. Madách Imre művei II. Drámák 2. Sajtó alá r. Bárdos József és Bene Kálmán. Madách Irodalmi Társaság Szeged, 2006. – A hozzájuk társított versidézetek Halász Gábor Madách-összkiadásából kerültek a mellékletbe.

2. 16–21: [Jenő szövegét is lírai versnek szánta a szerző, áthúzva a fenti módon. A második “verscsíra” motívumai visszatérnek a *Még egy szó hozzá* 5–6. versszakában.]

Inkább, mintsem, hogy üdvöt adj nekem,  
*S rágalmazó nyelv vegye fel neved,*  
*Inkább, mintsem hogy lássak esni rád,*  
*Óh nő, egyetlen kételkedő szemet,*  
Egy csók mézét ne szívjam síromig,  
Forduljon ajkamról ki a pohár,  
*Vesszen ki a költészet bája ott,*  
*Hol lelkem árván, elhagyatva jár.*

\*                      \*

16 Nem érzed-é, mily édes ennyi búra,  
Azon néhány perc boldogabb jövőnkől  
Melyet féltékenyen kell őrzünk  
A külvilágnak kételkedő szemétől.  
Vagy boldog az lehet csak, Ilka tán,

21 Ki a világtól irigylve él?

3. 23–24: [Ld. az előző jegyzetet. A kétsoroshoz hasonló versrészletet az *Angyal és lány* illetve a *Visszapillantás* c. versekben találtunk Madách költeményei között.]

|                                     |                                            |
|-------------------------------------|--------------------------------------------|
| Gyermekarcán a menny tükre látszik, | Ottan látom cimboráimat,                   |
| Tiszta szíve szerelem világa,       | <i>Lelkők mind megannyi tiszta forrás;</i> |
| Sejtelemként mely ha vele játszik,  | <i>Égnek tükre most, de egykoron</i>       |
| Rózsaszínű álom száll reája.        | Látom mindenik mi szép medert ás.          |

\*                      \*

23 A szem lelkünknek tükre, nézz szemembe,  
24 Képed sugárzik lelkem tükörén.

4. 60–68: [Lorán szövege az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. A részlet az *Életünk korai* c. Madách-vers 10–16. sorának előzménye.]

*Lelkében az üdv és pokol lakik,  
A serdülő, a tiszta szerelem,  
Szeszéyesen repül az ég felé,  
Túlszárnnyal rajta és túl a napon  
Alkot magának tündér életet.  
S nem kedves már előtte más gyönyör,  
Mint melyért küzdött, melyért véreze.*

\* \* \*

60 A lélek messze, messze fenn csapong,  
Szeszéyesen repül az ég felé,  
Túlnyargal rajta a végetlen űrben,  
S önmagának alkot ideált –  
Önnönmagának küzdi istenét,  
S nem kedves már előtte más gyönyör,  
Mint melyért küzde, melyért vérezett.  
Én láttam őt – egy nőt, ha úgy kívánod,  
68 Ha van neméből több egyén – de nincs.

**5.** 73–77: [Lorán szövege az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. A részlet az *Vadrózsák* c. Madách-vers VI. rész 2. szakaszának előzménye.]

*Nem kérdeztem én, ki vagy, mi sorsod?  
Mit mocskított volna ily salak,  
Láttam lány vagy, ez nekem elég volt,  
Mert szerethetsz és imádhatlak.*

\* \* \*

73 Ne kérdd, ki ő, ne kérdd, mi, ily salak  
Ne vonja őt le a kicsiny világra;  
Elég: igává lett tervelt kötésem,  
Mely Isten szikraját árú gyanánt  
77 A többet ígérőnek adja el.

**6.** 100–116: [Lorán szövege az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. A részlet Madách lírájában *A megelégedés* c. vers előzménye.]

*Pór lelkek költék, hogy erény legyen  
A megnyugvás sorsunkba; óh nem az!  
Csak addig Isten képe a kebel,  
Míg kétkedik, feljebb tör és csatáz.  
A gyáva test, mint renyhe börtönőr,  
Le a göröngyhöz vonja emberét,  
Világa ez, mint feregé a gaz,  
Túl rajta nem viszi tekintetét.  
S ha foglya ekkor magasabbra int,  
S a csillagok felé büszkén repül,  
A börtönőr remegve fogja el,  
Félvén eltéved avagy elmerül.  
S harc támad köztük, véres, iszonyú,  
Harcuknak tére az emberkebel,  
A harctér vérzik, tart az ütközet,  
Míg egyik bajvivónak veszni kell.  
Ha a sárból gyúrt börtönőr veszít,  
Az istenszakra vissza égbe száll,  
Ez az, mit a por embere remeg,  
A nagyszerű, a győzelmes halál.  
Ha a test győz, szellem szárnya lehull,  
A lepkéből csuszó fereg lesz és  
A por közt nyugton hizlalja magát,  
S ez az erényes megelégedés.  
Kiszúrjam-é hát a vágyó szemet,  
Hogy meg ne kívánja a csillagot?  
Kiöljem-é keblem érzéseit,  
Hogy néma csend s megnyugvás legyen ott?*

.....

\* \* \*

100 Pór lelkek költék; szellem s türelem  
Ez sár, amaz sugár, mely fönt repül  
Magával vonva testét, ámde fent  
A lég e sártömegnek éteri:  
S harc támad a kettős elem között,

Harctér a szű, mely fáj, de békebért  
 Csak egyikének veszte eszközlő; –  
 A test halála: mit a pór remeg,  
 A léleké: megnyugvás végzetünkben.  
 De én, ki látom a roppant teendőt,  
 Keblemben a vágy, szív és értelem,  
 Mely föl bír vinni a csillagtanyához,  
 Át bírja látni: mily parány, kicsiny  
 A sárba gyűrott Isten, és nyakán  
 Mi iszonyú a nyűg, mely földre vonja.  
 Én mondjak-é le Isten szikrajáról,

116 Hogy bizton hízhassék meg a salak? –

**7.** 119–126: [Lorán szövege az előző részletekhez hasonlóan áthúzva.  
 E szövegnek megfelelő részletet a *Borbálához* c. költemény III. részé-  
 ben találtunk.]

*Szívem, mint elkényeztetett*  
*Gyermek, sohasem elégedett;*  
 Többet, többet ohajt –  
 A félbírásnak kínja öl,  
 Fut a jelen, jövőm gyötör  
 S felhőt fölémbe hajt.

\* \* \*  
 119 S mert kint hó ural  
 Lelkedbe bujdokoltak, ügyebár,  
 Mélyebben edzve képöket? – S ha olykor  
 Nem engedsz nekik; elkényeztetett  
 Szülötteként büntetnek meg; nekem  
 Féltékenyen kell őket örzenem,  
 Mert mindamelllett mindenik halála  
 126 Egy kincsforrással koldusbbá teszen.

**8.** 152–154: [Ilka szövege az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. A  
 motívum megjelenik egy epikus művében Madáchnak. Ez a *Zákány*  
*Tamás* c. költemény egyik szakasza.]

*El kell-e hát már veszni mindennek,*  
*Mi szeretett, le kell-e mondanom*  
*Mindenről életem váltságául,*  
*Mi életemhez egyedül még von.*

\* \* \*  
 152 Mert rendelésed az, hogy a napot  
 Éltem váltságaul gyilkoljam el,  
 154 Mely hogyha elhunyt: sírúr a világ is.

**9.** 342–345: [Gerő szövege az előző részletekhez hasonlóan áthúzva.  
 A motívum megjelenik a *Távolból* c. Madách-vers soraiban.]

*Harclihegve tiszta szemeidbe néztem,*  
*S mindent feledék, csak azt nem, hogy szeretlek.*

\* \* \*  
 342 Piroskám, oly sok szépet gondolék,  
 Hogy elbeszélem – rólad álmodozva;  
 Szemedbe nézek – s mindent elfeledtem.  
 345 Csak azt nem, hogy szeretlek.

**10.** 446–450: [Lorán szövege az előző részletekhez hasonlóan áthúz-  
 va. E sorokhoz hasonló motívumot nem találtunk Madách lírájában.]

446 Így értnek! Óh, magasztos szellemek,  
 Kiket törvény s jogosság ihletett,  
 Könyörgjetek díjúl örök halált;  
 Mert visszanézve szütök megreped:  
 450 Így értve látni szótok bibliáját. –

**11.** 504–516: [Lorán “verse” az előző részletekhez hasonlóan  
 áthúzva. E sorokhoz némiképp hasonló motívumokat az *Egy örült*  
*naplója* 19. részében találtunk Madách lírájában.]

Óh szerelem! te édes gyötirelem te,  
 Te kételkedő hit, könnyező gyönyör,  
 Érzem hatalmadat, mely mint varázsfü  
 Egyszerre gyógyít, és egyszerre öl.  
 Látom most, milyen dőre, hasztalan vagy,  
 De jól esik, hogy lelkemben lakál,  
*Nem is jó ember, aki nem imádott*  
*Eszmét, az ész előtt mely meg nem áll.*  
*Feláldozás, hon, hit, mind ilyen eszmék,*  
*De mégis lelkünk égből hozta le,*  
*És közelebb áll Istenéhez a szív,*  
*Mely mindezeknek volt lakóhelye.*  
 S ha a tapasztalás kiábrándít is,  
 A megcsalt szív becsében nem veszít,  
 Szégyelje a lány s a világ, ha oly korcs,  
 Hogy bé nem tölti szívünk vágyait.

\*                      \*

504 Gyász szellem ül szent romladékodon  
*Halvány arcú hon, mért szeretlek én?*  
*Könyeztem érted és vigaszomul*  
*Termél túlföldi báju sirvirányt:*  
*Még harmatost s mosolygót – barna lányt;*  
*Szűt adtál őt szeretnem; dalra szót,*  
*S a szóra fogyhatatlan ár gyanánt*  
*Láng-lelket a lány, s ősi fényed önt. –*  
 S miért szeretlek tégedet, leány?  
 Kebledben a hon, ajkadon szava,  
 S a kedves szó oly édes ajkadon  
 Mint égi hárfahang, mely istenül:  
 516 Ha elpirulva súgód, hogy szeretsz. –

**12.** 539–551: [Lorán tirádája az előző részletekhez hasonlóan áthúzza. A szöveg motívumait *A megelégedés* c. versében használta fel újból a szerző.]

*Kiszúrjam-é hát a vágó szemet,*  
*Hogy meg ne kívánja a csillagot?*  
*Kiöljem-é keblem érzéseit,*  
*Hogy néma csend s megnyugvás legyen ott?*

\*                      \*

539 Ne szidjad, szent e szőke fűrt, mivel  
 Még ifjú lelke tiszta, mint az Isten,  
 Mellyel legott még egy volt, s arcain  
 Még ég az elbocsátó égi csók,  
 Nem kopva le oly sok posványon át,  
 Tiétekként; kik annyit vétkezétek  
 Az Isten ellen: hogy levette arcát. –  
 Vagy tán a fékért, melyt fejembe adtál,  
 Letépjem arcomat: nehogy mosolygjon?  
*Kiszúrjam a szemet: ne sírjon, és*  
*Kiöljem véle keblem istenét,*  
*Mely lányt s hazát szeret, hogy a rideg*  
 551 *Szent csontereklyék dízét nyerjem el.*

**13.** 556–562: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzza. E szöveg motívumaihoz hasonlókat nem találtunk a lírai versekben.]

556 Ő meghalt, s szádnál szentebb sírja van. –  
 Miért nem ölte el még bölcséjében  
 A lelket, s még úgy jól lennék igába,  
 Mért nem szúrta ki képzetem szemét,  
 Hálákat tudnék adni, hogy vezettek;  
 De így, az égi boltot adjam-é  
 562 Bő táplálékú barna tömlőcért? –

**14.** 631–636: [Széphalminé szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzza. E szöveg motívumaihoz hasonlót *Egy eladó leányhoz* c. vers II. részében találtunk.]

Óh, mivel vagy jobb, mondd, mondd, a kéjleánynál?

Csábít, mint te, ő is, s mint te, jó vevőt vár –

*Egyitek sem adhat mennyet, csak selyemből,*

*Rózsátok csinált, nem nő fel szívetekből.*

\* \* \*

631 Úgy győzelem, mert illat ez, leány,

Mi a csinált rózsának még hiányzik,

Mit olykor bamba lányka bitorol,

Ki ismeretlen bájjait gyakorta

Ügyetlenül tapossa bár fővénybe,

636 Imádtatik.

**15.** 927–930: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. E szöveg motívumaihoz hasonlót a *Három feljajdulás* c. vers *III.* részében, valamint az *Ó- és újkor* c. versben találtunk.]

Rossz vagy, *oh nő, látva látom,*

*Aki voltál ideálom!*

*Hittem, égből szállt le lelked,*

*S porban csúsz vágyad, szerelmed.*

Meg nem értesz – aki voltál

Szívemben legszentebb oltár,

És én még most is szeretlek,

Bár kerüllek, bár gyűlöllek. –

.....  
\* \* \*

927 Egy percre fölhaladni, hogy veszejtsük

Lelkünknek ideálját, tudni: nő;

E földet lakja, bír szeretni, – és –

930 És mást szeret; – más szívet boldogít.

**16.** 992–1000: [Jolán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. E szöveg motívumaihoz hasonlót az *Életbőlcseség* c. Madách-vers utolsó szakaszában találhatunk.]

Ki is gondol, függvén a hókebel

Kéjhalmain, hogy csontváz van alattok?

*Csontvázza lesz minden gyönyör, ha azt*

*Hideg kebelrel végig boncolátok.*

Boldog, ki megbékélve végzetével,

Élvezni tud a perc költészetével.

\* \* \*

992 Én a jelennel tartok és mivel

Kevéssel is beérem, sok gyönyört ad.

Nem tűzök egyet életcélomúl;

Nem kérek csillagot, csak gyertyafényt;

Nem ezredévet, és sosem csalódom.

Mit Isten ad, gyorsan köszöntöm el

Az első perc egész költészetével,

Mely nélkül ronda váz lesz minden élv,

1000 Hála az elme boncolásinak.

**17.** 1001–1017: [Lorán és Jolán dialógusa az előző részletekhez hasonlóan áthúzva, kivéve az 1009. sort, Jolán mondatát. Ez az egyetlen “verskezdemény”, ahol nem monológból, hanem párbeszédből jelöl ki a szerző egy leendő lírai költeményt. E szöveg motívumaihoz hasonlókat korabeli drámáiban találunk. Két példa, a *Commodus*ból Pertinax, a *Csák végnapjaiból* Dávid szövegéből.]

*A jelen csak egy gyöngé fuvalom, mely a múlt s jövő csókjából ered.*

.....

Élőhalott voltam, soká, soká,

*Egy percnyi üdvért e zárdába jöttem*

S ha megnyerém azt, úgy elengedem

Igért öröklétem s megsemmisülök. –

\* \* \*

1001 Mi a jelen? – Percszülte fuvalom,

Mely múlt s jövőndök csókjából ered,

Elcsattan, s múlt reményeink román

Halotti hamvul szenderegni. Óh,  
Kevés a perc, melyt élni érdemes,  
Melyért keresztül e nagy életen  
Csatázunk és a percek is gyakorta  
Csak akkor édesek, ha elfolyának.  
[...]

Miért, hiszen csak percnyi üdv lehet,  
Nem évnvi, és e percek csak sötét  
Években termenek.

S vajon sötét  
Eszteinkért kárpótolnak-e?  
Ki a rózsát szakasztja, gondol-e  
A gondra, mellyel ápolá? S ha ön  
Egy pillantással oszt rám életet,

1017 Egy élet szenvedését elfelejtem.

**18.** 1085: [A sor áthúzva, vízszintes vonallal, de ugyanazzal a tintával, mely a verskezdemények függőleges áthúzásánál is látható. Ezért maradhatott meg minden kiadásban. Verseiben nem találtam a motívumot.]

1085 Az üdv terem, csinálni nem lehet.

**19.** 1111–1123: [Bianka szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. E szöveg motívumaihoz hasonlót az *Egy eladó leányhoz* c. Madách-versben I. részében találtunk.]

Szép lányok sorában voltál a legisszebb,  
Nem volt arc mosolygóbb, nem volt szem szerényebb,  
És midőn mélyében arcom festve láttam,  
Hittem, ott vagyok már mennyek országában,  
Kebled érzeményi mostan fejledeznek,  
Védük ifjúságod, s a világ szelének  
Még nem érezhették fagyhaló hatását.  
Tisztán látom benned Isten gondolatját,

Nem kell, csak kezedbe a liljomnak szála  
És szentnek állítlak a szentelt oltárra.  
Hát még amint lelked versenyezve szálla  
Vélem túl a földön a tündérvilágba,  
Hittem, most lelék már lelkemnek párjára,  
Hittem, nem leszek már a világ árvája,  
S mint Isten házában, lelkem úgy reszketett,  
Amint lábaidhoz tettem szerelmemet,  
Hogy nem léssen-é az megbántó ajándék  
Kebled oltárán, hol olyan tiszta láng ég.  
*Balga szív! ki hitte, óh, ki hitte volna,*  
*Hogy tükör előtt volt minden bétanulva*  
És kit úgy imádtam, szűm ez ideálja  
Nem más, mint egy csinos eladó leánya.

\* \* \*

1111 Mert hogyha élvez édes perceket,  
Egy ifjú és kellemes lány-ölet,  
Ha a korál-ajk súgja, hogy szeret:  
És ég szeméből boldogság mosolyg:  
Jól látszik állni ifjusága; hogy  
Még elromolni rá nem ért: ne higgye!  
Nem tiszta üdv, képzelt édenéből  
Minden mosoly, minden szó tervszerinti,  
Nem boldogítja egy tekintet is,  
Mely a tükörnél nincsen bétanulva. –  
Különben még ez mind *igen derék*,  
Az életbölcse ség főiskolája  
1123 Érzést hazudni, szentet, pusztá szívvel.

**20.** 1124–1126: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. A sorokat függőlegesen összekapcsolta a költő, s az *Őrült* szót írta ceruzával a lapszélre, utalva az *Egy örült naplója* ciklusra. E szöveg motívumaiban a ciklus 26. részének előzménye.]

26.

El, el, ne lássak emberalakot,  
Elutálnám az Istent általa,  
Kiről azt mondják, hogy hatod napon  
Saját képére embert alkota.  
*Avagy jobb volt az ember akkoron,  
S azóta Istenünk trónról bukott,  
Hogy így elnézi, amint ördögök  
Bírnák a neki szentelt templomot?*  
Nem, nem, galambból nem lesz keselyű,  
Az ember olyan, amilyen volt rég,  
Azért monda az Úr már kezdetben:  
Meggbantam ím, hogy embert alkoték.

\* \* \*

1124 Hazudsz nő! – Óh, ez nem lehet való!

S ha mégis! Isten, úgy én megtagadlak,

1126 Mert templomodban ördög üt tanyát.

**21.** 1127–1131: [Bianka szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzza. A *lemondás* és az *álomkép* gyakori motívuma Madách drámáinak, érdekes ellenpont a következő *Tragédia*-idézet.]

Nem, nem, hazudsz, az akarat szabad.  
Kiérdemeltem ezt nagyon magamnak,  
*Lemondtam érte a paradicsomról.  
Sokat tanultam álmoképeimből,*

\* \* \*

1127 Mi gyöngé lény az ember, mily nehéz

Lemondni kedves álmoképeinkről:

Már hogyha fél mámorban érzük is,

Csalódás képzetünk – csukjuk szemünket,

1131 Hogy szét ne folyjon még a drága kép.

**22.** 1157–1160: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzza. A sorokat függőlegesen összekapcsolta a költő, s az *Őrült naplója*

szavakat írta ceruzával a lapszélre, tervezett ciklusára utalva. E szöveg motívumaiban a ciklus 3. részének előzménye.]

3.

Gyakran visszajáró lelkek gyötrennek,  
Érzéseknek hívják azt az emberek;  
Elfüstölni őket, óh jaj, nincs szerem,  
Ábrándos rémlátó hát csak a nevem.  
S felvilágosodott kornak közepett,  
Dolgom a hitetlen nép közt nem mehet.

\* \* \*

1157 Démonnak mondják, mely gyötörni jár,

Érzésnek hívják a közemberek.

Rossz szellem s elfüstölni nem tudom

1160 A társasélet siri balzsamával. –

**23.** 1171–1194: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzza. A sorokat függőlegesen összekapcsolta a költő, a *Van* és az *Egy nőhöz* szavakat írta ceruzával a lapszélre, a két elemet egy \*-gal elválasztva, a kézirat 55. oldala után az 56. oldalon is megismételve ugyanezt. Madách ismert versei közt hasonló motívumokat ezzel a részlettel nem fedeztünk fel, az *Egy nőhöz* c. versnek csak ez a drámán belüli megfogalmazása létezik. Az *előítélet* igen gyakori motívuma a *Tragédiának*, különösen a női nemmel kapcsolatban – Helene Bizáncban, vagy Éva a 2. prágai színben –, vagy Lucifer kifakadása a mű végén e *Csak tréfa*-idézet rokonai.]

Csodálatos, minő örült nemünk!

Ha az előítélettel szakít,

Vadállatul rohan a kéj után,

A méltóságot arcáról letépi

És megvetetten sárban ténfereg.

Ha nem szakít, önárnyától remeg,

Fonnyadni hagyja meddő bájait,

Mástól s magától elrabolva a kéjt. –

.....

250

Óh, jaj, *ti addig gúnyoljátok a nőt,*

*Míg szűz erénye ősi hagyományát*

*Előítéletként ledobja, s akkor*

*Kicsínyelő mosollyal nézitek*

Önbűnötöknek aljas eszközüül. –

Nagyság s erény leszen tehát vezéred,  
 E két szó, mely csak úgy bír testesülni,  
*Ha babona, előítélet és*  
*Tudatlanság álland mellette őrt.* –  
 Miért is kezdtem emberrel nagyot,  
 Ki sárból, napsugárból összegyúrva  
 Tudásra törpe, és vakságra nagy. –

\* \* \*

1171 Nyomorult lény a költő, látja ön,  
 Szerelmét más közember föl nem éri.  
 Nem oltja el egy érdekváltozás;  
 Tűzvész az, mely, ha egy világ viharja  
 Zúg el fölött: nő csak és dagad;  
 Előítélet, gyáva számolás,  
 Illendőség nem korlátolja reptét;  
 Alkot magának, mint Isten, világot,  
 S lelkének gyermekivel népesíti;  
 Küzd és imád, kételkedik, leroskad,  
 Győz újra, és átéli a világnak  
 Minden kínjával minden élveit.  
 S ha eggyé olvadt a szent ideállal,  
 Egy lelki eggyé, mely elég magában  
 S tökéletes, mint Isten, mert szerelme  
 És vágya önköréből nem csapong ki;  
 Ha látja, hogy ördöggel olvad össze  
 És lét-egészítője, fél-maga  
 A gyáva földre húzódo anyag:  
 Ezt látva üdve összeroskadoz,  
 Föld, ég között bolyong, mint kárhozott  
 Szellem. Kiegett keble pusztá ház,  
 Hamvban jelenti csak, hogy ége egykor

1194 S a percnyi fénnyé gyászrommá tevő.

**24.** 1222–1233: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzza. A kéziratban a szöveg mellett a *Vers a “Szerелеm”-ben* beírás van.

Madách ismert versei közt hasonló motívumokat ezzel a részlettel a *Vadrózsák* ciklus IV. részében fedeztünk fel, a *Szerелеm* c. versnek viszont csak ez a drámán belüli megfogalmazása létezik.]

*Csak világot! bár mutasson az majd*  
*Mennyet, poklot, mindegy már nekem,*  
*Szűnjék a sors szörnyű vajudása, –*  
*Ami jó, megadva viselem.*

\* \* \*

1222 Nem, nem, kiált érette szívem újra  
 És küzd és fáj, mert küzd és vérezik;  
 A megrepedt nyugodt a sírfenéken. –  
 De így kétségben küszködő reménnyel  
 Minden tapodtnyiért üdvbirtokunkból  
 Megvívnom, véreznem, hogy végre mégis  
 Lassú küzdéssel vesszen az egész,  
 Ez fáj. – Világot e *Káoszra* hát,  
*Világot, hogy szülessen bár pokol,*  
*Bár üdv, mindegy, csak a szülés keserve*  
*Végződjék: és megnyugszom. Csak világot:*

1233 *A nőkebelnek titkait kitérni!*

**25.** 1264–1269: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzza. Hasonló motívumok Madách költészetében az *Egy eladó leányhoz* c. költemény II. részében találhatóak.]

Óh, mivel vagy jobb, mondd, mondd, a kéjleánynál?  
 Csábít, mint te, ő is, s mint te, jó vevőt vár –  
 Egyitek sem adhat mennyet, csak selyemből,  
 Rózsátok csinált, nem nő fel szívetekből.  
 Hogyha mosolyogtok, nézitek, jól áll-e,  
 Hogyha sírtok, a könny megszámlálva foly le,  
 S hogyha egykoron majd halni hív a végzet,  
 Akkor is csábító alakot, helyt néztek.  
 Óh, nem féltek-é, hogy a nagy Isten megver,



Ilyen vásárt ütni legszentebb tűzével.  
 Rongy csecsebecsékért, egynehány forintért  
*Vagy főkötőt várva, mint legismagyobb bért. –*  
*Így lesüllyedt hát az éneklett nőszellem,*  
*Hogy nemesb életcél már előtte nincsen?*  
 Úgy a férfi mégis, mégis jobb a nőnél  
 Mert ha már hazud, hát büszkébb díjat is kér.

\* \* \*

1264 Vagy nincs-e szebb cél tűzve életünknek,  
 Mint a leányt asszonnyá tenni. Óh,  
 A férfi mégis jobb igaz: hazud  
 Hazát, erényt ez is, de a kenyérért;  
 És életünk csak jobb egy főkötőnél,

1269 Mely életcélotok.

**26.** 1278–1296: [Az áthúzott rész Lorán és Bianka párbeszédéből van úgy kialakítva, hogy Bianka két felsoros és egy egész soros közbeszólása nincs áthúzva. Hasonló motívumok Madách költészetében az *Egy vetélytárhoz* c. költeményben találhatók.]

Elárulál! – óh gyermekéveinknek  
 Kisértete mondd, nem jött-é eléd?  
 Nem borzadál-e, mint a templomrabló,  
 Midőn a legszentebbet illetéd?  
 E legszentebb nem más, mint a barátság,  
 Lelkünk magával égből hozza le,  
 Nem függ szárnyán sem érdek ronda mocska,  
 Sem élvezetnek önző ingere.  
 S te könnyelműen dobtad el cserébe  
 A nő porban csúszó szerelmeért,  
 Melynek még röpte sincsen a síron túl,  
 Mert az anyaggal, szépséggel alélt.  
 Mely mint virág, ragyogni van teremve,  
 S gyümölcsöt hozva már el is vezett,  
 Mint tánczene, pár percre ha mulattat,

De nem foglalja el a szellemet.  
 Vagy iskolában él csak barátság  
 S az életnek zajától elröpül?  
 Mindegy, barátom, én el nem itéllek,  
 Az ég ítél az árulás felül.  
 És az lesz átkod, amiért eladtál,  
 A szerelem. Rábízával sorsodat,  
 Tenger habjára alapítál csendet,  
 Fövény alapra márványvárat.

.....

Mit vesztettem hát? bálványok dülének  
 Szivemben össze, semmi hogy velők  
 Lelkemnek istenségét is kilöktem  
 S kihalt világom, egyedül ülök.

*Az ördög jó és gúnyosan vigasztal:*

*“Vigadj! hűtlen nő, rossz barát veszett,*

*Nincsen ki osztályrészedet szűkítse,*

*Magad vagy úr egész világ felett.”*

\* \* \*

1278 Csalódtam; ember és világ erősen  
 Volt szümhöz növe, s fáj, hogy elszakasztom!  
 [...]
   
Ha a világnak romján szól az ördög:  
 Ne sírj, magad vagy a világon úr,  
 Nem lesz, ki osztályrészedet szűkítse,  
 Nem lesznek nők s barátid hűtlenek.  
 Szép üdv a sírva mult üdők könyéből.  
 [...]
   
Óh, szent a könny, mert szép múltért fakad.  
 Vigasztalás, nem értett szenvedés,  
 Ki együttérzve nem könnyíti azt,  
 Tisztelje néma szenvedéseit,  
 Hogy felrettenve gyászos enyhelyéből  
 Lelkünk ne lássa, hogy nem érti senki.  
 [...]

S köszönjek-e a természettanért,  
Mely a kék boltot csillagezredével  
1296 Léggé olvasztá és én még köszönnék...

**27.** 1326–1340: [Az áthúzott részlet Lorán szövege. Mellé a *Társaságban* címet és a kézirat lapszámát, a 63-at írta a költő. Az erre a részletre épülő vers az *Idához* c. költemény *Társaságban* alcímmel el-látott II. része.]

Kétségtől üzve szűmben felriadt  
A féltés véres óriása; –  
Fel kell keresnem a kedves leányt,  
*Utána hát a társaságba!* –  
*Mi kellemes, bűvös világ fogad,*  
*Mosoly, nyugodtság minden arcon.*  
*Nem jő-e hát sem bú, sem szenvedély*  
*Keresztül e csodás határon?*  
*Eljött velem... Ott látom a leányt*  
*Más karján lengni, édelegni,*  
*Ah, aki így cseveg, ki így mosolyg,*  
*Hogy tudna az, mint én, szeretni!*  
*Vajh, mit beszélt, mit hallgat? – hasztalan*  
*A társaság szent illemének*  
*Kínpadján nyög szivünk s azt tisztelik*  
*Örömek, kínok, szenvedélyek. –*  
*Ha házunk ég, mosolygunk édesen*  
*Dúló lángjánál sütköződve –*  
*Ha lelünk egy világa süllyed el,*  
*Közömbösen állunk felette.*  
*Nevetséges, ki másképen teszen,*  
*Mulassunk hát, mulassunk szépen,*  
*Hiszen enyelgni olyan kellemes,*  
*Csak a szó szünkbe ne vezessen.*  
*S ha gladiátorként majd elbukunk,*  
*Ügyességünknek taps a bére;*

*Sebünkre honn majd tán a kőfalak*  
*Részvétellel is tekintenek le.*

\* \* \*  
1326 S most társaságba – szólni sok- s ürest,  
Hogy nyílnak látsszék szónk, mulasson, és  
Mégis keblünknek szentelt rejtekéhez  
Ne légyen benne kulcs egy hangban is.  
S még nem tudom jól a görcsös mosolyt,  
Melyet házunknak lángján sütközünk,  
Nem olly üres még szűm, hogy kétszerezve  
Akármit visszaád, hogy a gyönyört,  
A gyászt csak úgy mutassa ki, miként  
Az illendőség hozza azt magával.  
Melyet néhány erőszott divatbáb  
Határza így meg. Ím, ezek tehát  
A társaság gyönyörűségei,  
Melyekben a szeszély kánpadra van  
1340 Feszítve gúnyaul természetünknek.

**28.** 1531–1535: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthú-  
va. E szöveg motívumaihoz hasonlót nem találtunk M verseiben.]

1531 Bilincselt szív lett volna mindenem,  
Mít a reménydús nőnek adhaték,  
Kit még a szenvedélyek hajnalában  
Egy felmosolygó nap pompája várt.  
1535 Így csalni nem bírek.

**29.** 1540–1573: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthú-  
va. Közben az 1565–66. sorban Ilka közbevetése is át van húzva, bár  
véleményünk szerint ezt nem szánhatta a későbbi lírai vers részének a  
költő, ezt Lorán két szövegrészének összekapcsolásával is jelzi a mar-  
gón. Ugyanide a *Van egy nőhöz* feliratot írta. Az *Egy nőhöz* c. versre  
több kijelölt részletnél hivatkozik Madách, ám ez nem született meg.  
A szöveg legtöbb motívuma a *Merengés* c. Madách-versben születik  
újja.]

256

Schéda Mária az *Iffjan haljak meg* c. költemény motívumaiban találja meg a részlet variációját.]

Hogyha küzd e lélek s összerokadoz,  
Felkel újra, bárha minden ellene,  
S ami bút vagy élvét életünkre hoz,  
Mindent e csatában végigérezte.  
.....  
*Nem bánom, mit ítélt rólam bárki más,  
Csak magad te értsd meg árva lelkemet,  
S hogyha verve sorstól és megtörve látsz,  
Ismerjed meg bennem hű testvéredet.*  
.....  
*Ne tagadd tehát meg egy kérésemet,  
Adj egyetlen csókot homlokomra, nő,  
Írt találand benne az emlékezet  
És pajzs lesz jövőmben, vélem hogyha jó.  
Látom, nő, mint reszketesz, mint félsz engemet.  
Hadd írják síromra: egy csókot nyere,  
Mely nem Júdas-csók volt. Óh, ez egy kegyet  
Tán meg nem sokallja sorsom istene.*

\* \* \*

1540 De hullt fejemre szívölő csalódás;  
És az, ki egyszer már veszejtni kezd,  
Mint fergetegben a kalmár hajós  
Egymásután kidobja áruit,  
Hogy még megmentse a maradtakat;  
Amíg hajója üresen marad,  
S üres hajóján véle a nyomor. –  
Szívem kihalt, siroszlopim között  
Az embergyűlöletnek réme ül;  
Kétségbeestem üdvön, életem,  
Istent, erényt és embert megtagadtam.  
Egyetlen társam a szülői átok,

Csak azt adná az Isten,  
Hogy ifjan haljak el,  
Nem már midőn kifáradt,  
Elfásult a kebel.  
*Míg veszteség nem érte  
Ifjúi lelkemet,  
S a hitnek tengerében  
Hajóm a szeretet.  
Mert aki kétkedik már,  
Hajós a tengeren,  
Ki egy-egy árut eldob,  
Hogy mentve más legyen.  
S egymásután kidobja  
Kincsét mind, míg magát  
Is puszta csolnakával  
Hullámsír fogja át.*

Egyetlen hasznom küzdő életemből,  
Hogy éltem unni s halni megtanultam. –  
Nem bánom a világ ítéletét,  
Mely mindent rossznak mond, mit föl nem ér.  
Csak egyért kérem az eget, hogy ön  
Megértse a hitetlen férfit,  
Ki csak rémként tűn fel szent álmain,  
Mert a világ is ily kristály-kebelben  
Dicsőbb színt ölt fel, hogyha tükröződik.  
És máskor, hogyha lát megtörni embert  
Kétségbeesve sorsán, óh, ne higgye,  
Gonoszság, mert körülmény zúzta le.

[...]

Nem fogja ön áldását megtagadni  
Az átkozottnak gondülött fejétől,  
Ön nem tagad meg egy csókot nekem  
Talizmánul vihardús életemre,  
Hadd írják sirkövemre: életében  
Egy nőt csókolt meg, mely nem volt csalárd,  
S a Judás-csókok közt egy volt igaz. –

1573 Ez is sok áldás, hála Istenemnek. –

**30.** 1623–1653: [Lorán tirádájának legnagyobb része a szokott módon áthúzva. A sorok mellett az *Őrült* felirat az ismert versciklusra utal. A részlethez hasonló motívumok az *Egy őrült naplójából* 11. és 15. részében lelhetőek fel. A 77. K-lap alján az áthúzás tintájával írva a következő állt: *Gyalázatos faj, melly a tengeri vést egy tál vízben nézi, gyáva hódítót félsz.* A 78. K-lapon, az 1633–54. sorok mellett azonos írással és tintával a következő megjegyzés: *Még használni az Őrültbe / Szép vigasz hogy a virág nem hervad legyen tél / Öszvehasonlítani a “Megnyugvás”-sal.* A szöveg a lapszálon vízszintesen van írva, mellette pedig ceruzával függőlegesen áll, áthúzva a *Megnyugvás* szó. A hivatkozott vers egy 1840. júl. 13-án Pöstyénben keltezett, Lónyay Menyhérthez írt Madách-levelelben szerepelt.]

15.

*Ah, a világ egy nagy patkányfogó*  
*Ki benne van, rést mind hiába kér,*  
 Hogy éljen fel kell falni társait,  
 A legerősebb végre csak megél.  
*Ah, a világ pillangógyűjtemény,*  
 Rendezve a szárnyak fénye szerint,  
 De tű vagyon keresztül minden szűn,  
 És szárnya nélkül rút hernyó lesz mind.  
 Ah, a világ gyermeknek jó lehet,  
 Ki redves fát vesz el csillag helyett,  
*Én láttam a gyöngyöt még mint könyűt,* 'S nyugalmat ad e néma sír nekem,  
 És a rubint vércseppnek seb felett.

\* \* \*

1623 Hisz annyit éltem másnak, hogy magamnak

Is illenék már élnem egy kevésbé,  
 A társaság nyugétól is megmenekvém,  
 Mi csak patkányfogó s mi foglyai  
 Éhségből egymást esszük. Rendezett  
 Pillangó-gyűjtemény, hol mindenik  
 Lepének túvel van kiütve keble. –  
 Gyermeknek szép, kinek, ha csillagot kér,  
 Adj fényes rothadó fát, és beéri;  
 De a műértő néz örömtelen,  
 Mert tudja, hogy mi gyémántként ragyog,  
 A szőnyegen túl könny volt, s megfagyott,  
 Részvétet esdve ember-kebleken. –  
 Nem fértek vágyaim az ősi házba,  
 S most szűtanyám is üresen marad.  
 Sebaj! Bálványokat füstöltem el,  
 S kis áldozat, ha rá' dásul az egy  
 Isten kiment is keblemből velek.  
 Hisz hon, szerelem, barátság és erény

11.

A nap sugárának hét színe van,  
 A pénz fényének színe számtalan,  
 A hír, erény, dicsőség ilyenek. –  
*Hát a barátság, hon és szerelem?*  
*Kegvelt váltó, mely készpénzül megyen,*  
 Óh lány! ha nincs e föld borús körén  
 Valódi érzet, és csalóka mind,  
 Az ég bocsássa meg tenéked úgy  
 Ha majd felém a vég enyészet int.  
 .....  
 Hol elvonúl emlékezet, remény;  
 Amabban anyi kín és gyöttelelem,  
 Emebben anyi füst, 's csalóka fény.

259

Mind, mind, pénzünknek csillogása csak,  
 Mely addig él, míg készpénzül kel el. –  
 Ellenben nyertem, mert mi elrabolta  
 Virányimat, a fagy jéggé tőri; és  
 A jég nem hervad. Én nyugodt vagyok,  
 Mint régen, bár csak alvó tűz előbb,  
 Most szén. De mindegy! A bölcső s koporsó  
 Szűk; csendes mindenik; s boldog lakója,  
 Mert meztelen; nincs vágya, nem csalódik,  
 Nincs semmije, és így nem is veszíthet,  
 Igaz, nincs kéje is; de óh, amaz

1653 Sokkal több életünkben. –

**31.** 1656–1675: [Lorán szavai az előző részekhez hasonlóan áthúзва. Noha a kijelölés módja megegyezik a következő részletével – 3 függőleges vonallal áthúзва –, véleményünk szerint nem biztos, hogy ebből a szövegből is verset akart írni a későbbiekben Madách.]

1656 Mit hordod hozzám e torz képeket,

Minő gúnnyal néznek le vásznaikról,  
 Mint hogyha mondanák: mindent, mi vagy:  
 Nekünk köszönd; vagy hogyha nem hiszed:  
 Próbáld meg; tégy – s leroskadsz. El velek!  
 Nyugodtak, mint egy kurta éj után;  
 E szíven dúló ezredév dacára.  
 Hányd őket tűzre, felmelegszenek tán.  
 Anyám! Itt vagy te is? Hozzad jövék,  
 Legvakmerőbb reményim – mellyeket  
 Nem érte senki, mondni nem merék –  
 Szelíd kebledbe sügni. És mosolygott  
 E vászon olykor, inte, sírt velem,  
 S kihalt-e most lelkeimmel? Vagy miért nem  
 Mosolyg e fegyverekre, melyeken  
 Fájdalmim írja van? Ne, fogd, Gerő,  
 Vidd ezt is tűzre, mert zsidó-piacra

260

Kerülne, s tán csapszékbe két forintért,  
S az egykor kedves ottan nézze-é

1675 Garázda cimborák tréfáit?

**32.** 1677–1690: [A részlet Lorán szövege. A sorok mellett ceruzával az *Őrült* szó áll. Hasonló motívumok Madách költészetében az *Egy őrült naplójából* 5., 10. és 25. részében találhatóak.]

5.  
*Mért tanít a hit szolgája minket,  
Hogy síron túl majdan helyre áll  
A szent egyenlőség és a dússal  
A szegényre is hason sors vár?*  
Szent misék könyörgenek azért, míg  
A szegénynek szószólója nincs,  
Véle vándorol a más világra  
Bűn, gyalázat, nyomor és bilincs.

10.  
*Jól ismerlek hízelt macskafaj,  
Szivedbe húzva lappang a köröm.  
Te nem vagy bűnös, ez természeted,  
De aki még neked hisz, gyűlölöm:  
Hogyan gondolhat benned annyi jót,  
Hogy a végetlen sok szép szó után,  
Mit elszórsz, szűdben is marad e még  
A jóból némi kis salak talán.  
Mért nem néz körmöt kérges jobboldon?  
Természetétől ilyen mindenik.  
Ki jobbjáról leköszörűli azt,  
Annak mélyen szívébe rejtetik.  
Mit kérsz Istent, ő szóra mit sem ad.  
Gúnyúl ragyog jó s rosszra egyaránt.  
Véráldozat égett oltárain,  
Midőn olykor lejött, mivel megszánt.*

\* \* \*

25.  
*Az ég magas! – míg a sohaj felér,  
Esővé lesz, s az is, ha földre hull,  
A nyomorúság szenvedésitől  
Csak a dúsak termése gazdagul.*

1677 A szint s mosolyt megette az erő,  
S erőm e küzdésben megsemmisült.  
[...]  
Éj! Hol tanultad ezt a cifra szót?  
Ismerlek jól, hízelt macska-faj,  
Ki szádban istent hordasz s körmeid  
Szivedbe húzvák. – Ah, de jól teszed,  
Az a bolond, ki ennyi szent ígére  
Gondolja: még maradt a szívben is  
A jobb érzésnek némi kis salakja.  
S te jót kacagatsz: mert az ég magas,  
Átok, keserv odáig míg felér:  
Esővé lesz, s hízelt ez is,

1690 A dúsát áldja csak.

**33.** 1693–1700: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzva. E szöveg motívumaihoz hasonló az 1843-as első *Csák végnapjai* előjátékában találunk, Csák Abához intézett szavaiban.]

*Menj ifjú még mosolygni bírsz örülj,  
Majd jó idő mellyben ha föl kacagsz  
Görccsös kacajod kin kacajja lessz,  
Ha mink elestünk hosszú harc után,  
Ha nyugalomra hív az ég, jöjj és  
Bosszúlj meg! Ember élte percnyi lét,  
Egy nemzet élte ezredekre hat. –*

\* \* \*

1693 Vén vagy tehát. – Nem, nem, vén nem lehetsz,  
Gyermek vagy, mert a gyermek még örül;  
Hogy tudna az mosolygni, aki már  
Félszázadig küzd? Küzd, és nem tudá  
Még nyughelyét kivívni, a koporsót!  
Tudod mit? Menj, siess, ha halni nem tudsz,  
Ki a világba, tüstént megtanulod,

1700 Mi könnyű az.

**34.** 1701–1711: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzással. E szöveg motívumaihoz hasonló az *Egy őrült naplójából* 25. részében találhatunk.]

25.

*Az ég magas! – míg a sohaj felér,  
Esővé lesz, s az is, ha földre hull,  
A nyomorúság szenvedésétől  
Csak a dúsak termése gazdagul.*

\*                      \*

1701 Te vén hizelkedő! Szódot mit sem ér  
Az Istennél; ő áldozatra vár.  
S gúnyul ragyog le csillagezredével  
Bűn- és nyomorra. Tégy, mint én, ne várj  
Kegyétől semmit s nyersz, mert megmarad  
Imád s csak azt kapsz, mit kapnál különben. –  
Hát ez ki? – És mi gondom, hisz leány.  
[...]  
Ki engedé, hogy szánj? Nő – férfiút!  
Ne bánts! Kezet szorítsz? – Jó, értelek:  
1711 E gyűrű fénylik rajta, nesze vidd.

**35.** 1723–1738: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzással. A K-ban a sorok egy }-jellel vannak összekötve, mellette függőleges, áthúzott felirat: <Őrült naplójába>. E szöveg motívumaihoz hasonló az *Egy őrült naplójából* 2. részében találhatunk.]

A hős oroszlán hitvány törbe hull,  
A szív, mely Brútussá lehetne,  
Kis szép kezek közt olykor megtörik,  
S egy élc, a síremlék felette.

\*

1723 Ha már nagyobbá nőtt fel állatod  
Lelkednek szikrajánál, s nőt veszsz,  
Nem választottál rútát, ostobát,

Vétkezni renyhét? Nézd, nézd hölgyedet!  
Minden vonásán élet; bájjiban  
Ezer csalódás, csalfaság honol.  
Az élet nem fér nyűgöző körébe – –  
A nő addig jó, míg rossz nem lehet,  
Vagy nem tud, aztán gúny – örök gyalázat,  
Ha férfiút, ki Istenné lehetne,  
Lúd dönt meg; mely magában mit sem ér  
S két nap van ára, mint új tánczenének. –  
Ládd, volt keblemben szellem és erély,  
Lehettem volna hajdan Cassius-szá,  
S két nő kezébe fült örök nevem;

1738 Sárra levék.

**36.** 1739–1758: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzással. A rész egy párbeszédből áll: az 1746. sorban Gerő közbeszólása – *Piroska* – kettéosztja. A K-ban a két rész egy-egy }-jellel van összekötve, mellette a jelzés: 1 és 2<sup>o</sup>. E részlet motívumaihoz hasonló nem találtunk Madách írott szövegeiben.]

1739 Még azt sem tudja, mit tesz az, szeretni.  
Nem fajtenyésztés az, nem házasság,  
Hogy ingyen házhoz jussunk, gazdaságból.  
Nem fontolása jó tulajdonoknak. –  
Szeretni költészet kell és lemondás,  
Magasztos lélek, így ti nem szerettek.  
Piroska – – Mit – te vagy? S nem ösmerélek!  
De mit csodálom, oly ifjú maradtál,  
És én – – Leány! Te engemet szerettél,  
Most serpenyőben forralod naponta  
Szerelmedet és tűzhely lángtól  
Pirul fel arcod: akkor könnyezél,  
Most boldog vagy – és én leroskadoztam. –  
Férjed becsületes, jó férfiú,  
Tulajdonodat egyig ismeri,

S azért becsül – ne félj, hogy hűlni fog.  
 Én megfagyék. Mit ér a lángkebel hát?  
 Ti hosszú, csendes éltet élték – én  
 Nehány üdvpercet, s ez, mit tik nem éltek. –

1758 Ha, há! Még olvadok – el, gondolat. –

**37.** 1767–1773: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzáva. E részlet motívumaihoz hasonlót nem találtunk Madách írott szövegeiben.]

1767 Mért fogadta el.  
 Megmondtam volna, démon, üzze el;  
 Ki egy böcsületes, jó gazda férjt,  
 Piros pofájú gyermekek szülőjét –  
 Ki minden szombaton krajcárt bocsát  
 Zsiráért a szegények perselébe –

1773 Haszontalan ábrándossá tehet.

**38.** 1775–1778: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzáva. E részlet motívumaihoz hasonlót nem találtunk Madách írott szövegeiben.]

1775 Költött ön, ügye, zajgó érzeményt,  
 Tisztát, magasat, és kigúnyolák?  
 Hogy is ne, több a béka, mint kesely

1778 És kevesebb posványa az egeknél.

**39.** 1779–1788: [Lorán szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzáva. E sorok motívumaihoz hasonlót a *Nápolyi Endre* c. korai darabban mond a címszereplő, illetve a *Költő barátomhoz* c. verses levélben találunk.]

S azt hiszi ön, hogy társaloghat velők, kiknek csak vázát ismeri, melyről az életdús tetterő levált, azt hiszi, hogy érzi őket, ha mint ők egykor, ön papíroson dönt le zsarnoko-

kat? Óh, én utálok azokat, kik egy tollvonással országokat szabadítanak meg, s rablelkők e munkát hazájok zsarnokának ajánlja.

.....  
*Tán felköltöd majd halvány Cassiust*

*Hű Brútusával új és szent csatára?*

Óh, hagyd nyugodni, mért ébredjenek

A gyáva nép bilincsenek szavára.

\* \* \*

1779 Nem költő tehát,  
 Hízogó rabja minden gyöngeségnek. –  
 Vagy tán előidézte Cassiust  
 Hű Brútusával, és papíroson  
 Küzdött Rómáért. Mért költötte fel,  
 Hogy sírjon Brútus? Hisz nem érti senki! –  
 Talán munkáját honja zsarnokának  
 Ajánlta? Mert ez azt jól megfizette!  
 Piha! – Nem rontá-e meg rímeit

1788 A rab hazának haldokló nyögése? –

**40.** 1810–1814: [Gerő szavai az előző részletekhez hasonlóan áthúzáva. A szöveg mellé az *őrült* szó írta Madách. Hasonló motívumok Madách költészetében az *Egy őrült naplójából* 12. részében találhatóak.]

12.

*Megmondom e kor embere minő:*

*Házasságrontó, szerelemszövő.*

*Tanácsban dús, tettben szegény Lázár,*

*Ebédhez gyors, éheshez késve jár.*

*Halottnál sír, de inségnél siket,*

*Más örömén sír, más baján nevet.*

Virágot is csak érdekből nevel

Hogy legszebb díszében törhesse el,

A kis bárányt levágni rendeli,

De vérét folyani mégsem nézheti.

Köszönt négy cifra lónak, s hogyha jő  
 Isten számaron, megtagadja ő.  
 Felrugja az embert, mint az ebet,  
 De azt hiszi, hogy mindent jóvá tett,  
 Ha öndicsőségére szobrot rak  
 Sirjára az egykor felrugottnak.  
 Az emberen mert ember nem segít,  
 S ha mégis adja gyér filléreit  
 Isten nevében adja, attól vár  
 Jutalmat, mit koldus nem adhat már.  
 Tál vizben nézi a tengervihart,  
 Szinpad diszitményén a regghajnalt.  
 Valódi vést nem bírna lelke el,  
 Szabadban meg hives szél fű reggel.  
 De egy szivemnek mégis vigasza:  
 Hogy jobb az ember sosem is vala.

\* \* \*

1810 Szólóm vagy nékem is még, ronda faj,  
 Házasságrontó, szerelemkészítő,  
 Lázár tettekben, ámde dús tanácsban,  
 Gyors jó ebédhez, sánta éhezökhöz,  
 1814 Siró halottnál, és vak szenvedőknél.

**41.** 1816–1848: [A 32 soros tirádát Lorán intézi a költőhöz. A szokásos módon áthúzott sorok közül az 1843. sor mellé írott *Őrült* szó arra utal, hogy az utolsó sorokat versciklusába szánta Madách. Hasonló motívumok az *Egy őrült naplója* 27. részében jelennek meg. A szöveg jobb margóján függőlegesen írva, áthúzva a következő mondat található: <Mindegy ha nem is igaz, de szép.>]

27.

*A nagy Kopernik csillagrendszere  
 Legbiztosabb vezér az égen fent;  
 Ily biztos rendszer: emberek között  
 Gaznak, csalárdnak tartani mindent.*

*Gyéren hoz üstököst a föld s az ég,  
 S az is ki tudja rendbontó-e még?*

\* \* \*

1816 Im, ifjú, hogyha költeményeidben  
 Barátságot dicsértél, hont, erényt,  
 Menj, vesd el őket, mert lép mind csak ez,  
 Melyen, ha ott sülsz, megkopasztnak.  
 S panaszaidnak éles gúny felel.  
 Danolj kutyát ezentúl, már nem embert,  
 Az hü, ha lakomádnak csontjain  
 Rágódhatik; ez, nőjön kebleden,  
 Hizzék véreddel s megnől vérkutyává.  
 Farkast danolj, mivel becsületes  
 S agyarkodik, ha martalékra tör,  
 Nem hízeleg, csókkal nem mérgesít.  
 Medvét dicsőits, mert könyrűletes,  
 Egyszerre fojtja meg gyász martalékát,  
 Nem szívja ki cseppenként életét,  
 Nem öl tréfából, csak míg éhezik,  
 Nem dúlja önfaját s nem is kívánja,  
 Hogy lágyszívűnek hívja a világ. –  
 Ne higgy gyermeknek, hogyha hízeleg,  
 Mert csint tett, vagy játékért jött könyörgni;  
 Ne hidd a papnak, hogy hívén keserg,  
 Számolja temetési jövedelmét;  
 Haldoklónak sem higgy, ha bűnein  
 Sopánkodik, e percnyi bánatával  
 Istent vágy csalni, s büntelt életéért  
 Bocsánatot reményl. – Csalj, ölj, kacagj!  
 Mert hogyha jó vagy: bibliánk hazug:  
 Hogy a díj tetteinkhez méretik. –  
 Higgy mindent gaznak, ez az emberek közt  
 Kopernikusznak csillagrendszere,  
 Mely legtöbb mozgást legjobban kifejt;  
 Rendbontó üstököse csak kevés,



1848 S ki tudja még, rendbontó-e ez is...

**42.** 1857–1864: [Az újabb Lorán-szónoklat Gerőhöz szól. A szokásos módon áthúzott sorok mellé írt *Őrült* szó arra utal, hogy e sorokat is versciklusába szánta Madách. Hasonló motívumok az *Egy őrült naplója* 10. és 26. részében jelennek meg. A 10. részt ld. a **32.** sz. jegyzet-nél!]

26.

*El, el, ne lássak emberalakot,  
Elutálnám az Istent általa,  
Kiről azt mondják, hogy hatod napon  
Saját képére embert alkota.  
Avagy jobb volt az ember akkoron,  
S azóta Istenünk trónról bukott,  
Hogy így elnézi, amint ördögök  
Bírnák a neki szentelt templomot?  
Nem, nem, galambból nem lesz keselyű,  
Az ember olyan, amilyen volt rég,  
Azért mondá az Úr már kezdetben:  
Megbántam im, hogy embert alkoték.*

\* \* \*

1857 Add hát szorítnom kérges jobbodat,

Természetétől kérges mindenik,  
Sok örökösen köszörül külsején,  
Hogy síma légyen, és lesz, ámde kérgé  
Szivére ül, hogy bizton megmaradjon. –  
De hát, ki áll jót, hogy te üstökös vagy?  
Nem-e vagy ember? – Menj, ne lássak embert.

1864 Mert képmásában az Istent utálom. –

**43.** 1866–1873: [Lorán szavai ismét Gerőhöz szólnak. A szokásos módon áthúzott sorok mellé írott *Őrült* szó arra utal, hogy e sorokat is versciklusába szánta Madách. Hasonló motívumok az *Egy őrült naplója* 4. részében jelennek meg.]

4.

*Hitvány erőmű az az ember;  
Az ész, e mozgató alig keres  
Annyit, mint amit rossz fűtője  
A jó gyomor tőle igénybe vesz. –  
És sokszor egy nap is már többet kér,  
Mint amit az egész erőmű ér.*

\* \* \*

1866 Kít pénz, kít rang, körülmény kap fel, és

A lélek s elme oly hitelvesztett,  
Hogy véle többé senki sem törődik.  
Most, hogy becsülhessem meg önmagam,  
Próbát teszek: mennyit bír tenni ember?  
Hisz oly kevés kell élni és gyalázat,  
Ha a rágó erőmű egy nap is,

1873 Többet rág össze, mint amennyit ér.

**44.** 1876–1893: [Lorán monológja a szokásos módon áthúzva. A sorok mellé áthúzva a <*Költő*> szót írta Madách. A részlethez hasonló motívumok a *Költő barátomhoz* c. versben jelennek meg.]

*Mondod, hogy én ébresztém szellemét  
A költészetnek kebledben, barátom,  
Jaj néked és jaj nekem úgy, soha  
E bünt magamnak én meg nem bocsátom.  
Mért nem mondtam hogy démon, üzzed el  
Mely szívered kiszíjja, sírba fektet  
S békés polgár, jó férj ki lehetél,  
Kis tűzhelyedtől mély örvénybe kerget.  
Mért nem mondtam, hogy mint a bányarab  
Míg kincset ás a költő a világnak,  
Halványan kincsrakásai között  
Csak bánatot, csak kint szerez magának.*

.....

És elpirulsz előttük önmagad,  
 Hogy ténta csak mit szent harcokban ontasz,  
 S míg a világon bűn, önkény ural,  
 Nyugodt lélekkel rimelhetsz, dalolhatsz.  
 Avagy költész magasztos érzeményt?

.....  
 De nem, nemes szűd nem kér tapsokat,  
 Lantodnak égből szállt alá varázsa.  
 Szent a költészet, mely égből jöve,  
 Az élettenger egy mentő naszádjá,  
 Hová még lelkünk szabadulni bír,  
 Ha a mocskos hab majdnem elragadja.  
 Tündérsziget, hol még erény honol,  
 S az édennek leng tiszta levegője,  
 Melyben minden tárgy fényesebb, nemesb  
 És a göröngy is át van szellemülve.

.....  
 A költő Isten kedves eszköze,  
 Mely által halhatatlanságot oszt szét,  
 A mult örökségét ő óvja meg,  
 És a távol jövőbe jó sugárt vét.  
 Óh, hát kövesd szivednek istenét,  
*Légy költő felfogásban, gondolatban*  
*És mint Isten te öntesz szellemet*  
*Oda, hol nélküled csak rossz göröngy van.*  
*Országodon a nagyság és erény,*  
*Mit az imént csak gúnyolt a tömeg még,*  
*Mint megláncolt oroszán széttöri*  
*Bilincseit, s a gúnyolók remegjék.*

\* \* \*

1876 A költőt gúnyolám, s ő hű maradt  
 Magához, ihletetten válaszolt.  
 Büszkén, mint istenlakta ház. Hogyan?  
 S én eltagadtam a költészetet?  
 Ez egy világot, melyben rény honol.

S a megcsalott, mint Isten, iszonyún  
 Döröghet átkot a bűnös világra.  
 Láncát szakasztott tigrisül ijesztve,  
 Mely még imént ingerlé, a csoportot. –  
 Igen, megírom sorsomat. Talán  
 Ezért tépé le mind a fergeteg  
 Életvirágimat, hogy szép füzérré  
 Kötözze homlokomra. – Tán azért  
 Állt meg szívem verése, hogy nyugodtan,  
 Mint Isten, alkothassanak színvilágot,  
 A gyöngyöt megteremjem, mint csiga,  
 S a gyöngy fényébe menjen életem,

1893 S én veszhetek, ha gyöngyöm él. –

**45.** 2084–2103: [A szokásos módon áthúzott sorokat a darabbeli szín-játék Loránja intézi Etelkéhez (Jolán anyjához). A szöveg közben az igazi Jolán és Váry a nézőtérrel megszólalnak, ám közbeszólásukat kihagyta az áthúzott szövegből Madách. A két összetartozó szövegrészt a kézirat 99. és 100. lapján \*-gal jelölte. A 99. K-oldal margójára az *Őrült* szó került. A részlet utolsó 4 sora, alig változtatva, az *Egy őrült naplója* 16. részében jelenik meg újra.]

16.  
*Mi egy embernek bukta? dráma csak,*  
*Bár sirunk rajta, mégis csak mulattat.*  
*És szidjuk a hőst, ha megszabadul,*  
*Hogy elrontá könyekkel vett tréfánkat.*

\* \* \*

2084 Isten nevében alamizsna nem kell,  
 S ti nem segítetek emberen magáért,  
 Mert nem bír megfizetni, én pedig  
 Nem bírok Istenemtől ennyiért  
 Áldást könyörgni teljes éltetekre.  
 [...]
   
 Nem ismer tán, nagyságos asszonyom?

Nos, mit csodálom, a művelt világ  
 Naptára oly rövid, két hét öröke  
 Szerelmének, s ha ember megbukik,  
 Felejtve harmadik nap. Annyi szép  
 Virág terem a rossz tuskó helyén,  
 Hogy könnyű azt feledni. – Óh, mi sok  
 Keservet mellőz ön, s vajh mily kevés  
 Gyönyörrel él kevesbet, mert felejt. –  
 Mi is egy ember bukta? – Dráma csak,  
 Melyen bár könnyezünk, mégis mulattat,  
 S ha meg nem buknék hőse, átkozódnánk,  
 Mert nem csinált nekünk komédiát,

2103 Ha már előre könnyezénk miatta.

**46.** 2108: [A sor a szokásos módon áthúзва és mellé az *Őrült* szó van írva. A versciklusba ennek ellenére hasonló szöveg nem került.]

2108 Egy ifjú nőkebelt megmérgezett.

**47.** 2120–2138: [Ismét a színdarab Loránjának szövege szerepel áthúзва. A 2126. sortól a végéig a margón, a kézirat 101. és 102. lapján egy-egy \*, s a *Csapodár*hoz szó áll. Ez *A csapodár átka* c. Madách-versre utal, melyet ebből a drámarészletből írt meg a költő. Csak a kapcsolódó versszakokat idézzük.]

Miért nem hagytad e sírt meg nekem!  
 Kacér mosollyal mit csábítsz felette?  
 Nagy a világ győzedelmidnek, miért  
 Nyúltál szentségtörően e kebelbe? –  
 Ha szívednek szerelme lámpa csak,  
 Mely új olajjal ujjalag föléd,  
 Hogy büszke termeken ragyogjon, úgy  
 Veled szerelmet, lány, én nem cserélek.  
 De azt se féljed, hogy kísérteni  
 Jár fel talán majd megvetett szerelmem,

És eltiport üdvét követeli,  
 Melyet mosolyogva esküvél te nekem!  
 Nem, mint e szív képedtől pusztá lett,  
 Ugy pusztá szív lesz átkod is, leányka,  
 Te nem tanultál, csak tetszelkedést,  
 Közted s szíved közt hízalgő had állá:  
*Ha majd lehullnak bájid, s elhagyott*  
*E had, szíved kietlenét megérted,*  
*És életúntan és örömtelen*  
*Nyugalmat esd, csendet kér árva lelked;*  
*De hivatásod vesztve, úgy leszesz,*  
*Mint szótlán gondolat, gyümölcstelen fa,*  
*Testetlen lélek, árván, hontalan*  
*A semmiség örvényében bolyongva.*  
*Az édes házi kör helyett csupán*  
*Hideg halottjait leled a multnak,*  
*Míg ólomsúllyal a sír hantjai*  
*Síratlan pusztá kebeledre hullnak.*

\* \* \*

2120 Te hallgatsz, múltunk réme tüne fel  
 Előtted? – S hízalgőid messze vannak,  
 Kik közted és lelked közt állanak,  
 Azt elmosolygni. Egyszer hallanád  
 Csak őket, s meggyógyulnál. – Óh, ha van  
 Lélekrokonság, a baráti az,  
 S fölálodoznád a női szerelemnek,  
 Melynek siron túl szárnyalása nincs,  
 De az anyaggal itt lent porba fűl.  
 Vagy nézd, ha nem hiszed, testvéredek:  
 Kiölték kebléből a jellemet,  
 Ő nem tanult mást, mint tetszélkedést;  
 De hogyha majd lehullnak ékei,  
 Kőrültekint s rideg keblében a  
 Családi kéj érzése nem honol:  
 Rendeltetése szent körét veszejtve

Gyümölcstelen fa, szótlán gondolat,  
 Hazátlan, félszegen barangoland  
 2138 A semmiségben. – Lám-e, ő mosolyg!

**48.** 2148–2152: [Az áthúzott sorok Lorán szövegéből vannak kijelölve. A részlet mellett a margón az *Őrült* szó áll. A versciklus 17. részének előzménye.]

17.  
*Egyetlen egyszer hittem, hogy miattam  
 Hull szép szemekből részvét harmata,  
 Megint csalódtam, a nő könnyezett, mert  
 Vetélytársán szebb főköző volt.*

\* \* \*

2148 Bohó! Mi vágatjuk le a juhót,  
 S lágyszívűségünk vérénél alél. –  
 Vagy hátha szebb nő, drágább főköző  
 Volt, mint övé, a szomszéd páholyokban.

2152 Szebb szem kacsintott másra, s ezt siratja? –

**49.** 2205–2212: [Ismét Lorán szövegéből kijelölt verskezdeménnyel van dolgunk. Hasonló motívumokat a *Bú-dal 4. és 7. szakaszában* találtunk.]

S ha földerült a nap, kiszívta azt  
 Vigaszául dicsón ragyogva még,  
 Lehunyva is kecsesb derületet  
 Igérve gyászviráginak az ég!  
 Hol érzeményem romba vesztegel,  
*Porában élve csak a képzelet,*  
*S egy elrabolt üdv puszta romterén:*  
*A gyász hever, e por világ felett!*

\* \* \*

2205 Boldog nő! Óh, hiszen te bírod őt:  
 Porában és emléked bánatában,

Mely gyászvirágot csal ki majd porából.  
 Nekem nem áll e nagy világ felett  
 Egy sír is oltárul érzetimnek,  
 Még üdv- és glóriában sincs reményem  
 Ismét találni a kedveseket –

2212 Hisz az álnoknak üdv nem lehet.

**50.** 2241–2245: [A Lorán szavaiból áthúzott 5 sorhoz hasonló motívumokat az *Egy örült naplójából 12. és 28. részében* találunk. A 12. rész szövegét ld. a **40.** szám alatt!]

28.  
*Ember! te nagyszerű méregfa,  
 Környezetedet is megmérgezed,  
 Im bűneidet eltanulja  
 Leghűségesebb barátod is, – ebed;  
 S míg jó ruhához hízelegve jő,  
 A rongyos koldúst megugatja ő.*

\* \* \*

2241 Sőt jobb, mint edzett érc. De emberek,  
 Ti, mint kutyák, hízelegtek a ruhának  
 Ha jó, ugatjátok, ha rossz, köszöntök  
 Négy cifra lónak, s hogyha jó számaron

2245 Az Isten, fölruhátok, mint az ebet.

**51.** 2265–2267: [A 3-soros részlet Jolán szövegéből lett kijelölve. Madách lírájában hasonló motívumra nem leltünk.]

2265 A gyermek félné megnőtt önmagát,  
 Bűnök súlyával látva megrakottan,  
 2267 Melyekről álma sincs.

**52.** 2273–2278: [Lorán tirádájának első része a szokásos módon áthúzva. Madách lírájában hasonló motívumra nem találtunk.]

2273 Mít megbocsájtani? – Én valék hibás,  
 Mért keveredett költő a nagyvilágba?  
 Hol átok minden nem-középszerűn.  
 Miért kerestem nőt, magasztosat,  
 Minőt költőnek őrzült álma szül,  
 2278 Minő ily rossz világra nem való!

**53.** 2279–2289: [Lorán tirádájának második része a szokásos módon áthúzza, a sorok mellett az *Őrült* szó áll. Madách lírájában hasonló motívumot a kérdéses versciklusban nem találtunk, a *Hit* c. költeményben viszont igen.]

Hittem, miként hisz gyermek Istenében,  
 Oly biztosan! oly tiszta láng között!  
 S e malasztja ége szép jövőmnek  
 Elálmodott virágzati fölött.  
 Hittem, miként hisz égi csillagában  
 Vad tengeren hajózva a merész,  
 Míg életének egy remény-világát  
 E csillagára bízni, – hinni kész.  
 És nem gyanította tiszta érzeményem;  
 Mely önmagába terme egy tavaszt,  
 Hogy külvilága zúduló fagyában:  
 Enyészet ül, mely elhervassza azt.  
 És nem gyanította: hogy hazug lehessen  
 A bájos ég szemed sugárain,  
 Hogy nincsen óh könyrűlet, ily szemeknek  
 Oly tiszta fényű, szende lángjain.  
 De lám e dús kebel! miként kiége,  
 S hitetlen áll a sok hívő között.  
 Egy szép világnak – égtől elhagyatva  
 Szent romjain, bolyong sirok fölött.  
 S ha ég, ha Isten elhagyák utában,  
 Még bánatában hisz csak e kebel!  
 S egy elrohant szép álomélt helyett is

Csak síri álom az, mit esdekel.

\*                      \*                      \*

2279 Miért kerestem érzést emberek közt,  
 Kik érdekből nevelnek még virányt is,  
 Hogy amikor legszebben él – megöljék?  
 Miért hívék, mint gyermek Istenében?  
 Miért mondtam le hír-, hon- és barátról,  
 Minden reményt a lányért bécserélve,  
 Rábízva mindent, mint merész hajós  
 Vezérlő csillagára, s Istenére  
 A hív? – Mivel ki hitte volna, hogy  
 A nap sugáritól is óvt virágban  
 2289 Már mélyen ül a fűreg.

**54.** 2294–2319: [Lorán áthúzott sorai mellé a bal margóra a *Csapodárhoz* címet írta Madách. Hasonló motívumok *A csapodár átka* c. költemény versszakaiiban találhatók.]

Miért nem hagytad e sírt meg nekem!  
 Kacér mosollyal mit csábítsz feletted?  
 Nagy a világ győzedelmidnek, miért  
 Nyúltál szentségtörően e kebelbe? –  
 Ha szívednek szerelme lámpa csak,  
 Mely új olajjal ujjalag föléd,  
 Hogy büszke termeken ragyogjon, úgy  
 Veled szerelmet, lány, én nem cserélek.  
 De azt se féljed, hogy kísérteni  
 Jár fel talán majd megvetett szerelmem,  
 És eltiport üdvét követeli,  
 Melyet mosolyogva esküvél te nékem!  
 Nem, mint e szív képedtől pusztá lett,  
 Ugy pusztá szív lesz átkod is, leányka,  
 Te nem tanultál, csak tetszelkedést,  
 Közted s szíved közt hízelgő had álla:  
 Ha majd lehullnak bájid, s elhagyott

E had, szived kietlenét megérted,  
 És életúntan és örömtelen  
 Nyugalmat esd, csendet kér árva lelked;  
 De hivatásod vesztve, úgy leszesz,  
 Mint szótlán gondolat, gyümölcstelen fa,  
 Testetlen lélek, árván, hontalan  
 A semmiség örvényében bolyongva.  
 Az édes házi kör helyett csupán  
 Hideg halottjait leled a multnak,  
 Míg ólomsúllyal a sír hantjai  
 Siratlan pusztá kebelekre hullnak.

\* \* \*

2294 Isméri-é ön e virágbokort?

Ön mondta: minden szál egy érzemény.  
 Im, itt érzéseim halott füzére,  
 Minden remény-, boldogságból csak e  
 Hervadt bokor valóságom maradt meg.  
 Ha hinni kezdenék még emberekben,  
 Ha bűnül mást érezne kebelem,  
 Reá tekintnék s elfonnyadna minden.  
 Ne sírjon ön!  
 Szemét veres borítaná, s miért  
 Áldozná föl szépségét a keservnek? –  
 Óh, szent a könnyű, áldás istenektől,  
 Kebelem, mely sírni tud, meg nem reped,  
 Mert hogyha búval bétölt, könnybe olvad,  
 És felvidul, mint vészese után.  
 Rajtam veszté értelmét ez is,  
 Hogyan könnyítse a világi gyászt  
 Egy csepp könnyű? –  
 Én megkövültem, mint a fájdalom,  
 Mint sziklaszál tenger hullámi közt,  
 Kopár örökké, mert tar bércein,  
 Mint szemből a könny, viz fakadni nem tud,  
 Míg a bú tengerébe süllyed el.

Én is könnyeztem egykor, most kacagok,  
 Hogy is mutassam a valódi bűt,  
 2319 Ha annyi álkönyű van a világon.

**55.** 2326–2327: [A Jolán válaszából áthúzással kijelölt két sor a *Szeret hát* c. Madách-vers első szakaszában ismétlődik meg, szinte szó szerint.]

Kebled remeg, arcád ég, drága nő,  
*Kötelesség, természet küzd szivedben,*  
*Akármelyik győz is, lerokkasz,*  
 A néma ajk mozgása súgja nekem.

\* \* \*

2326 Kötelesség s természet küzd szivemben,

2327 Akármelyik győz, én lerokkadozok.

**56.** 2335–2345: [Lorán szövegét Madách az eddigiektől eltérően nem függőleges vonalakkal, hanem csillagformában, minden irányban áthúzta. Az összekapcsoló jel, a { a bal margón, valamint az odaírt verscím – *Nőhöz* – is azt bizonyítja, hogy e részletből is lírai verset tervezett írni. Ugyanakkor e sorokhoz hasonló motívumokat nem találtunk a Madách-lírában.]

2335 Tán újra tréfa? Óh, jaj, hogy nem az.

Óh, jaj, hogy sírkövében ismere  
 Csak az örökre elveszett szerelemre. –  
 Így karjainkba fogni édenünket,  
 S feneketlen egy sírba dobni vissza!  
 Mért mondja hölgy, szemed, hogy szód igaz,  
 Nyugodtan türtem és oly csendesen,  
 Mint sírfenek. – Miért jövel, kerub,  
 Fölráznai a rég hunytak álmait.  
 Hogy újra küzdjem sorsom végzetét,

2345 S hogy újra vesszek a nehéz csatán.

**57.** 2349–2350: [A részlet, Lorán másfél sora gyakori motívuma Madách költészetének. Más szavakkal korábban is szerepel a drámában az 1017–1019. sorokban, vagy pl. a *Fagyvirágok* c. ciklus II. részének utolsó szakaszában.]

...ha ön  
Egy pillantással oszt rám életet,  
Egy élet szenvedését elfelejtem  
.....

De a hó könnyen olvad s mély a sír,  
Óh türelem, csak türelem azért:  
Egy perc meghozza a legszebb díjat,  
Egy hosszú élet szenvedéséért.

\* \* \*  
2349 Óh, egy percnyi életet;  
2350 Megérdemelnék annyi szenvedésre.

**58.** 2353–2357: [Lorán kihúzott soraihoz hasonló a *Boldog óra* c. Madách-vers részlete.]

Keblemen túl nincs számodra élet.  
Hogyha mostan elszakítma a sors,  
Lelkedet is elvinném magammal  
S te halott maradnál. — —  
Elborúl a mindenség körülünk,  
Nincsen élet kívülünk e földön,  
Illem és hiú társas szabályok  
Kisszerű korlátai lehullnak,  
Nincsen vágy szívünkben, gondolat nincs,  
Mely ez édes percen túl repülne.

\* \* \*  
2353 Én  
Nem hallok semmit túl e szűk szobán,  
E percen túl számomra nincsen élet,

Síron túl sincs, mert bár sokat tud Isten,  
2357 E perc után már üdvöt adni nem bír.

**59.** 2359–2363: [Lorán áthúzott szövege mellé – a 2336–46. sorhoz hasonlóan – a *Nőhöz* címet írta a szerző. Hasonló motívumok szinte szó szerint megtalálhatóak a *Szeret hát* c. Madách-vers 4. strófájában.]

Ilyen szörnyű az Isten áldva is,  
Vagy mért nem ad erőt azt elviselnem?  
Búm meg nem ölt, hogy kízzon, s a gyönyör  
Kínózva öl meg, hogy kését ne érzem.

\* \* \*  
2359 Szörnyű az Isten akkor is, ha áld,  
Vagy hogyha ad üdvöt, mint isteneknek:  
Miért nem ad erőt azt elviselni?  
Búm meg nem ölt, hogy kízzon, s a gyönyör  
2363 Kínózva öl meg, hogy kését ne érzem. —

**60.** 2374–2378: [Lorán áthúzott sorai mellé a *Költő barátomhoz* címet írta Madách. A vershez hasonló motívumok egy korábbi áthúzott részletben – 1877–94. sor – is megtalálhatóak.]

Mondod, hogy én ébresztém szellemét  
A költészetnek kebledben, barátom,  
Jaj néked és jaj nékem úgy, soha  
E bünt magamnak én meg nem bocsátom.  
Mért nem mondám hogy démon, üzzed el  
Mely szívered kiszíjja, sírba fektet  
S békés polgár, jó férj ki lehetél,  
Kis tűzhelyedtől mély örvénybe kerget.  
Mért nem mondám, hogy mint a bányarab  
Míg kincset ás a költő a világnak,  
Halványan kincsrakásai között  
Csak bánatot, csak kint szerez magának.

\* \* \*

2374 Nem kell babértok! Óh, ki irigyel  
Költőbabért? Melyért, mint bányarab,  
Sok kincset ás kebléből, bút magának.  
Egy boldog pillantásért én od'adlak,  
2378 Nekem nem kellesz többé, csak síromra. –

**61.** 2379–2381: [A Költő áthúzott 3 sora mellett a K-ban az *Őrült* szó áll, utalva a versciklus 12. részére. A versszöveget ld. a **40.** sz. jegyzetben! Ez az egyetlen olyan részlet, ahol nem húzta át függőleges vonallal Madách a sorokat.]

2379 Az embert felrúgdaljuk, mint ebet,  
És mindent jóvá tettünk, hogyha sírján  
2381 Önmentségünkre emléket rakánk.

## A Madách-versek címmutatója

### I. A tervezett verseskötet:

#### A ciklusok címei:

SZERELEM 10, 18, 79, 140, 166, 171, 174, 177, 196, 209, 213, 214, 233  
ROMÁNC ÉS BALLADA 10, 177, 180, 224  
LEGENDA ÉS REGE 10, 19, 177, 178  
TÁBORI KÉPEK 10, 177, 178, 179, 195  
BENYOMÁSOK 10, 46, 117, 188  
JELLEMZÉSEK 10, 117, 180, 188, 192, 195  
KEDVCSAPONGÁSOK 10, 117, 188, 195, 196  
BENSŐ KÜZDÉS 10, 19, 117, 188, 198  
ELMÉLKEDÉSEK 10, 19, 117, 188, 198, 200, 203, 206  
LEVELEK 10, 188, 198, 209, 212, 222  
EPIGRAMMÁK 10, 188, 220, 229  
Emléklapokra 188, 213  
Egy örült naplójából 60, 86, 92, 96, 110, 112–114, 127, 145, 159, 160, 188, 213, 214, 232, 233, 235, 242, 243, 248–250, 258, 261, 263, 266–268, 272, 276  
Vegyesek 10, 188, 213, 215–217

A betelt kívánságok 19, 120, 138, 148, 201  
A betyár 181  
A bokréta 167  
A család képe 193  
A csapodár átka 60, 169, 233, 273, 278  
A csibukcsihoz 213  
A Fagyvirágok felolvasása után 168  
A fecskéről 179  
A galambok (R-hoz) 159, 160, 172, 214  
A gyermekgyilkos 131, 180, 194  
A halál költészete I–V. 19, 57, 86, 110, 111, 214, 206



A haldokló gyermek 180  
 A három huszár 178  
 A hódító 195  
 A honvéd 178  
 A hűtelen 167  
 A koldús és gyermeke 180, 195  
 A költő és kedvese 161, 217  
 A könnyek 158, 193  
 A leány és a rózsza 180  
 A megelégedés 24, 86, 125, 130, 131, 152, 198, 235, 239, 243  
 A megtért 216, 217  
 A megváltó 112, 127, 164, 180, 194, 195  
 A mester és a tanítvány 219  
 A nő teremtetése 19, 85, 86, 90, 101, 124, 148, 178, 179  
 A pásztorlányka 172  
 A rab család 158, 181  
 A rab utolsó útja 110, 111, 131, 180, 195  
 A rab, virágaihoz 174  
 A rom szelleme 179  
 A sirató 181, 224  
 A szabadságháború 218  
 A téli éj dicsérete 138, 139, 172, 196  
 A történeti jog 219  
 A tűzér 178  
 A vampír 186, 187  
 A vén dalnok 181  
 A világ baja 158, 197  
 A zászló-őr 178  
 Alföldi utazás 26, 32, 34, 38, 46, 47, 191  
 Amália 213  
 Angyal és lány 178, 238  
 Atlas 159, 160, 174  
 Az aggastyán 118, 193  
 Az alföldön 191  
 Az angyal útja 19, 86, 148, 178, 179

Az anya osztálya 179  
 Az anya végrendelete 181  
 Az aradi sírra 215  
 Az élő halott 195  
 Az előőrs 179  
 Az első halott 19, 86, 148, 178  
 Az entuziaszta 216, 217  
 Az őszinte ortodox 127, 216, 217  
 Az újoncok apja 178  
 Az utolsó ítélet 110, 111, 148, 178  
 Azrael 182  
 Balassa Bálint 181  
 Beteg kedvesemhez 168  
 Bokrétát a kalpagomhoz 196, 218  
 Boldog óra 129, 140, 141, 175, 177, 233, 281  
 Boldogság és szenvedély 100, 171  
 Bor mellett 137, 196  
 Borbálához 158, 175, 177, 233, 241  
 Bortal 196  
 Borúra derű 171  
 Búcsú Karolinától 172  
 Búcsúérzetek 167  
 Búm és örömem 199  
 Cím nélkül 1., 2., 3. 213  
 Csak béke, béke 125, 204  
 Csak el, csak el! 96, 168  
 Csárdában 191  
 Csatár és Vilma 181  
 Csere 181  
 Cserny Ida 213, 214  
 Csernyusné 213  
 Csillagok 118, 193  
 D. I. M. Grnő sírjára 215  
 Dalforrás 34, 39, 42, 44–47, 58, 96, 198, 199  
 Dáridóban 196

Dicsőség és gyalázat 218  
 Egy barátomhoz 216, 217  
 Egy demagóghoz 216, 217  
 Egy eladó leányhoz I–II. 172, 233, 244, 247, 252  
 Egy est emléke 98, 99, 168  
 Egy hölgyhöz 217  
 Egy kacér hölgyhöz 217  
 Egy látogatás 26, 189  
 Egy leánykához 169  
 Egy lovaglás 189  
 Egy mártir sírján 215  
 Egy menyasszony sírján 206  
 Egy nagyravágyóhoz 216, 217  
 Egy nevelő 213  
 Egy nyíri temetőn 26, 27, 32, 34, 46, 47, 189  
 Egy örült naplójából 60, 86, 92, 96, 110, 112–114, 127, 145, 159, 160,  
 188, 213, 214, 232, 233, 235, 242, 243, 248–250, 258, 261, 263,  
 266–268, 272, 276  
 Egy papra 216, 217  
 Egy régi házra 190  
 Egy szerelmes barátomhoz 212  
 Egy táncvigalomban 172  
 Egy vetélytárshoz 210, 233, 253  
 Egy zsarnok sírjára 215  
 Éjféle gondolatok 19, 86, 100, 110, 111, 121, 152, 203, 209  
 Élet és halál 101, 195  
 Életbölcseesség 25, 109, 125, 135, 137, 196, 245  
 Életünk korai 119, 131, 193, 238  
 Első csók 167  
 Elváláskor 47, 99, 167  
 Elveink 158, 164, 201  
 Emlék-áldozat 172  
 Emlékezés az első szerelemre 197  
 Emlékszel-é? 167  
 Emma 213

Epedő szerelem 172  
 Erős akarat 182  
 Etelke 213  
 Fagyvirágok I–VIII. 57, 96, 98, 166, 168, 170, 233, 281  
 Falusi nász 181  
 Fehér rózsza 167  
 Felejtünk 125, 175  
 Felköszöntés 197  
 Felsülés 181  
 Fény- és árnyképek 195  
 Férfiszó 179  
 Filiszter 216, 217  
 Fogságomból I–III. 210  
 Gyermekimhez 19, 86, 141, 143, 145, 208  
 H. I.-nek 213  
 Ha láttok is 99, 169  
 Hagyj el 99, 169  
 Harangszó 200  
 Három feljajdulás 25, 79, 96, 110, 111, 175, 233, 245  
 Hazaérkezéskor 192  
 Hazdrubál 181  
 Helyes súlyarány 218  
 Hit és tudás 86, 110, 111, 126, 133, 144, 199, 219  
 Hivatlan párthív 216, 217  
 Hódolat Máriának 167  
 Honfibu 218  
 Hozzá 174  
 Hozzá, mint nőhöz I–III. 210  
 Ida 213  
 Idához I. Templomban, II. Társaságban 169, 233, 255  
 Ifjan haljak meg 120, 198, 257  
 Ige a multból 99, 169  
 Intés 209  
 Isten keze, ember keze 110, 111, 113, 130, 131, 190  
 Isten veled 175

Jaj csak panaszt ne 200  
Jerikó rózsája 179  
Karácsonykor 179, 181, 195  
Katona dala 195  
Kérelem egy nőhöz 97, 173  
Kertben Etelkéhez 167  
Két kérő 158, 182  
Ki a hibás? 217  
Kis leány 167  
Kórágyn 200  
Kormányzási ildom 218  
Kő keblet adj 119, 200  
Költő barátomhoz 108, 130, 144, 152, 153, 211, 233, 265, 270, 282  
Költő és szabadság 218, 219  
Könnyelműség varázsa 168  
Könyv nélkül élek 197  
Közönséges ember 216, 217  
Különböző világnézet 219  
Lamott R. 213, 214  
Leány és nő 118, 131, 133, 194  
Leány panasza 131, 194  
Leányálom 217  
Legénygazdaság 197  
Legényszabály 197, 218  
Legszebb költészet 140, 177  
Lélekerő 171  
Lemondás 125, 175  
Lót 19, 86, 148, 178, 179  
Lujza 213  
Lujza leánytársához 168  
Lujzához 168  
Május 24-én 173, 233, 237  
Mária 213  
Mária testvérem emlékezete 19, 86, 164, 208  
Még egy szó hozzá 174, 233, 238

Megnyugvás a sorsban 34, 158, 197  
Megvesztegethetlen 216, 217  
Mentség 172  
Merengés 60, 111, 152, 173, 233, 256  
Metamorfózis 164, 217  
Most élveznék csak 135, 197, 218  
Művészet és természet 217  
Nabukodonozor álma 148, 178, 179, 187  
Nagyok eszköze 219, 220  
Ne légy közömbös 173  
Nem féltelek hazám! 202  
Nép szava 218  
Nős ember dala 197, 218  
Nyári estén 34, 38, 47, 138, 189  
Nyári nap, téli éj 164, 183, 187  
Nyilvános titok 167  
Nyújtsunk kezet! 202  
Ó- és újkor 19, 86, 126, 127, 200, 245  
Otthon 138, 158, 197  
Ömlengés 173  
Önmegtagadás 34, 97, 158, 174  
Önvád 167, 168  
Örüljek meg 19, 86, 130, 142, 143, 200  
Őszi érzés 125, 133, 158, 200  
Őszi séta 34, 39, 47, 99  
Ősszel 26, 34, 192  
P. barátomhoz 78, 93, 100, 110–112, 212  
Pál öcsém sírjánál 19, 86, 121, 131, 152, 206  
Pereat 100, 137, 164, 196  
Petőfi sírján 215  
Próza és poézis 219  
Pusztai temetés 182, 187  
Rád emlékezem 173  
Rege az ibolyáról 179  
Romon 188

Rögtönző 216, 217  
Sárga lomb 34, 45, 47, 165, 221  
Síri dal 209  
Sírjánál ugyanannak 215  
Sírom 34, 44, 45, 47, 57, 98, 200  
Számoltam magammal 68, 115, 135, 201  
Szélhárfa 34, 44, 45, 47, 192  
Szerelmem 169  
Szerény leány 194  
Szeret hát 60, 140, 175, 233, 280, 282  
Szív és ész 8, 25, 79, 139, 140, 145, 158, 159, 161, 164, 177  
Szőke Ipoly 96, 172  
Távolból I–IV. 209, 210, 234, 242  
Télen 34, 46, 47, 158, 190  
Utóhang 99, 167, 168, 220  
Útravaló verseimmel 97, 102, 155, 156, 188, 220, 221  
Üstökös és csillag 179  
Vadrózsák I–VII. 17, 96, 97, 166, 170, 233, 239, 252  
Válaszul 173  
Veszélyes játék 172  
Vigadjunk 196, 197  
Viharkirály 178, 179  
Viszontlátás 175  
Visszapillantás 110, 119, 238  
Visszaveszem, leányka 172  
Zákány Tamás 183, 241  
Zsibvásáron 110, 134, 189, 190  
Zsuzsihoz 172

## **II. Lant-virágok**

A pár szem (Szemei) 157, 163  
Áldás, átok 58, 99  
Bú-dal 237, 275  
Sóhajok – Templomban 157, 163, 169

## **III. Nógrádi képcsarnok**

BALOGHI LÁSZLÓ tbíró 216  
DESŐFFI JÓB t. b. 216  
Gr. de la MOTTE Ant. f. i. h. 219  
KACSKOVICS KÁROLY t. bíró 217  
LISZNYAY KÁLMÁN t. b. 216  
PAP FERENC 216  
REPECZKY FERENC t. b 216  
TÖBBEN 216

## **IV. Köteten kívüli költemények**

Candida 222, 223  
Egy anya gyermeke sírján 59  
És szelídebben szól az úr... 222  
Itt volt Madách Imre... 223  
Jó barátunk emlékére 222  
Kedves Nintsim! 223  
Ma...ch I...e 158, 224  
Megnyugvás 224, 258  
Nem mondom: kebled... 222  
Rikmusok (Rimek) 224, 225  
Verses levél Szontaghoz 1847-ből 212, 224

## A MADÁCH KÖNYVTÁR – ÚJ FOLYAM EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

- |                                                                                                |                                                                                                                                     |                                                            |                                                                               |
|------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------|
| 1. I. Madách Szimpózium (1995)                                                                 | 25. VIII. Madách Szimpózium (2001)                                                                                                  | 17. Imre Madatsh: Di tragedye funem<br>mentsshn (2000)     | 41. Horánszky Nándor: Az alsósztrégovai<br>Madách-síremlék (2005)             |
| 2. II. Madách Szimpózium (1996)                                                                | 26. Madách Aladár művei. I. Versek (2002)                                                                                           | 18. Majthényi Anna levelezése (2000)                       | 42. XII. Madách Szimpózium (2005)                                             |
| 3. Fráter Erzsébet emlékezete I. (1996)                                                        | 27. IX. Madách Szimpózium (2002)                                                                                                    | 19. Komjáthy Anzelm: Önéletírás (2000)                     | 43. Enyedi Sándor: Az ember tragédiája<br>bemutatói. Az első hatvan év (2005) |
| 4. Imre Madách: Le manusheski tragedija<br>(1996)                                              | 28. Imre Madách: A Traxedia do Home<br>(2002)                                                                                       | 20. VII. Madách Szimpózium (2000)                          | 44. Imre Madách: Die Tragödie des<br>Menschen<br>(2005)                       |
|                                                                                                | 29. Enyedi Sándor: Az ember tragédiája<br>bemutatói.                                                                                | 21. Imre Madách: Tragedy of the Man<br>(2000)              |                                                                               |
| 5. III. Madách Szimpózium (1996)                                                               | I. Az ősbemutatótól Trianonig (2002)                                                                                                | 22. Fráter Erzsébet emlékezete II. (2001)                  | 45. Radó György–Andor Csaba: Madách<br>Imre<br>életrajzi krónika (2006)       |
| 6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei<br>(1996)                                               | 30. X. Madách Szimpózium (2003)                                                                                                     | 23. II. Fráter Erzsébet Szimpózium (2001)                  |                                                                               |
|                                                                                                | 31. Imre Madách: Moses (2003 [angol<br>fordítás])                                                                                   | 24. Bárdos József: Szabadon bűn és erény<br>közt<br>(2001) |                                                                               |
| 7. Nagyné Nemes Györgyi Györgyi–<br>Andor Csaba:<br>Madách Imre rajzai és festményei<br>(1997) | 32. Bódi Györgyné: A legújabb Madách-<br>irodalom<br>(1993–2003) (2004)                                                             |                                                            |                                                                               |
| 8. IV. Madách Szimpózium (1997)                                                                | 33. L. Kiss Ibolya: Erzsé tekintetes asszony<br>(2004)                                                                              |                                                            |                                                                               |
| 9. Andor Csaba: Ismeretlen epizódok<br>Madách életéből (1998)                                  | 34. Becker Hugó: Madách Imre életrajza<br>(2004)                                                                                    |                                                            |                                                                               |
|                                                                                                | 35. XI. Madách Szimpózium (2004)                                                                                                    |                                                            |                                                                               |
| 10. Andor Csaba: Madách Imre és Veres<br>Pálné (1998)                                          | 36. Árpás Károly: Egy Madách-beszéd<br>elemzése<br>(2004)                                                                           |                                                            |                                                                               |
| 11. V. Madách Szimpózium (1998)                                                                | 37. Madách Imre: Zsengék. Commodus,<br>Nápolyi<br>Endre (Madách Imre művei I. Drámák<br>1.,<br>2004)                                |                                                            |                                                                               |
| 12. Fejér László: Az ember tragédiája<br>bemutatói (1999)                                      | 38. Papp-Szász Lajosné: Két Szontagh-<br>életrajz<br>(2004)                                                                         |                                                            |                                                                               |
| 13. Madách Imre: Az ember tragédiája.<br>I. Főszöveg (1999)                                    | 39. Kálnay Nándor: Csesztve község<br>története és<br>leírása / Csesztve község (Nógrád<br>vármegye)<br>tanügyének története (2004) |                                                            |                                                                               |
| 14. Madách Imre: Az ember tragédiája.<br>II. Szövegváltozatok, kommentárok<br>(1999)           | 40. Madách Aladár művei. II. Próza (2005)                                                                                           |                                                            |                                                                               |
| 15. I. Fráter Erzsébet Szimpózium (1999)                                                       |                                                                                                                                     |                                                            |                                                                               |
| 16. VI. Madách Szimpózium (1999)                                                               |                                                                                                                                     |                                                            |                                                                               |

|                                                                                                                      |                                                                                                                                            |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 46. Madách Imre: Reformkori drámák. Férfi és nő– Csak tréfa – Jó név s erény (Madách Imre művei II. Drámák 2., 2006) | 52. Imre Madách: La tragedia del hombre (2006)                                                                                             |
| 47. Bárdos Dávid: Madách Imre beszéde (2006)                                                                         | 53. XIV. Madách Szimpózium (2007)                                                                                                          |
| 48. XIII. Madách Szimpózium (2006)                                                                                   | 54. Andor Csaba: A siker éve: 1861 (2007)                                                                                                  |
| 49. T. Pataki László: Kit szeretted, Ádám? (2006)                                                                    | 55. Madách Imre: Átdolgozott drámák. Csák vég- napjai (1843, 1861) – Mária királynő – II. La- jos (Madách Imre művei III. Drámák 3., 2007) |
| 50. Imre Madách: Die Tragödie des Menschen Textbuch von Kriszti(na) Horváth (2006)                                   | 56. Varga Magdolna: Körök és koszorúk (2008)                                                                                               |
| 51. Emerici Madách: Tragoedia Hominis (2006)                                                                         |                                                                                                                                            |

|                                                                                                                               |                                                                |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------|
| (Györe Balázs művei 3., 2004)                                                                                                 | (Györe Balázs művei 6., 2007)                                  |
| Tomschey Ottó: A XVIII–XIX. század magyar költői / Hungarian poets of the 18 <sup>th</sup> –19 <sup>th</sup> centuries (2004) | Andor Csaba: Teofilia Vágvolgyi Jenő: Az Irgalom Völgye (2007) |
| Andor Csaba: Ízes étkek (2005)                                                                                                | Andor Csaba: Fogyókúra (2008)                                  |
| Horváth Beatrix: A lélek útjain (2005)                                                                                        |                                                                |

## SOROZATON KÍVÜLI KIADVÁNYOK

|                                                                                       |                                                                    |
|---------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------|
| Madách Imre: Az ember tragédiája (2002)                                               | Györe Balázs: A megszólítás ábrándja (Györe Balázs művei 4., 2005) |
| Andor Csaba: Százegy aforizma (2002)                                                  |                                                                    |
| Györe Balázs: A jámbor Pafnutij apát keze vonása (Györe Balázs művei 1., 2002)        | Guy de Maupassant: Az örökség (2006)                               |
| Palágyi Menyhért: Madách Imre neje (2003)                                             | Bene Zoltán: Legendák helyett. 11 történet (2006)                  |
| Györe Balázs: A 91-esen nyugodtan elalhatok (Györe Balázs művei 2., 2003)             | györgy józsef: egy józsef története (2006)                         |
| Frim Jakab: A hülyeség és a hülyeintézetek, különös tekintettel Magyarországon (2004) | Vágvolgyi Jenő: Érkezés (2006)                                     |
| Antal Sándor: Ady és Várad (2004)                                                     | Györe Balázs: Ha már ő sem él, kérem olvasatlanul                  |
| Györe Balázs: Mindenki keresse a saját halálát                                        | elégetni (Györe Balázs művei 5., 2006)                             |
|                                                                                       | Szilágyi Géza: Válogatott írások (2007)                            |
|                                                                                       | Vágvolgyi Jenő: Ha elmenni a gólyák (2007)                         |
|                                                                                       | Arany János: Toldi (2007, [angol–magyar])                          |
|                                                                                       | Györe Balázs: A valóságban is létezik                              |

Megköszönjük, ha személyi jövedelemadója 1%-ával támogatja a Madách Irodalmi Társaság további működését, és kiadványainak megjelentetését.

**Adószámunk: 18066452-1-42**

**Címünk: 1072 Bp., Nyár utca 8.**

**Számlánk: Madách Irodalmi Társaság, 11707024–20345224**

**[www.madach.hu](http://www.madach.hu)**

Társaságunk a Fővárosi Bíróság 2001. augusztus 11-i 9.Pk.61.263/1994/12. sz. határozata értelmében közhasznú szervezet, amelynek támogatását a vállalkozások költségeik között elszámolhatják.